I Vigana nüsh
(ксерокоп)

Кол. [illegible]
Инв. № 5316

T. D. K.

3B 15/-5

KUTADGU BİLİ

TIPKIBASIM

I

VİYANA NÜSHAS

Ч. Айтматов атындагы тил жана адабият институту
Кол жазмалар фондусу
Инв. № 5316
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы
Гуманитардык жана экономикалык илимдер бөлүмү

KUTADGU BİLİ

TIPKIBASIM

I

VİYANA NÜSHASI

Türk Dilciliğinin Ulu Koruyucusu

İsmet İnönü

nün Yüce Katına

Türk Dil ve Edebiyatının

en eski yapıtlarından olan

Kutadgu Bilig

tipkıbasımlarını armağan etmekle

Türk Dil Kurumu

Yüce Koruyucu Genel Başkanına

derin şükranlarını bir daha sunmak

mutluluğunu duymaktadır

ÖNSÖZ

Türk Dil ve Edebiyatının eskiliğine tam bir ölçü bulmak için eldeki belgeler yeterli değildir. Yazılı olarak elde edilebilmiş olanlar, ilkel dil ve edebiyat varlıkları olarak alınamaz. Çünkü bunlarda uzun sürmüş bir evrimin izleri kendini açık olarak göstermektedir.

Bunun içindir ki Türk Dil ve Edebiyat incelemelerini biri *tarih içinde*, biri de *tarihten önce* olmak üzere ikiye ayırmak ve bunlardan birine ne kadar özen verilirse, ötekine de o kadar önem göstermek doğru olur.

Yazılı belgelere dayanan tarih içindeki dil ve edebiyat hareketlerini araştırırken tutcağımız yol, yine bu belgelerin ve dildeki canlı varlıkların sezdirdiği tarihten önceki devri bulmaya çalışırken tutulacak yolla bir değildir. Bunların birincisinde tarihin bize getirdiği bütün tanıklıkları birer birer incelemek, bunları birbirleri ile ve eldeki belgeler ile karşılaştırarak iyisini kötüsünden, doğrusunu yanlışından ayırdetmek yolu tutulur. İkinsicinde ise, dilin bütün en basit görünen varlıklarını bile özel bir çözüme vurmak, böylelikle bilinen yakın geçmiş varlıklarından bilinemiyen uzak geçmiş varlıklarına doğru uzanmaya çalışmak gereklidir.

Türk dilinin yazılı belgeleri, en eski olarak, ancak IV.-V. yüzyıla kadar varmaktadır. Yalnız elle tutulur belgelere dayananlar, böylelikle Turk diline oldukça az eski göziyle bakabilirler. Halbuki bu belgelerin kendileri bile daha birçok yüzyılların verimi olan bir ileriliği göstermekte ve bizi daha gerilere, daha uzaklara doğru götürmektedirler.

Çin kaynakları *İsa*'dan önceki devirlerde Türk varlıklarından ve Türk dili görünüşlerinden söz açtıkları gibi, son zamanlarda *Sumer* ve *Hitit* dilleri üzerinde yapılan incelemeler, *İsa*'dan önce birkaç bin yıla varan bu eski dillerin de, Türk diliyle hısımlığını belirtmektedir.

Bütün neolitik medeniyet varlıklarının Orta Asyada doğup büyüdüğü, oradan göçlerle dünyanın dört bucağına götürüldüğü, *Türk Tarih Tezi*nin artık bugün tam bir gerçek olarak ortaya çıkardığı buluşlardandır. Bu büyük gerçeğin tanıkları arasında dil çözülemeleri pek önemli bir yer tuttuğu gibi, dilin kendi araştırmaları için de buradan başlamak çok verimli yeni görüşlere yol açmaktadır.

Bir medeniyetin yayıldığı ülkelere yerleştiği sırada, birçok kültür anlamlı kelimeleri de o ülkelerdeki ulusların dillerine götürdüğü hergün görülen gerçeklerdendir. Müslümanlığa girildiği günden beri Türk diline arapçanın geniş ve hattâ fazla bir ölçüde kelime ve türev vermesi bunu gösterdiği gibi, bir yüzyıldan beri Avrupa medeniyetine girilmesiyle dile sokulan yabancı kelimeler de buna tanıklık ederler. Avrupanın bütün dillerinde eski Yunan ve Lâtin kelimelerinin tuttuğu önemli yer de yine bu gerçeğin verimlerinden biridir.

İşte bunun gibi, neolitik medeniyeti dünyanın dört bucağına götüren pek eski atalarımız Türklerin de o medeniyeti anlatır dil varlıklarını birlikte götürüp, bugün *Ari* ve *Sami* denilen dil familyalarına soktuğu, bu dillerin karşılaştırmalı incelenmeleriyle gün geçtikçe daha çok ortaya çıkmaktadır.

Türk dilinin böyle başka dillerde ve dil familyalarında bıraktığı izlerin araştırılması, ana dilimizin yalnız bizim için değil, belki bütün dil dünyası için gerçekten bir ana kaynak olduğunu ortaya koyacak bir büyük ve ünlü çalışmadır.

Bir koldan bu işin üzerinde, büyük bir yürek bağlılığiyle çalışan Türk dilciliği, bir başka koldan da tarih içindeki Türk dili varlıkları üzerinde canla başla çalışmaktan geri durmamaktadır.

Tarihin erebildiği yazılı belgelerin en eskileri, başta *Orhun Anıtları* olmak ve onlarda kullanılmış olan yazı ile yazılmış bulunmak üzere, «*Eski Türk Yazıtları*» adıyle çıkarılan dört büyük ciltte toplanmıştır [*].

Orhun yazısından sonra türkçenin benimsediği *Uygur* yazısiyle yazılmış belgeler de, müslümanlığın Türkler arasına yayılmasından önce ve sonra olmak üzere, ikiye ayrılmaktadır. Bunların ikincisine *Hakaniye* lehçesi demek âdet olmuştur.

Müslümanlıktan önceki Uygur belgelerinden, «*Türkçe Mânî El Yazıları*» nın bir cildi [**] ile «*İkiz Kardeşler*» hikâyesinin Uygurcası [***] ve *Huastuanift* dua kitabı [****] ayrı ayrı dilimize çevrilerek ortaya konulmuştur. Bu yoldaki başka eserlerin de tercüme ve

---

[*] Türk Dil Kurumu yayınlarından: Hüseyin Namık Orkun'un Eski Türk Yazıtları: cilt: 1. Devlet Basımevi, 1936 - cilt: 2. Maarif Matbaası, 1939 - cilt: 3. Alâeddin Kıral Basımevi, 1940 - cilt: 4. Alâeddin Kıral Basımevi, 1941.

[**] Türkçe Mâni El Yazıları, Fuat Köseraif, Devlet Basımevi, 1936.

[***] Prens Kalyanamkara ve Papamkara hikâyesinin Uygurcası, Hüseyin Namık Orkun, Alâeddin Kıral Basımevi, 1940.

[****] Huastuanift, Süleyman Himran, Recep Ulusoğlu Basımevi, 1941.

tarama yollariyle dilimize mal edilmesi çalışma programımızın başlı bir maddesidir.

Müslümanlığın Türkler arasında yayılmasından sonra yazılmış en eski eser, bugün yeryüzünde bulunan üç nüshasının tıpkıbasımlarını [*] bir takım halinde bilim dünyasına sunduğumuz «*Kutadgu Biliğ*» dir.

Günümüzden aşağı yukarı dokuz yüz yıl önce yazılmış olan «*Kutadgu Biliğ*», dilimizin ve edebiyatımızın tarihinde yeni bir devir açan büyük eserlerden biridir.

«*Kutadgu Biliğ*» in ilk bilinip bulunan nüshası *Viyana*'da bulunan Uygur yazısiyle yazılı nüshadır. Bu nüshanın fotoğrafisi *Radloff* tarafından tıpkıbasım halinde bastırılmış ve ayrıca metni ve tercümesi -Uygur harfleri döktürülmek suretiyle- büyük bir kitap halinde ortaya çıkarılmıştı.

Radolff, bu çalışmalarında *Mısır* nüshasından da faydalanmış ve onu Viyana nüshasiyle karşılaştırmış ise de *Mısır* nüshasının tamamını ortaya koyamamıştır.

Viyana nüshası tıpkıbasımı bir kere basılmış olmakla beraber, hem takım eksik kalmamak, hem de bu tıpkıbasım üzerinden elli yıldan çok zaman geçerek tükenmiş bulunmak dolayısiyle bunun da yeniden basılması uygun görülmüştür.

Mısır nüshasına gelince, Türkiyenin *Kahire* Elçiliği araciyle, Arap yazısiyle yazılmış olan bu nüshanın fotoğrafisi aldırılarak, bunun da bilim dünyasına mal edilmesi, *Türk Dil Kurumu*'nun erdiği mutluluklardan biri olmuştur.

«*Kutadgu Biliğ*» in en yeni ele geçen ve öteki iki nüshadan daha geniş ve daha tam görünen nüshası, *Fergana*'da bulunan Arap yazısiyle yazılmış nüshadır.

Bu nüshanın bir fotoğrafisi 1934 yılında toplanan *İkinci Türk Dil Kurultayına Sovyetler Birliği Bilimler Akademisinin* murahhasları olarak gelen Profesör *Meşçaninof* ve *Samoiloviç* tarafından bir armağan olmak üzere getirilmis idi. Bu fotoğrafiyi ele geçirmiş olmak sevinci, *Türk Dil Kurumu*'nu harekete getirmis, bunun üzerine *Kahire* Elçiliğimize başvurularak *Mısır* nüshasının da fotoğrafisi aldırılmıştır.

Türk Dil ve Edebiyatının bu büyük ve çok önemli varlığının her üç nüshasını bir tıpkıbasım takımı olarak bastırmak işine 1936 dan beri başlanmış olduğu halde, birçok engeller yüzünden bugüne kadar bu iş yürütülememiş idi.

[*] Tıpkıbasım, fac-similé karşılığı olarak kabul edilmiştir ki, bir eserin olduğu gibi fotografisi alınıp o fotoğrafinin bastırılması demektir.

Bir yandan, tıpkıbasımlar hazırlanırken, bir yandan da bu büyük Türk eserinin çevriyazısı [*], tercümesi, sözlüğü, gramer ve edebiyat özellikleri üzerinde çalışmalardan geri durulmamıştır. İstanbul Üniversitesi Profesörlerinden Doktor *Reşit Rahmeti Arat*, eserin çevriyazısını tamamlamış, tercümesi ve sözlüğü üzerinde de çalışmakta bulunmuştur.

İlkin, eserin çevriyazısı, tercümesi, sözlüğü, gramer ve edebiyat özellikleri hep tamamlanıp sonra ortaya çıkarılması düşünülmüş idi. Ancak bunun pek uzun süreceğinden başka, tıpkıbasımlar ortaya konulduktan sonra başka uzman ve isteklilerin bunlar üzerinde çalışarak değerli araştırmalar yapabilecekleri de düşünülerek, ilk önce tıpkıbasımların meydana çıkarılması daha doğrau görülmüştür.

Kutadgu Biliğ tıpkıbasımlarına en yeni bulunmuş ve en geniş olan *Fergana* nüshasından başlamak istenilmişti. Ancak *Fergana* nüshası 28 ve *Mısır* nühası 25 forma tuttuğu halde, *Viyana* nüshası -ilâveleriyle birlikte- ancak 13 forma tuttuğundan *önsöz, giriş* ve *belgeler* kısımlarının bu sonuncu nüshaya katılması ve böylece ciltlerin kalınlıklarında bir denklik elde edilmesi daha iyi olacağı görülmüş, bunun üzerine *Viyana* nüshasından başlıyarak sırasiyle *Mısır* ve *Fergana* nüshalarının ortaya çıkarılması daha doğru bulunmuştur. Tıpkıbasımlar üç cilt olduktan sonra, çevriyazı, tercüme, sözlük, gramer ve edebiyat özellikleri... v.b. üzerindeki araştırmalar da dördüncü ve daha sonraki ciltler olarak ortaya konulabilecektir.

Divanı Lûgat-it-Türk'ün tercüme ve tıpkıbasımını [**] büyük bir ustalıkla başarmış olan Alâeddin Kıral Basımavi, Kutadgu Biliğ tıpkıbasımlarını da büyük güçlükleri yenerek başa çıkarmıştır. *Mısır* ve *Fergana* nüshalarının eldeki fotoğrafileri *negatif* (siyah üzerine beyaz yazı) olduğu halde bunları *pozitif* (beyaz üzerine siyah yazı) şekline getirmek de bu usta basımevinin değerli bir çalışması verimidir.

Tıpkıbasımları yaparken fotoğrafide silik, bozuk, iyi çıkmamış yerleri düzeltmek yolunda düşünceler önünde kaldık. Ancak, tıpkıbasımdan asıl maksat, el yazısının olduğu gibi durumunu göstermek olduğunu düşünerek bu yolda hareketi uygun bulmadık. Biri

---

[*] Çevriyazı sözünü Fransızca transcription karşılığı olarak kullanıyoruz ki bir yazının başka bir yazıya çevrilişinde aslındaki özellikleri göstermek için tutulan yol demektir.

[**] Divanı Lûgat-it-Türk tercümesi, Besim Atalay. Alâeddin Kıral Basımevi, cilt: 1, 1940 - cilt: 2 ve 3, 1941 - Tıpkıbasım, 1941. Bu büyük eserin endeks kısmı da hazırlanmakta olup, yakında basıma verilecektir.

Uygur, ikisi Arap yazısiyle üç tıpkıbasım elde bulunduğundan, bunların birindeki silik ve bozuklar, ötekilerle karşılaştırılabilir, diye düşündük. Böyle olmasa bile eldeki bir fotoğrafiyi, ne kadar kuvvetli olursa olsun, bir düşünceye göre düzeltme adı altında değiştirmeyi doğru görmedik.

Kutadgu Biliğ tıpkıbasımlarını ortaya koyarken, *Türk Dil Kurumu* birçok içten şükran duygularını bildirmek borcunu da unutmamaktadır.

Fergana nüshasının bir fotoğrafisini armağan ettikten başka görülen gereklik üzerine bir kopye daha çıkartıp göndermek kayrasında bulunan *Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi*'ne,

Mısır nüshasının fotoğrafisini çıkartıp göndermek işinde büyük çalışmalarından faydalandığımız *Kahire Elçiliğimize*,

Her üç nüshayı karşılaştırarak, *Kutadgu Biliğ* tıpkıbasımlarına giriş diye aşağıya konulan araştırma ve incelemeleri ve nüshalar arasındaki ayrılıkları hazırlıyan *Kurum Başuzmanlığı*na,

Baskı işini büyük bir özenle başa çıkaran *Alâeddin Kıral* Basımevine,

Kurumun içinde ve dışında bu iş ile ilgilenmiş bütün arkadaşlara teşekkürler ederiz.

En büyük şükran duygularımız, Türk Dil Kurumunun Koruyucu Genel Başkanı, Ulusal Önderimiz, Sevgili Cumhur Başkanımız

İSMET İNÖNÜ

nün yüce varlığı üzerinde merkezlenmektedir.

Türk Dilciliğini bütün çalışma alanlarında canlandıran, bu eserin kendi yüksek adlarına armağan edilmesini kabul buyuran Büyük Genel Başkanımız, bütün işlerimizde olduğu gibi, bu işte de en başlı güven kaynağımız olmuştur.

Türk Dil Kurumu, bu tıpkıbasım takımını çıkarırken de kendilerine karşı duyduğu sonsuz saygı ve şükran duygularını bir daha sunmakla sevinmekte ve övünmektedir.

İ. N. Dilmen
TÜRK DİL KURUMU
Genel Sekreteri

KUTADGU BİLİĞ

TIPKIBASIMLARINA

GİRİŞ

I

KUTADGU BİLİĞ ÜZERİNE GENEL BİLGİLER

Kutadgu Biliğ'in yazılışı ve yazanı - Kitabın adı - Eldeki yazma nüshalar - Şimdiye kadar yapılan yayınlar - Kutadgu Biliğ'in çevriyazısı işi - Kutadgu Biliğ'in edebiyatça değeri ve tesirleri - Kutadgu Biliğ'in vezni. - Kutadgu Biliğ ve Türk medeniyeti.

Kutadgu Biliğ'in yazılışı ve yazanı: Kutadgu Biliğ, Karahanlar sülâlesine bağlı Doğu Türklerinin müslümanlık kültürü dairesine girdiklerinden (yani İsa'dan sonra X. yüzyıldan) sonra yazılmış, bilebildiğimiz ilk İslâmî Türkçe eserdir. Karahanlı sülâlesinden «*Buğra Karahan Ebu Ali Hasan Bin Süleyman Arslan Karahan*»[1] adına Hicrî 462 (Milâdî 1069 - 1070) yılında ve on sekiz ay içinde yazılmıştır:

Yıl altmış iki erdi tört yüz bile
Bu söz sözledim tutup can süre
Tükel on sekiz ayda aydım bu söz
Ödürdüm adırdım söz evdip tere[2]

Kutadgu Biliğ'i yazan üzerine bildiklerimiz «Kutadgu Biliğ»

---

[1] «Kutadgu Biliğ»in adına armağan edildiği «Melik Buğra Han» yahut Ordukent hanı Beg'in kim olduğu son zamanlara kadar kesin olarak belli edilemiyordu. Çünkü o devirde hükümdarlık eden Karahanlıların tarihi çok karışık olup tarihçilerin verdikleri malûmat birbirini tutmuyordu. Nihayet Yarkent çevrelerinde bulunan arapça bir belge meseleyi aydınlatmıştır. (Barthold. Kutadgu Biliğ'in zikrettiği Buğra Han kimdir? «Türkiyat Mecmuası» I, s.221-226 - bu kısmın sonundaki eklerin 1 inci sayısına bakınız.) Fergana nüshasının bulunması Barthold'un mütalâasına esas olmuştur. Bu nüshada dördnücü babın başlığı şöyledir: «El-Hakan-ül-ecell-ül-muzaffer-ül-müeyyet- Nâsır-ül-hak ve-ddin Tafgaç Uluğ Buğra Kara Han Eba-Ali Hasan bin Arslan Han Rahmet-u'l-lahi aleyhim (Fergana nüshası. s. 17).

[2] Viyana nüshası 184, 3-4 (Radloff çevriyazısı, 546); Mısır nüshası 392, 9-10

den ve bunun baş tarafına yazılan mukaddemeden öğrenebildiklerimizden ibarettir. Bu malûmata göre, müellifin adı *Yusuf* olup Karahanın «*has hacib*» i idi. Elimizdeki nüshaların mukaddemesinde -ki başka biri tarafından yazılmış olduğu görülüyor - *Yusuf Has Hacib*'in *Balasagun*'lu (Balasagun mevlûdluğ) olduğu kaydedilmektedir.

Müellifin kendisi de «Kitap idisi Yusuf Has Hacıp özinğe pent berür» babında adının *Yusuf* olduğunu söylemektedir:

Ay Yusuf kerek sözni söyle köni
Kereksiz sözüg kizle kılga kura.

Kutadbu Biliğ'in içindekileri inceliyen Otto Alberts, *Yusuf Hacib*'in doğrudan doğruya veya bilvasıta *İbni Sina*'nın şakirdi olduğunu ıspata çalışmıştır[1]. Profesör Fuat Köprülü Alberts'in bu hususstaki düşüncelerini «fevkalâde calibi nazar» buluyor[2].

Yusuf Hacip «Kutadgu Biliğ» i yazdığı zaman epeyce ihtiyarlamış olsa gerektir. Gerek kahramanlarının ağzından ve gerek kendi adına («yiğitlikke acip avuşkalıkını ayur» babında olduğu gibi) ihtiyarlıktan şikâyeti yaşı epeyce ilerlemiş bir adamın sözlerini andırmaktadır.

Tegür manga elgi kör elig yaşım
Koğu kıldı kuzgun tüsi teg başım
Okur emdi altmış manga kel teyü
Bozuk çıkmasa yolda bardım
.....
Yıparsıg kara başka kafur aşud(d)um
.....
Yaruk yaz teg erdim tümentü çeçeklig
Hazanmu tuşuttum kamuğnı kurıttım
Kayın teg bodum erdi ok teg könitüz
Ya teg egri boldı egildim tunğıttım

Balasagun'lu *Yusuf*'un taşıdığı «*Has Hacip*» unvanına gelince o zamanki hükümdarların saraylarında en ileri ve önemli görevlerden biri de «hacip» lik -yani perdedarlık- işi idi. Buna bir de «has» sıfatı katılınca, *Yusuf*'un *Buğra Han*'ın pek güvendiği ve en yakın tuttuğu saray adamlarından olduğu anlaşılır. Şairin Buğra Han'ı övmek yolundaki candan çalışması da bu bağlılığın bir izi olmak gerektir.

İşte *Yusuf Has Hacip* için bilebildiğimiz şeyler, bunlardır.

---

[1] O. Alberts. Der Dichter... des Kutadgu Bilig... ein Schüler des Avecenna (Archiv für geschichte d. Philosophie, VIII, 1901, s.330.)

[2] Fuat Köprülü, «Türk edebiyatı tarihi», İstanbul 1926, s.198-199.

Kutadğu Biliğ'in adı : Yusuf Has Hacib'in yazdığı bu değerli ve büyük kitabın adı, kitabın içinde şu beyit ile söylenmektedir :

Kitap atı urdum Kutadgu Biliğ
Kutadsu okuglıka tutsu elig

«Kutadgu Biliğ» sözünün anlamı üzerine türlü türlü düşünceler ileri sürülmüştür:

«Kutadgu Biliğ» i bilim dünyasına ilk olarak tanıtan *Jaubert*, bunu «la science du gouvernement» yani «hükümet bilgisi» diye anlatmaktadır.

Jaubert'i bu anlatışa götüren, kitabın mukaddemesinde «*bu kitaba Çinliler (Adabül mülûk), Maçinliler (Eminülmemleke), yahut (Enisülmemalik), Şarklılar (Zeynelümera), yahut (Zeynetülümera), İranlılar (Şahnamei Türki) demişler*[1], *Turanlılar da (Kutadgu Biliğ) adını vermişler.*» yolunde görülen bir ifadedir.

İfadenin gidişinden de anlaşılır ki mukaddemeyi yazanın bundaki maksadı bu yoldaki konuları anlatan kitaplara türlü ülkelerde verilen adları göstermektir. Yoksa bu aynı kitap, Çinde, Maçinde, Doğuda, İranda, Turanda ayrı ayrı adlar almış demek değildir. Çünki Kutadgu Biliğ'in büyük Türk didaktik şairi *Yusuf Has Hacib*'in öz eseri olduğu bilinen bir şeydir.

Bunun için bu sözden «Kutadgu Biliğ» kelimelerinin tercümesini değil, fakat bu kitabın konusunu anlamak daha doğru olur.

Vambéry ve Radloff, kelimenin kuruluşuna bakarak, Kutadgu Biliğ sözünü «*saadet verici ilim*» diye tercüme etmektedirler. Halbuki Melioranski gibi yüksek bir türkbilim[2] uzmanı Jaubert'in tercümesini daha uygun bulmaktan kendini alamamıştır.

Bununla beraber bugün genel olarak kabul edilen anlam, Vambéry ve Radloff'un görüşlerine uygun olanıdır.

«Kutadgu Biliğ» kelimelerinin çözümü de bu düşünüşü pekitmektedir: Bilindiği gibi (kut) kelimesi dilimizde «mübarek, mukaddes» anlamınadır. (Biliğ) sözü de «bilgi, marifet, ilim» anlamlarına olarak herkesin bildiği sözdür. (Kut) u (biliğ) e bağlıyan (-adgu) parçasına gelince, bunun da (-ad) fiil yapıcı unsuriyle eski bir *Ortaç* (participe) eki olan (ku) dan başka bir şey olmadığı kolaylıkla anlaşılır.

Bundan başka, bütün devlet kuruluşlarını ve kültür gelenek-

[*] Bu «Şehnamei Türki» sözünün Kutadgu Biliği'in vezni meselesini aydınlatmaktaki değerinden biraz ileride bahsedilecektir.

[2] Türkblim, Turkoloji yerine kullanıldı.

elrini [1] Uygur Türklerinden alan Cengiz İmparatorluğunda (Kutadgu Biliği Cengiz Hani) adını taşıyan bir eserden XIV. asır müelliflerinden *Mehmet Hinduşahi Şemseddin-ül-münşi* bahsetmektedir[2].

Bu kitabın içindekiler üzerine verilen bilgiler, bunun da devlet idaresi yollarını ve kurallarını gösterir bir eser olduğunu anlatmaktadır. Her halde bu «Cengiz Han Kutadgu Biliğ» inin Moğol imparatorluğu devrinde önemli bir yer tuttuğu anlaşılıyor.

«Kutadgu Biliğ» in kendisinde bu önem bulunduğunu, mukaddemenin manzum kısmındaki:

«Kamuğ bu kitapnı alıp özlemiş»
«Hazine içinde urup kizlemiş»

beytinden anlıyoruz.

Bütün bu görüşler bir araya getirilecek olursa şu sonuca varılabilir:

«Kutadgu Biliğ» sözünün harfi harfine bugünkü dile çevrimi «saadet veya kutsiyet vermekle ilgili bilim» dir. Kitabın konusu, bir devlet idaresinin yollarını ve gidişini göstermektedir. Bunları bilmek, yurda ve ulusa mutluluk ve kutluluk getireceğinden dolayı bu ad verilmiştir.

Eldeki yazma nüshalar :

«Kutadgu Biliğ» in bugüne kadar ele geçebilen yalnız üç nüshası vardır. Bu nüshaların da hepsi kitabın aslı yazıldığı zamandan epeyce sonra yazılmıştır. Eserin aslı yazıldığı zamanda ve yerde veyahut ona yakın zamanlarda yazılmış bir nüshası bugüne kadar ele geçmemiştir.

Eldeki nüshaların böyle birçok zaman sonra ve başka yerlerde yazılmış olması, nüshaların aralarındaki farklar[3] ve bunlara karışan başka yazılar bakımından da güçlükler yaratmaktadr.

Elde bulunan ve bu tıpkıbasım takımında sırasiyle basılacak olan nüshalar, *Viyana*, *Mısır* ve *Fergana* nüshalarıdır :

1. Viyana Nüshası. — «Kutadgu Biliğ» in bilim dünyasınca ilk tanılan nüshası, Viyanada Saray Kütüphanesinde bulunan Uygur harfleriyle yazılmış nüshadır. Bu nüsha Hicretin 843 yılının muharrem ayının dördüncü günü (18 haziran 1439) *Herat* şehrinde yazılmıştır. Bu nüshayı yazan kitabın sonuna şu cümleyi koymuştur.

---

[1] Gelenek anane karşılığıdır.

[2] «Düsturülkâtip fi tayinilmeratip» (Melioranski ZVO mecmuası cilt XIII s. 015 - 023).

[3] Başlıca nüsha farkları bu «giriş» in kısımlarında gösterilmektedir.

«Tökendi Kutadgu Biliğ kitabı tarih sekiz (yüz) kırk üç yılda koy yılı muharrem ayının törti Herüde».

Bu kayda göre Viyana nüshası *Timur*'un oğlu *Şahruh*'un saltanatı zamanında istinsah edilmiştir.

Bu nüsha, son sahifelerindeki kayıtlara göre, Herat'tan Tokad'a, oradan da *Abdürrezak Bahşi* için 879 da İstanbula getirilmiştir. Sonra bu nüsha «Hayreddin camiinde mukim *Hacı Dellal*» adlı biri tarafından *Nalbant Hamza*'dan satın alınmıştır. Bu kayıtların hepsi Uygur harfleriyle yazılmıştır.

Nihayet bu nüsha meşhur müverrih ve müsteşrik *Hammer* tarafından ele geçirilerek Viyana Saray Kütüphanesine verilmiştir.

Viyana nüshasının ilâveleri. — Bu nüshada asıl «Kutadgu Biliğ» 185 sahifede bitiyor. Yukarıda gösterilen en son iki satır, istinsah tarihini ve yerini gösteren kayıttır ki müstensihe aittir.

Bu kaydı müteakip (s. 186 - 189) müstensihin kalemiyle yazılan 76 satırlık bir kaside vardır. «*Âmin ya Rabbelâlemin*» cümlesine kadar devam eder. Bundan sonra bir rubai gelir.

Müstensih tarafından yazılan ilâveler şu Farisî beyitlerle tamam oluyor:

Canist vücudem ki cihaneş bedenest
Şem'ist rühem ki afitabeş lekenest
Men bendei hasü mazharı lûtfu Hakem
Kıssa çi künem men oyem o cümle menest [1].

Bu ilâvelerden başka, daha sonra eklenmiş, şu parçalar da vardır :

1) 189 uncu sahifenin sonunda Uygur harfleriyle yazılmış dört satır vardır.

«Tarih sekiz yüz yetmiş tokuzda yılan yıl bu Kutadgu Biliğ kitabını Abd-ur-Razzak Bahşi üçün İstanbulda Tokattın Fahrioğlu Kadı Ali bitig yiberip kelturttiler. Mubarek bolsun devlet kelsün mihnet kitsün».

2) 190 ıncı sahifede Uygur harfleriyle yazılmış on satırlık bir gazel vardır ve arap harfleriyle yazılmış

[1] Anlamı :

Benim varlığım bir candır ki dünyası bedendir
Yanağım bir şem'adır ki şamdanı güneştir.
Ben onun has kölesi, Hakkın lûtfunun tecelli yeriyim
Ne hikâye söyliyeyim, ben oyum, o hep bendir.

Burada tasavvuf duyguları anlatılmakta ve «o» ile bütün varlıkları içine alan ve o varlıkların hepsi özünden ibaret olan Tanrı varlığı kastedilmektedir.

«Abdurezzak sözların aydı sanğa»
«Bar ise tab'ınğ cevabın ber manğa»

beyti ile sona eriyor.

3) 190 ıncı sahifenin sonunda bir buçuk satırlık şu kayıt vardır: «Nalbant Hamzadan satun aldık molla Hayrettinninğ cuma mescidininğ yanıda... Hacı tellal...»

Bu satırlardan sonra «Bahşi belgüsü» ibaresiyle gösterilen bir mühür vardır.

4) Viyana nüshasının birinci sahifesinde dört satırlık bir Uygurca yazı vardır ki «baldan şurup» yapmağı öğreten bir reçetedir. «*Ham bal bile acıtmak kerek*» diye arap harfleriyle de beş kelime ilâve edilmiştir.

«Kutadgu Biliğ» in Viyana nüshası, bütün bu ilâvelerle birlikte, 190 sahifeye varmaktadır. İlk tıpkıbasıma katılan 10 sahife de eklenince 200 sahife olur [1].

Viyana nüshasının sıralanışı. — Viyana nüshasının içindekiler şöyle sıralanmıştır:

1) Başka biri tarafından ilâve edildiği anlaşılan mensur ve manzum mukaddeme. Mensur kısmı 2-4, manzum kısmı da 4-8 inci sahifelerdedir. Hamdü senadan sonra «Kutadgu Biliğ» kitabının çok kıymetli bir eser olduğundan, müellifinden ve *Buğra Kara Han*'a bu kitabın takdim edildiğinden bahsolunur. Mensur kısmı 46 satır tutmaktadır. Manzum kısmı 76 beyittir.

8 - 10 uncu sahifelerde *fihristi ebvab* vardır. Bu fihristte 73 bap ismi gösterilmiştir[2].

Asıl «Kutadgu Biliğ» in metni 10 uncu sahifenin 18 inci satırından başlar. Viyana nüshasının bu kısmında -yani asıl «Kutadgu Biliğ» dediğimiz kısımda- 5971 beyit vardır.

Viyana nüshasının her sahifesinde 24-43 beyit vardır. Her sahifenin aldığı beyit adedi bir değildir.

II. Mısır Nüshası. — *Kahire*'de, o zamanlar Hidiv kütüphanesi adını taşıyan şimdiki Kıral kütüphanesindedir. *Radloff* tarafından da tavsif edilmiş olan[3] bu nüsha 392 sahifedir.

---

[1] Bu son on sahife hakkındaki izahlar, «yayınlar» kısmındadır. Böylece 15 sahifeye varan eklemeleri baskıdan çıkarmadık. Çünkü bunlar istinsahın ve ilk basımın andaçlarıdır. Ancak unutulmamalıdır ki asıl Kutadgu Biliğ yalnız (10 - 185) inci sahifelerdedir.

[2] Bütün fihristler, bu girişe eklenen parçalar arasında gösterilmiştir.

[3] Das Kudatku Bilik, Theil II, s. I.-II.

Birinci sahifenin ortasında, yuvarlak içinde «Kutadgu Biliğ» ve bunun yukarı tarafında «El'emirül'ecelliye'tül'kebiriyet'ül'guziye» ve aşağı tarafında «İzzüddin Aydemir'üd'devadar'ün'nâsıri» sözleri yazılıdır.

2-7 nci sahifelerde mensur ve manzum mukaddeme, 8-12 nci sahifelerde besmele ve fihrist vardır. Bu fihristte 72 bap ismi yazılmıştır.

12 nci sahifenin 7 nci satırından itibaren asıl «Kutadgu-Biliğ» başlamaktadır. 13 ve 14 üncü sahifeler bozuktur. Bu nüshanın her sahifesinde ekseriya 17 ve bazılarında 14-15 beyit vardır. Bütün nüsha 5800 beyit tutmaktadır.

Bu nüshanın istinsah tarihini bilmiyoruz. Her halde bu eserin Kahire'ye gelişi Mısırda Türk hâkimiyetinin ve Türk dilinin en parlak devri olan 13-14 üncü asırlarda olacağı tahmin edilebilir.

Mısır nüshası, Türk Dil Kurumu'nun teşebbüs ve müracaatı üzerine, masrafı Kurumca verilerek, Türkiyenin Kahire Elçiliği eliyle fotoğrafisi aldırılmak suretiyle bu tıpkıbasım takımı içinde ilk olarak bilim dünyasına çıkmaktadır.

III. Fergana nüshası. — Bu nüsha 1914 te *Ahmet Zeki Velidî* tarafından *Fergana* vilâyetinde *Nemengân* şehrinde bulunmuş ve bunun için *Rus Arkeoloji Cemiyetinin Şark Şubesi Muhtıraları* mecmuasında[1] bir makale neşredilmişti. Sonra bu nüsha ortadan kaybolmuş ve 1924 te Buharalı Muallim *Fıtrat* tarafından tekrar bulunmuştur. Muallim Fıtrat bu nüshaya dair *Maarif ve Okutguçu* mecmuasında (Taşkent, 1925, sayı 2 sahife 68-74) bir makale neşretmiştir.

Fergana nüshası 445 sahifedir. Baş tarafından birkaç sahife kaybolmuştur. Viyana ve Kahire nüshalarındaki mukaddemeden ancak yarım sahife mensur kısmı mevcuttur. Elimizdeki fotoğrafi nüshanın ilk sahifesi Kahire nüshasından alınarak ilâve edilmiştir. Buna göre Feragana nüshasının sağlam kısmı 443 sahife oluyor. Bu nüshanın her sahifesinde 13-15 beyit vardır. Bütün nüshada ise 6095 beyit vardır.

Şimdiye kadar yapılmış yayınlar: «Kutadgu Biliğ» in şimdiye kadar basılmış olanı yalnız Viyana nüshasıdır. Mısır ve Fergana nüshaları, Türk Dil Kurumu tarafından yayın alanına çıkarılmaktadır.

Viyana nüshasının ilk yayını *Hermann Vambéry* eliyle yapıl-

[1] «Vostoç. Rukopisi v Ferganskoy oblasti = Fergana vilâyetinde şark yazmaları (ZVO, XXIII, 312-313).

Ч. Айтматов атындагы тил жана адабият институту
Кол жазмалар фондусу
Инв. № 5316
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы
Гуманитардык жана экономикалык илимдер бөлүмү

mıştır. Vambéry, 1870 te çıkardığı «Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik» adlı kitabında «Kutadgu Biliğ» in bir takım baplarından parçalar alarak 915 beyti ortaya koymuştur ki Viyana nüshasının ancak altıda birini teşkil eder. Vambéry buraya aldığı metinlerin bir çevriyazısını ve almancaya tercümesini de vermiştir ki bunlarla birlikte bu metin 128 sahife tutuyor.

Kitabın başına 42 sahifelik bir önsöz koymuş, bunda Uygurlara ve dillerine ait bilgileri toplamıştır. Sonuna da *Timur Kutluğ*'un bir yarlığını, *Bahtiyarname*den bir parçayı ve bir de Sözlük ilâve ederek bütün kitabı 258 sahifeye çıkarmıştır.

Vambéry'nin bu kitabından yirmi yıl sonra *Rus Bilimler Akademisi*nin önermesi üzerine Viyana nüshasının tam yayınını yapmak işini meşhur *Wilhelm Radloff* üstüne almıştır: *Radloff* on yıl çalışarak bu yayın işini tamamlamıştır.

Radloff'un «Kutadgu Biliğ» takımı üç cilde ayrılır:

1) Viyana nüshasının tıpkıbasımını, Uygur yazısına örnek diye aldığı bazı metinleri de ekliyerek, 1890 da çıkarmış.ır.

2) Uygur basım harfleri döktürerek bu tıpkıbasımı ve eklediği metinleri 1891 de ayrıca bastırmıştır.

3) Rus Akademisinin kabul ettiği şekillerle eserin çevriyazısını ve almancaya tercümesini de 1900 - 1901 yılında ortaya koymuştur. Bu son ciltte Viyana nüshasiyle Mısır nüshasının karşılaştırması işi de kendini göstermiştir.

Radloff'un «Kutadgu Biliğ» tıpkıbasımına eklediği ve Uygur yazısına örnek saydığı parçalar; bu birinci tıpkıbasımın son 10 (191-200) sahifesini tutmakta olan şu yazılardır:

1 — «Oğuzname» (sahife 191 - 192) Paris milli kütüphanesindeki nüshadan alınmıştır.

2 — «Tezkiretül-Evliya» dan bir parça (s.193 - 194) Paris milli kütüphanesindeki nüshadan.

3 — «Mahzeni Mîr Haydar» dan (s.195) Berlin kütüphanesi nüshasından.

4 — «Bahtiyarname» den (s.196) Oksford nüshasından.

5 — *Timur Kutluğ* yarlığı (s 197) Viyana devlet kütüphanesi nüshasından.

6 — *Toktamış* yarlığı. (s.198-199).

7 — Hami İlçisi *Babek*'in Çin imparatoruna verdiği istida ve bu metnin Çince tercümesi (Asya Müzesi kütüphanesinden) [1].

---

[1] Bu istidanın Çince kısmını Ankara Üniversitesi Dil - Tarih - Coğrafya Fakültesi Çince Profesörü B. Eberhart şu yolda tercüme etmiştir:

«Ben Babağa Hami İlinin Elçisi ve diğerleri Fagfur'un önünde yere kapanarak

Radloff, bu tıpkıbasıma yazdığı önsözde, yazma Viyana nüshasını tavsif etmiş ve örnek olarak ilâve ettiği metinlerin listesini ve nereden alındıklarını göstermekle beraber, eserin vezni meselesine de temas etmiştir. (s I-XIII).

Radloff'un 1891 de Uygurca matbaa harfleriyle çıkardığı kitaba yazdığı giriş, başlı başına bir eser sayılabilir. Bunda «Uygur» ismi üzerine esaslı bir araştırma yapmış ve *Oğuz Kağan* menkıbesinin almanca tercümesini de verdikten sonra türlü İslâm ve Çin kaynaklarında Uygurlara dair yazılan metinleri almanca tercümeleriyle almıştır. Bunlar,

I. *Reşidüddin-et-tabib*'in «Cevamiüt-tevarih» inde, Oğuz ve diğer Türk kabilelerine dair verilen malûmat,

II. Aynı eserde Uygur kavmine dair olan metin,

III. *Ebülgazi*'nin «Şecerei Türk» ünden *Oğuz Hanın dünyaya geldiğini beyan eden* kısmı,

IV. *Cüveyni*'nin «Cihanküşa» sından Uygurlara ait malûmat,

V. *Mehmet Bin Ali Bin Mehmet Bin Hüseyn Bir Ali Bekir-uş-Şâbângârai*'nin «Mecma'ül-ensab» adlı eserinden Uygurların menşeine dair bir efsane,

VI. Çin vakanüvisleri tarafından yazılan «Moğol sülâlesinin tarihi» (Aus den Annalen der Mongolen Dynastie) nden tercümeden ibarettir.

Bundan sonra Radloff Uygur tarihine, alfabesine ve fonetiğine dair uzun uzadıya malûmat vermektedir.

Radloff'un 1900 - 1901 de çıkardığı çevriyazı ve tercüme cildinde de iki sahifelik bir önsöz ile on iki sahifelik bir sonsöz vardır.

Önsözde Mısır nüshasına dair malûmat verilmektedir. Sonsözde de Radloff «Kutadgu Biliğ» üzerinde çalıştığı yıllar içinde Türkoloji alanında neler yapıldığını ve Orhun Yazıtlarının bulunmasından sonra Türkolojide yeni bir devrin başladığını anlatmakta ve «Kutadgu Biliğ» in kendi yaptığı çevriyazısına Thomsen'in itirazlarını (Sur le système des consonnes dans la langue Ouigoure. K. Szemle II) naklederek kendi usulünü müdafaaya çalışmaktadır [1].

«bizim esir ülkemizin rüzgârlı, soğuk ve yeri don olduğunu, burada nadir şeylerin «bulunmadığını bildirdik. Onun için Elçi dört abuğu atı ile otuz gazal boynuzunu «haraç olarak getirdim ki Haşmetmeabınız bizi şefkatleriyle bağışlarlar».

[1] Bu çevriyazı anlaşmazlığı, aşağıdaki bahiste gösterilmektedir.

Bu bahiste yalnız «Kutadgu Biliğ» in kendisinin yayını göz önünde tutulmuştur Bu eser hakkında çıkan araştırma ve incelemeler ile başka faydalanabilecek kaynaklar, ayrıca bibliyografya kısmında gösterilmiştir.

Kutadğu Biliğ'in çevriyazısı işi: «Kutadgu Biliğ» in lâtin harfleriyle çevriyazısı işi de, Türkbilim dünyasında önemli bir sorum halini almıştır[1].

İlk olarak «Kutadgu Biliğ» i Lâtin harfleriyle yazma denemesini H. Vambéry yapmıştır. Yaptığı çevriyazıdan anlaşıldığına göre, *Vambéry* bu eseri bugünkü Orta Asya şehirli halkının konuşuşuna yakın bir fonetikle okumuş ve ona uydurarak yazmıştır.

Bu çevriyazının «ı» seslisini kullanmamak gibi birçok yanlışlıkları olmakla beraber, *Radloff*'un çevriyazısiyle karşılaştırılınca üstünlüğü de görülür. Vambéry'nin «k»ları «n» ve «n»leri «r» okuması, ancak okuyuş yanlışıdır; yoksa çeviryazı kusuru değildir.

Radloff'un çevriyazısına gelince, bunda bu büyük Türkbilim adamının esaslı bir yanlışı vardır:

Radloff, Türk lehçelerini fonetik bakımından sıralarken, Uygur eserlerini, kendisinin «Şark Türk Lehçeleri» adını verdiği takıma sokmuştur. Halbuki Rodloff, bu lehçelerde kelime başında ve hece sonundaki sessizlerin her zaman sert (sourd), iki sesli arasındaki sessizlerin de hiç değişiksiz yumuşak (sonore) olduklarına kanmıştı. Bundan dolayıdır ki, yalnız «Kutadgu Biliğ» çevriyazısında değil, bütün o değerli sözlüğünde ve başka eserlerinde de «Şark Türk Lehçeleri» takımına koyduğu bütün lehçelerde bu kanışa göre davranmıştır.

*Orhun Yazıtları*nın bulunup okunması, Radloff'un bu kanışındaki yanlışlığı ortaya çıkarmış ise de, Radloff yine Uygur yazılarını bu yolda okumaya ve yazmaya devam etmiştir.

---

[1] Lâtin harflerinin türkçe yazıya alınmasından önce, gerek Uygur ve gerek Arap harfleriyle yazılmış türkçe metinlerin çevriyazısı işi pek önemli ve güçlükü bir işti. Uygur ve Arap yazılarında seslilerin belirsizliği büyük zorluklar doğuruyordu. Yeni Türk harflerinin kabulünden sonra, bu güçlügün büyük kısmı ortadan kalkmıştır. Bugün Osmanlı metinlerinin yazılmasında -İmlâ Kılavuz'unda gösterilen birkaç küçük kuraldan fazla- bir çevriyazı güçlüğü kalmamış denilebilir.

Avrupadan geçen bir özenti ile bu çevriyazı işine değerinden fazla önem yükletilmesi, düşüncemize göre, pek de yerinde değildir. Halk ağzından söz ve anlatış toplarken bölgesel söyleyişleri bütün incelikleriyle yazıya geçirmek, kendi lehçemiz dışındaki lehçelerin özel söyleyişlerini birer işaretle belirtmek gerekli olduğu bilinen bir şeydir. Ancak, bunun mübalâğalı bir yolda birçok şekiller ve işaretler yaratmak gerekliğini doğuracağını sanmıyoruz.

Hele çevriyazının ilk ve ortaöğretim derslerinde ve herkese sunulacak kitap ve yazılarda hiç yeri olmamalı, yalnız yüksek uzmanlık araştırmalarında -o da gereklik ölçüsünün en dar derecesine göre- buna yer verilmelidir, düşüncesindeyiz.

Maarif Vekilliği, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesine bu çevriyazı işini vermiş, oraca hazırlanan taslakları incelemekte bulunmuştur. Bu incelemeler sonunda bilimsel çevriyazı işinin de yoluna gireceği umulmaktadır.

Orhun Yazıtlarını okuyan Danimarkalı *Wilhelm Thomsen*, 1901 de «K.Sz.» dergisinde (cilt: II- s.241-259) «Sur le système des consonnes dans la langue Ouigoure» başlığiyle bir makale çıkarmış, bunda Radloff'un okuyuşundaki yanlışları göstermiştir.

Thomsen başlıca -o vakte kadar hiç denenmiş olmıyan basit bir yol olarak- kafiyeleri incelemiş ve bu suretle bir kökte veya bir ekte bulunan asıl sessizlerin, ister sert olsun, ister yumuşak, türevlerinde ve çekimlerinde değişmediklerini ileri sürmüştür. Bundan başka Danimarkalı bilgin, türlü Türk lehçelerinden örnekler alarak kelime ortasında ve iki sesli arasında da sert sessiz bulunabildiğini göstermiştir.

Thomsen'in bu yazısı «Kutadgu Biliğ» in okunuşu ve çevriyazısı işini çözümlemiş olduğu halde bile, *Radloff* daha birçok yıllar kendi görüşü üzerinde direnmiş ve hattâ son eseri olan «Uigurischen Sprachdenkmäler» in ilk yarısında bile Uygur belgelerini bu yolda yazmıştır. Ancak eserin yarısından sonra, bu düşüncenin doğru olmadığına kanmış ve çevriyazıdan da vazgeçerek ondan sonraki metinleri düz olarak yayınlamıştır.

Görülüyor ki *Radloff*, kendi okuyuş ve yazış yolunu, *Thomsen*'in itirazlarından ancak on yıl sonra değiştirmeğe razı olabilmiştir.

Üç çevriyazı arasındaki ayrılıkları bir örnekle belirtmek üzere aynı parçanın *Vambéry*'ye, *Radloff*'a ve *Thomsen*'e göre yazılışlarını aşağıda gösteriyoruz:

Vambéri'nin *çevriyazısı:*

Sözün sözletim men bititim bitik
Sürub iki agun ni tutsun ilik
Kitab ati urdum Kudatku Bilik
Kudatku okik lika tutku ilik
Kişi iki agun ni bilsa kutun
Kudat mis bolur bu sözüm din butun
Bu Kün-tokti İlik tedim söz başi
Jorukin aja jin ej etkü kişi
Basa ajtim emdi kör Öktülmişin
Okuş ati ol bu baturur işin
Aning din basa kör bu Otkurmiş ol
Muni akibet teb özüm jormiş ol
Bu tört neng öze sözledim men sözün
Okisa acılkai itik kil közün
Sevingin jurikli ej etkü jikit
Sözümni jaba kilma köngülün işit

Radloff'un çevriyazısı:

Sözük sösledim män, pididim pidik
Sunup igi acunu tutsun älik
Kitap adı urdum Kudatku Pilik
Kutadsu, oguklığa tutsu älik
Kiji igi acunnı pilzä kudun
Kudatmış polur pu sözüm çın püdün
Pu Kün-toktı-älik tädim söz pajı
Jöringin ayayın ä ätkü kiji;
Pu Kün-toktı täkli törü ol köni
Pu Ay-toldı täkli kut ol, kör anı
Paza aydım ämdi, kör, Öktülmijik
Uğuş adı ol pu, pädüdür kijik
Anıngdın paza kör pu Otkurmış ol
Munı kana'at (?) tep özä turmak ol
Pu tört näng özä söslädim män sözük
Oğıza acılğay, yädik kıl közük;
Sävüncin yozıklı ay äktü yigit
Sözümni yaba kılma; könglün äjit;

Thomsen'in çevriyazısı

Sözüg sözledim män bitidim bitig
Sunub iki açunnı tutsun älig
Kitab atı urdum Kutadğu bilig
Kutadgu okığlığa tutsa älig
Kişi iki açunnı bilse kutun
Kutadmış bolur bu sözüm çın bütün
Bu Kün-toğdı älik tedim söz başı
Yörügin ayayın, ä edgü kişi
Bu Kün-togdı tägli törü ol köni
Bu Ay-toldı tägli kut ol kör ani
Basa aydım ämdi kör Ögdülmişig
Üküş atı ol bu bedütür kişig
Anıngdın basa, kör, bu Odgurmış ol
Munı akibat teb özüm yörmiş ol

Bu örneklerde de görüldüğü gibi Radloff «sözle-, biti-, bitig, iki, atı, biliğ, kişi, bu, bolur, bütün, başı...» kelimelerini Şark lehçelerinin fonetiğine göre «sösle-, pidi-, pidik, igi, adı, pilik, kiji, pu, polur, püdün, pajı» diye yazmıştır.

İşte Radloff ile Thomsen arasında «Kutadgu Biliğ» in çevriyazısı işi üzerinde çıkan anlaşmazlık bunlardan ileri gelmektedir.

Radloff'un yalnız okuyuş ve yazışında değil, tercümesinde de birçok yanlışlar göze çarpmaktadır. Bunları düzeltme yolunda bir takım yayınlar da yapılmıştır. Bunlardan en önemlileri şunlardır:

1) Profesör *Malof*'un Viyana ve Fergana nüshalarından alınan bir parçayı karşılalştırmak yoliyle ortaya koyduğu inceleme [1];

2) Profesör *Samoiloviç*'in Radloff'un «Kutadgu Biliğ» yayınından sonra bulunan «Adsız Tefsir» ve «Divanı Lûgat-it-Türk» gibi Türk dili varlıkları yardımiyle Radloff'un yanlışlarını düzeltme yolundaki araştırması [2];

3) Doktor *Reşit Rahmeti Arat*'ın Fergana nüshası bulunduktan sonra üç nüshanın özenli bir karşılaştırılmasiyle «Kutadgu Biliğ» in «Otaçılar birle katılmalığ ayur» başlıklı kısmından aldığı 25 mısra üzerine olan incelemesi[3].

Radloff'tan sonra Uygurcaya ve genel olarak eski Türk diline ait o kadar çok malzeme toplanmış ve incelemeler yapılmıştır ki bugün için Radloff'un gerek okuyuşu ve gerek almancaya tercümesi ancak «tarihî» bir değer taşıyabilir[4].

Radloff'un tercümelerinde öyle yanlışlar vardır ki bugüne kadar kimse tarafından düzeltilmesine bile kalkışılmamıştır. Üç nüshanın karşılaştırmalı yayını tamamlanmadıkça Radloff'un tercüme ve okuyuşunu tamamiyle düzeltmekle uğraşmağa imkân da yoktur. Anlamı çok basit olan beyitlerde bile yanlışlar göze çarpar. Meselâ:

---

[1] Malof. K tretyey rukopisi Kutadgu Biliğ = Kutadgu Biliğ'in üçüncü nushasına dair (Bulletin de l'Acad. des Scien. de L'URSS, 1929, sah.754-787).

[2] A. Samoiloviç. Appendice et corrections à l'édition du texte et à la traduction du «Kutadğu Bilig» (Dok. Akad. Nauk, 1924, s. 148-151).

[3] Reşit Rahmeti Arat. «Kutadgu Biliğ» de tabipler ve afsuncularla münasebet hakkında parçalar («Ülkü» 1936, sayı 46, sahife 285-294).

[4] Bu sözler, Radloff'un Türk diline yaptığı değerbiçilmez büyük hizmetlerden dolayı kendisine karşı beslenilen saygı ve sevgiyi azaltacak bir anlamda alınmamalıdır. Bu yanlışlar, yapıldığı zaman eldeki bilgilere göre, kolaylıkla düşülebilir yanlışlardı. Sonradan elde edilen yeni buluş ve bilişler bunlardaki yanlışı ortaya koyduğu zaman, Radloff'un bilimsel değerini düşürmüş değildir.

قانی یاك پری قوش یوسکلوق اوزا
اولوغ لوق قیلغلی قلنجی توزا

(K. 279, 8; F. 339, 15)[1]

beytini -ki Viyana nüshasında 133,39 dadır- Radloff şöyle okuyor:

«Kanı ol yarı-kuş bu yangluk öze
«Ulukluk kılklık kılınçı tüze»

Ve «Hani o yarı-kuş, ki bu insanlar üzerine yükselmiş tabiatiyle ve işlerinde âdildi» diye tercüme ediyor. Halbuki kendisinin mukayese ettiği Kahire nüshasından da anlaşılıyor ki buradaki söz «yarı» değil «peri» dir. Süleyman'dan bahsolunuyor. «Peri, şeytan, kuş ve insanlar üzerinde hüküm süren o âdil nerede?» diyor ki böyle okunması gerektir:

Kanı yen, peri, kuş, bu yangluk öze (üze)
Uluğluk kılığı kılınçı tüze

Buna benzer okuyuş ve tercüme yanlışları Radloff'ta pek çoktur.

Kutadğu Biliğ'in edebiyatça değeri ve tesirleri:

Kutadgu Biliğ, edebiyat bakımından, daha ziyade «öğretken» (didactique) bir eser sayılabilir. Mukaddemede *Şahnamei Türki* diye vasıflandırılmasına rağmen, İran (Şehname) si gibi «destan» (épopée) değeri yoktur. Asıl şiirin en ileri niteliği olan «ırlayış» (lyrisme) de Kutadgu Biliğ'in yalnız ilk kısımlarında *Buğra Han*'ın medhi, Bahar tasviri, zamandan ve hasımlardan şikâyet, ihtiyarlıktan şikâyet... gibi bazı parçalarda görülür. Değerli bilgin ve okutman Kilisli *Rifat Bilge*, *Aytoldu*'nun ölümü sahnesini bir «oyun» (drame) değerinde bulmaktadır.

Böyle birkaç parçada yüksek şiir değeri bulunmakla beraber, genel olarak, *Kutadgu Biliğ*, öyle derin bir duygu, içli bir hayal, sıkı bir hareket eseri değildir. Daha çok ağır başlı bir öğüt kitabıdır. Bu bakımdan edebiyatın birinci sınıf verimleri arasında olduğu ileri sürülemez.

Buna karşı, *Kutadgu Biliğ*, Türk dili ve Türk dil ve edebiyat tarihi bakımlarından değerbiçilmez bir önem göstermektedir.

---

[1] Nüshaları işaret ederken şu kısaltma ve sayılama yolu tutulmuştur:
Viyana nüshası : V.
Mısır » : K.
Fergana » : F.
Yanyana yazılıp (,) le ayrılan sayılardan birincisi sahife, ikincisi satır rakamıdır.

Uygur dilinin İslâmlığa girişten sonra aldığı şekil, *Kutadgu Biliğ*'de bütün güzellikleri ve incelikleriyle, kendini göstermektedir.

İslâmlığın Türkler arasında yerleşmesinden sonra ilk yazılan büyük eser olmasiyle de Türk dil ve edebiyat tarihinin Müslümanlığa girişle açılan büyük devrine önderlik etmektedir.

Kitaba mukaddeme yazan ve adı, sanı bilinemiyen zat, *Kutadgu Biliğ*'in bu birinciliğini şöyle ifade ediyor:

«Arapça tecikçe kitaplar öküş
«Bizinğ tilimizke burungu okuş»

(Arapça, Farsça kitaplar çoktur. Bizim dilimizde (bu eser) ilk kitaptır.)

Anadolu'da türkçe şiir ve edebiyat başlarken *Âşıkpaşa*'da da bu düşüncenin hâkim olduğu görülür.

Türk diline kimseler bakmaz idi
Türklere hergiz gönül akmaz idi
Türk dahi bilmez idi bu dilleri
İnce yolu ol ulu menzilleri

parçası bunu açıktan açığa gösterir.

Bu karşılaştırma, İslâmlığın Türkler arasında yayılmasından sonra, türkçe yazma yolunda yeni bir uyanış başladığı her devirde. türkçeyi Arap ve Fars dillerinin varlıklarına yetiştirmek yolundaki duygunun da tekrarlandığını gösterir.

«Kutadgu Biliğ» in yalnız Viyana ve Mısır nüshaları bilindiği sıralarda, bunun Türkler arasında çok yayılmamış ve başka eserler üzerinde iz bırakmamış olduğu sanılmıştı. Viyana nüshasının Uygur yazısiyle, Mısır nüshasının Arap yazısiyle yazılmış olması, eserin aslı hangi yazı ile yazıldığında da şüpheler uyandırıyordu.

Fergana nüshası bulunduktan ve Orta Asya türkçe yazıları üzerinde derinleşildikten sonra, «Kutadgu Biliğ» in kendisinden sonraki Türk edebiyat eserleri üzerinde önemli bir tesir bıraktığına hükmedilmiştir.

Henüz sıkı bir incelemeden geçmemiş olan bu mesele, ayrı ve esaslı bir araştırma konusudur. Bununla beraber şimdiden birkaç nokta üzerinde aydınlanmış bulunuyoruz.

«Kutadgu Biliğ» in baş tarafında «Aydın yaz faslını ve Uluğ Buğra Han methini söyler» başlığiyle baharı tavsif eden bir parça vardır ki eserin az olan ırlayış (lyrique) parçalarından biridir.

«Kutadgu Biliğ» den iki yüz elli yıl sonra Horzum'da yazılmış olan *Rabguzi*'nin «Kısası Enbiya» sındaki bahariye ile bu parça arasındaki yakınlık ve benzerlikler çok dikkat çekecek bir değerdedir

«Kutadgu Biliğ» in bahariyesi şöyledir :

Toğardın ese keldi önğdün yeli
Acun etküke açtı uçmak yolı
Yağız yer yıpar toldı kâfûr kitip
Bezenmek tiler dünya körkin etip
Erinçig kışığ sürdü yazkı esin
Yaruk yaz yana kurdu devlet yasın
Yaşık yandı bolgay yana ornınğa
Balık kudruğından kozı burnınğa
Kurumış yığaçlar tonandı yaşıl
Bezendi bütün[1] al, sarığ, kök, kızıl
Yağız yer yaşıl torku yüzke badı
Kıtay argışı yadtı tapgaç edi
Yazı, tağ, kır, obrı tüşendi yadıp
Etindi kolı kaşı kök-al kedip
Tümen to çeçekler yazıldı küle
Yıpar toldı kâfûr açunyıd bile
Saba yeli koptı karanfil yıdın
Acun barça büdrü yıpar bürdükin [2]
Kaz, ördek, koğu, kılkılıkığ tudı
Kığılayu kaynar yokarı kodı
Kayusı kopar, kör, kayusı konar
Kayusu çaparu kayusu uçar
Kögiş turna kökte ünin yankular
Tizilmiş *titir* teg uçar *yelgüler*
Ular kuş ünin tarttı ündereşin
Silig kız okır teg könğül bermişin
Ünin attı keklik küle katgura
Kızıl kazı kan teg kaşı kapkara (?)
Kara çumguk attı sıba tumşukın
Üni oğlagar kız üni teg yakın
Çeçeklikte siniç eter miŋğ ünün
Okır Surı-'barı(?) künün hem tünün
Eiik, külmüs oynar çeçekler üze
Sığın muŋğak ağnar yürür tep keze

Rabguzi'nin «Kısası Enbiya» sındaki bahariye de şudur:

Kün hamelke kirdi erse keldi âlem nevrûzi

[1] F. K. «yabun?».
[2] F. K. «Ajun barça bütrü yıpar bürdükin»

Keçti behmen zemherir kış kalmadı karı buzı
Kün kiliminğ körki tartıp tirilir ölmiş cihan
Tanğ bedizler nakşı birle bezetür bu yeryüzü
Tanğ atarda tört taraftın esneyür bâd-i saba
Kik yürür kindik yıpar teg yıdlanur yaban yazı
Tezliki tekin yağırdın (?) uyuk yaşıl kızıl
Arası butak yapurgak tal çeçekler tüp tüzi
Örlese yığlap bulutlar gül çıkar bağ-ı bustan(?)
Tal yığaçlar teg salışur oynanur talkay kuzı
Lâle sağrakın içerde sayrar üsrüp sanduvaç
Turna tün tartıp öter de sekrişür baklan kuzı
Kökte örlep kol salışur koğu, kaz, kıl, karluğaç
Yerde yüğrüp çiftalışur as, tiyin, kış, kunduzı
Tal, yığaçlar minberinde tutı kuş meclis tutar
Komrı bülbül mukrı bolup ün tüzer tün kündüzi
Bu yağız yer kök menğizlik ışnayur meydan bolup
Oğruşur ay teg çeçekler tekresinde yulduzı
Hûr-u ıyn uçmak içinde yenğ salıp tahsin kılur
Yaz üze mundağ gazelni aytsa Nâsır Rabguzi»

Görülüyor ki iki bahariye arasındaki benzeyiş, oldukça kuvvetlidir.

Bizim basınımıza *Hibetülhakayık* adiyle geçmiş olan *Aybetülhakayık* ile Kutadgu Biliğ arasında da benzeyişler az değildir.

Aybetülhakayık'ın «Ennev'ul'evvel fi'menfaat'il'ilim ve mazarrat'ic'cehil» ve «Ennev'us'sani fi'hıfz'il'lisan» bapları «Kutadgu Biliğ» in IV. ve VII. baplarından ilham almış, hattâ bazı beyitler Kutadgu Biliğ'deki beyitlere yaklaşmış görünür.

Şu örnekler, bu görüşü pekitmektedir :

«Tilinğ bekte tutgıl tişing sımasun»
(Aybetülhakayık, s. 37)

«Tilinğni küdezgil tişinğ sınmasun»
(Kutadgu Biliğ, V.17,10; F.24,13)

«Nikap kötrü kaçar kim adırsa anı»
«Yazar kol kuçar teg yana terk kaçar»
(Aybetülhakayık, s. 51)

«Bu dünya kaçar kim adırsa anı»
«Kalı kaçsa andın adırur seni»
(Kutadgu Biliğ 101,5)

Altın Ordu devletinin merkezlerinden biri olan Saraycık harabesinde 1909 da bulunan bir küpte Arap harfleriyle şu beyit görülmüştür:

«Kişi körki yüz ol, bu yüz körki köz»
«Bu uz (ağız) körki til ol bu til körki söz»

Kutadgu Biliğ'de (V.19,23; F.32,6) şu beyit vardır:

«Okuş körki til (F.«söz») ol bu til körki söz»
«Kişi körki yüz ol bu yüz körki köz»

«Kutadgu Biliğ»den alınan parçaların, «vecize»ler gibi, çömleklere kadar yazılması gösteriyor ki bu eser Türk dünyasında epeyce rağbet görmüş ve ustaların atelyelerine kadar girmiştir.

Kutadgu Biliğ, vezin bakımından Şehname'ye uymuş, Şehneme'nin vezni olan «faûlün faûlün faûlün faûl» vezni, Türkçenin 11 li hece veznine de yaklaştığından, İslâm - Türk dil ve edebiyatına aruz vezni de Kutadgu Biliğ'le girmiş ve ondan sonraki eserlerde de bu yolda vezinler kullanılmıştır.

Kutadku Biliğ'de kullanılan vezin: «Kutadgu Biliğ»in vezni meselesi. ilkin Avrupada da, yurdumuzda da bir aytışma devresi geçirmiş, fakat artık bugün kesin olarak çözümlenmiş bir meseledir. «Mukaddeme» de «İranlılar buna *Şahnamei Türki* adını verirler» denilmesinin asıl hükmü de bu vezin ve şekil meselesinde kendini gösterir. Çünkü Yusuf Has Hacip, vezinde ve şekilde Şehname sahibi Firdevsi'ye uymuş bulunuyor. Fakat konuda Firdevsi bir savaş ve kahramanlık destanı yarattığı halde Yusuf Has Hacip bir akıl ve hikmet dersi vermektedir.

«Kutadgu Biliğ»in vezni üzerinde bunun ilk basımlarını yapan Vambéry ile Radloff, uzun uzadıya durmuş değillerdir[1]. Bu vezin meselesini Avrupada ilk önce esaslı bir surette inceliyen Martin Hartmann olmuştur. Onun ileri sürdüğü görüşleri bilmeden yurdu-

---

[1] Profesör Fuat Köprülü Vambéry'nin vezinden bahsettiğini yazmış ise de kaynağını göstermemiştir. (Türk Edebiyat Tarihi, İstanbul, 1926, sahife: 201) Martin Hartmann ise Vambéry'nin vezinden bahsetmediğini söylüyor (Kl. Sz. III., s.141)

Radloff'a gelince, tıpkıbasıma yazdığı önsözde «bütün Kutadgu Biliğ, mensur mukaddeme müstesna olarak, aynı kafiyeli iki mısra ile: (.——/.——/.——/.—) vezninde yazılmıştır. Her mısra onbir hecelidir.» demiş ve bu söz Radloff'un Kutadgu Biliğ'i hece vezniyle yazılmış sandığına delil gibi tutulmuştur. Fakat vezni anlatmak için gösterdiği şekilde iki türlü hece işareti kullandığına göre bu anlayış doğru olmasa gerektir.

Bununla beraber M. Hartmann'ın yazısına kadar Vambéry ve Radloff'un Kutadgu Biliğ'i onbirli hece vezniyle yazılmış saydıkları kanışı genel olarak yerleşmiş idi.

muzda da bu meseleye ilk el koyan ve aynı sonuçlara varan İbrahim Necmi Dilmen'dir[1].

Bu iki araştırmadan sonra, artık «Kutadgu Biliğ» in vezni ve şekli meselesi «tamamen halledilmiş», «Şehnameye takliden (faûlün, faûlün, faûlün, faûl) vezniyle yazıldığı artık ilim âlemince bir mütearife hükmü» ne girmiştir[2]. Martin Hartmann, «Kutadgu Biliğ» e «Şehnamei Türki» denilmesi, ancak bu iki eser arasında vezin ve şekil bakımından olan benzerlik dolayısiyle olduğunu ileri sürerek, iki eserin içindekiler arasında bir ilgi olmadığını göstermiş ve «Kutadgu Biliğ» in -tıpkı «Şehname» gibi «Bahrı mütekarip» denilen vezinde ve mısraları ikişer ikişer kafiyeli şekilde (mesnevi tarzı) yazıldığını anlatmıştır.

1916 da İstanbul Üniversitesi Ural-Altay dilleri mukayeseli sarf profesörlüğüne getirilen Doktor Giese, Hartmann'ın bu yazısından habersiz olduğu ve Radloff'un Kutadgu Biliğ'i hece vezni saydığı kanışına saplanmış bulunduğu halde, onun muavinliğini yapan İbrahim Necmi Dilmen, birlik çalışmalar sırasında -yine mukaddeme nin «Şehnamei Türki» sözünden ve beyitlerin âhenginden ilham alarak- eserin «mütekarip» vezninde olduğunu ileri sürmüş ve Profesörü de kandırmıştır.

Kutadgu Biliğ, «Şehname» gibi mesnevi şeklinde yazılmış olmakla beraber, içinde arasıra dörtlüklü parçalar da görülmektedir. Bunlardan bir örneği aşağıya koyuyoruz:

Ajunda negü bar ölümdin katığ
Ölümüg sakınsa kiter mingğ tatığ
Ölüm bir tenğiz ol uçı yok tübi
Baka körse yetrü tübi yok batığ[3]

Bu gibi dörtlüklü parçalar, en çok başka birinin, meselâ bir şairin, bir akıllı kişinin, Türk Beylerinin... ağzından söyletilen ayrı sözlerde görülmektedir.

kutadku Biliğ ve Türk Medeniyeti

«Kutadgu-Biliğ'in şekli «Şehname» ye benzetilmiş olması dolayısiyle İran medeniyeti dairesine bağlanacağı, Yusuf Has Hacib'in doğrudan doğruya veya araçla İbni Sina felsefesine bağlı olması yüzünden ortak

[1] Martin Hartmann'ın «Kutadgu Biliğ» in vezni üzerine yazdığı yazının tercümesiyle İbrahim Necmi Dilmem'in «Yarın» mecmuasında yine bunun hakkında çıkan yazısı Ekler arasına konulmuştur.

[2] Profesör Fuat Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, 1926, sahife 285 - 294.

[3] F. 94; 1-2; K. 50, 4-5; V. 48 35.

İslâm medeniyeti içinde düşünülmesi gerekeceği, yahut bu eserde Türk-Çin tesirleri bulunacağı yolunda türlü düşünceler ileri sürülebilir.

Otto Alberts'in Yusuf Has Hacib'i İbni Sina şagirdi saymak yolundaki mütalâası, Profesör Fuat Köprülü'ce de dikkate değer görülmekte ve buna karşı ideoloji bakımından Türk - Çin tesirleri iddiasının «sathi» liği ileri sürülmektedir. Profesör, «Kutadgu Biliğ» müellifinin Mahmut Kâşgari'de gördüğümüz halk hikmetlerine aşina olduğu ve onlara iştirak ettiği» noktasını da anmaktadır.

Şehnamenin ileri sürdüğü ulusal İran dilini ve İran kahramanlık masallariyle geleneklerini canlandırma davasiyle Kutadgu Biliğ'in ağır bilgin gidişi arasında bir benzerlik yoktur. Şehnamenin tesiri yalnız şekil ve vezinden ileri geçemiyor.

İbni Sina felsefesi ise, Aristo'dan geçen Yunan felsefesinin İslâm dünyasına tatbiki yolunda olduğuna göre, Kutadgu Biliğ'in daha çok devlet idaresinde karşılıklı haklar ve ödevler araştıran konusunda buna dayanan noktalar aramak, pek fazla mübalâğa edilecek bir iş olmasa gerektir.

Hele Çin tesirleri meselesi, asıl Sinoloğlar tarafından incelenmedikçe bir iddia hududunu aşamıyacak belirsiz bir görüştür.

Büyük bir tarihin sahibi olan Türk dünyasında, tarih içinde münasebet edinilmiş Hint, Çin, İran, İslâm medeniyetlerinin her birinden izler bulunması pek tabiî bir şeydir.

Fakat Kutadgu Biliğ okunurken asıl göze çarpan nokta, bu eserde eski ve büyük Türk medeniyetinin izleri bulunmasıdır. Yusuf Has Hacib'in «Mahmut Kâşgari'de gördüğümüz halk hikmetlerine âşina olmak ve onlara iştirak etmek» le kalmıyarak, bunları eserinin en önemli kuruluş unsurları olmak üzere ele aldığı görülmektedir.

Gerek Kutadgu Biliğ, gerek Divanı Lûgat-it-Türk, yalnız yazıldıkları asırda ileri bir Türk medeniyetinin varlığını göstermekle kalmazlar; daha eski asırlarda şimdi izleri ve eserleri belirsiz kalmış büyük bir medeniyet ileriliğine de tanıklık ederler.

Bu bakımdan Yusuf Has Hacib'in en çok eski Uygur edebiyatiyle sıkı sıkıya bağlı olduğu ve belki Çin kaynaklarını da Uygurca yoliyle tanıdığı daha kuvvetle ihtimal verilecek bir görüştür.

Bu kanışı kuvvetlendiren tanıtlardan biri de, ilk İslâm - Türk edebiyat temellerini kuran Yusuf Has Hacib'in hükümdar adına ve saray için yazdığı Kutadgu Biliğ'de arap ve fars kelimelerini pek az kullanmasıdır[1]. Halbuki o zaman Kâşgarda mahkeme ilâmları-

[1] Nüshaların karşılaştırmasından anlaşılıyor ki bir nüshadaki arapça sozler diğerlerinde Türkçedir. (Meselâ: bir nüshadaki «habip» diğer nüshada «sevig», bir

«kahraman alplerden biri diyor» alnamında belirsiz bir sıfat da olabilir. Fakat Kutadgu Biliğ'in baş tarafındaki:

Bu Türk beglerinde atı belgülüg
Tonğa Alp er erdi katı bilgülüg
Bedük bilgi birle öküş erdemi
Bilıglig ukuşluk budun ödrümi
Tazikler ayur anı Afrasiyap
Bu Afrasiyap tuttı eller tap
(F.32)

parçasındaki «Tonğa Alp», Radloff'un sandığı gibi büyük kahraman anlamında olamaz. «Divanı Lûgat-it-Türk'ün keşfinden sonra Türklerin meşhur kahramanlarından ve hükümdarlarından birinin *Alp Er Tonğa* adını taşıdığını öğreniyoruz. Buna göre:

«Negü ter eşitkil Tonğa Alp erig»

mısraındaki «Tonğa Alp Er» in de bu kahraman olduğunu kabul etmek daha doğru olur.

Genel olarak Yusuf Has Hacib'in «Yağma Begi», «Uç Ordu Hanı», «Türk Buyuruğu», «Bögü Yabgusu» gibi şahıslardan naklettiği sözler söyliyeni belirsiz «atalar sözü» değildir; bunlar Yusuf Has Hacib'in muhitinde söyliyeni bilinen rivayetler, belki de yazılı belgelerdir.

Yusuf Has Hacip, söyliyeni bilinmiyen «atalar sözü» nü naklederken:

«Munğar menğzetü aydı türkçe mesel»
.....
«Yana aydi ilig meselde kelir»
.....
«Munğar menğzetü keldi türkçe mesel»

diye bu belirsizliği göstermektedir.

Şairlerden naklettiği örnek beyitleri naklederken de bunların «şair sözü» olduğunu gösterir:

«Munğar menğzetür emdi şair bu söz»
.....
«Munğar menğzer emdi bu beyt, ay Böğü!»
.....
«Negü ter eşitkil bu beyt ayguçı»
«Sözün aydı şair munğar menğzetü»
«Bu beytig okığıl negü ter eşit»

beyitlerinde olduğu gibi.

Görülüyor ki Kutadgu Biliğ'de ata sözleri, şair sözleri, belli tanınmış varlıkların sözleri ayrı ayrı belirtilmektedir. Bunun için ad verdiği yerlerde bu adları taşıyanların o zamanlar bilinir, hatırlanır kimseler olması lâzımgeleceğine hükmedilmelidir.

Kutadgü Biliğ'in kaynakları meselesi, çıkardığımız tıpkıbasımlar üzerine Doğu ve Batı bilginlerinin yeniden yeniye yapacakları incelemeler ve araştırmalarla çözümlenecek bir büyük bilim davasıdır.

Fakat şimdiden hiç şüphesiz olarak belirtilebilecek bir nokta vardır ki o da Kutadgu Biliğ'in yeni medeniyete girmiş bir ulusun ilk emeklemeleri cinsinden olmadığı, yüksek ve eski bir medeniyetin varlıklarını aksettirdiğidir.

Aynı hal, Orhun Anıtlarında da görülmekte ve bu da Türklüğün tarihte ve tarihten öncede çok geniş bir medeniyet, dil ve edebiyat varlığiyle belirgenliğini ortaya koymaktadır.

II.

KUTADGU BİLİĞ'İN İÇİNDEKİLER

Türk dil ve edebiyatının pek önemli bir devresine başlangıçlık eden, yalnız dil ve edebiyat bakımlarından değil, o zaman içinde yaşanılan cemiyet şartları bakımından da büyük bir değer taşıyan «Kutadgu Bilig»in içindekileri genişçe bir özet halinde burada göstermeyi bir borç bildik.

Tıpkıbasımlar ortaya konulduktan sonra, bu iş üzerinde ötedenberi çalışmakta olan Profesör Doktor Reşit Rahmeti Arat gibi uzmanların, tam bir tercüme ve karşılaştırmalı incelemeler yapacaklarını kuvvetle ummaktayız. Bu üç ciltlik tıpkıbasım takımına çevriyazı tercüme, sözlük, kurallar... gibi ciltler katmak ümidini kaybetmiş değiliz. Bununla beraber böyle bilim araştırmalarının hazırlanıp ortaya konulması epeyce bir zaman istiyeceğini düşünerek, şimdiden kitabın içindekiler üzerine şöyle kısaca bilgi vermeyi faydalı buluyoruz.

Kutadgu Bilig'in Fergana nüshası 1934 güzünde elimize geçmiş, bunun üzerine Mısır nüshasının fotoğrafını aldırma işine girişilmişti. Fergana nüshasının birinci fotoğrafından sonra bir ikinci nüsha alınmak gerekliği de göründüğünden, iki nüsha ancak 1937 de elimizde toplanabilmiştir. O sırada kardeş Türk Tarih Kurumu, ikinci Türk Tarih Kongresini hazırlamakta idi. Bu kongrede Kutadgu Bilig'in yazılış zamanındaki Türk hayat ve cemiyeti üzerine bir tez vermek istiyen Kurum Asbaşkanı Bayan Doktor Âfet İnan'ın arzusu üzerine, kitabın bir özetini yapmak istedik.

Kurumumuz Başuzmanı Profesör Abdülkadir İnan, Viyana nüshasını esas alarak bir özet hazırladığı gibi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arapça okutmanı değerli bilgin Kilisli Rifat Bilge de, Fergana ve Mısır nüshalarını gözden geçirerek bunlardan bir özet hazırlamıştı. Bu iki özet, yeniden Profesör A. İnan'ın gözünden geçerek, bu (İçindekiler) kısmına esas olmuştur.

Kutadgu Bilig'in üç nüshasında biribirinden ayrılan yerler olmakla beraber, eserin bütünlüğü, her üç nüshada da bozulmamış olarak kalmaktadır.

Kitabın başında biri mensur, öteki manzum iki önsöz vardır. İkisinin de anlamı bir gibidir. Bu önsözlerin Yusuf Has Hacib'in eseri olmadığı, kitaba sonradan katıldığı anlaşılmakta ve dilleri de asıl kitabın dilinden daha yeni görülmektedir. Bununla beraber bu önsöz-

leri yazan kim olduğu da belli değildir. Manzum olan önsöz, vezin ve şekilce Kutadgu Biliğ'e uygun olarak yazılmıştır.

Bunlardan sonra, Kutadgu Biliğ'in asıl Yusuf Has Hacip tarafından yazılmış olan başlangıç kısmı gelir. Bu kısım, ondan sonra da müslüman dünyası eserlerinde gelenek halini alan Tanrıya, Peygambere, Peygamberin dört arkadaşına, zamanın Hakanına medihler, bir takım ahlâk ve felsefe düşünceleri, kitabın adı, konusu, yazılış sebepleri ve yazanın suçbağışlama dilekleri... ile doldurulmuştur. Kutadgu Biliğ'in 1-11 inci [1] bapları bu başlangıç kısmıdır.

Asıl Kutadgu Biliğ 12 nci baptan başlıyarak 69 uncu babın sonuna kadar sürer. Burada dört şahıs arasında geçen konuşmalar, yazışmalar, olaylar içinde Yusuf Has Hacip, okurlarına vermek istediği bütün öğütleri ve bilgileri toplamaktadır.

Dört şahıs şunlardır:

I. *Küntoğdı İlik:* Hükümdardır. Kitaba göre adaletin şahıslaşmış bir örneğidir.

II. *Aytoldı:* Kendisinde devlet şahıslanan bilgin ve akıllı bir kimsedir ki Hakana kendini tanıtarak onun veziri olur. Ona birçok hizmetler eder, öğütler verir. Sonra günün birinde hastalanır. Öleceğini anlıyınca Hakana kendi yerine oğlunu sağlık verir ve hayata gözlerini yumar.

III. *Öğdülmiş:* Vezir Aytoldı'nın oğludur. Babası son zamanlarında kendisini yanına çağırır, birçok öğütler verir, akıllar öğretir. Babasının ölümünden sonra Hakanın vezirliğini üstüne alır. O da Hakan ile birçok şeyler üzerine konuşur. Bu şahısta akıl canlanmaktadır.

IV. *Odgurmış:* Kanaati şahıslandıran vezirin akrabasından bir kimsedir. Bazı yerlerde Öğdülmiş'le birbirine «kardeş» diyorlar. Dağ başında yalnız yaşamak isteğine düşmüş iken Öğdülmiş'in tavsiyesiyle Hakanın bilgisine ereıek, önce yazışma ile, sonra da yüz yüze Küntoğdı ile görüşüyor. Kitabın sonlarına doğru bunun da ölümiyle karşılaşıyoruz.

Bu hikâye içindeki olaylar da şöyle sıralanabilir:

I. Küntoğdı'nın hükümdarlığı, Aytoldı'yı tanıması, vezir etmesi, onun düşüncelerinden faydalanması, vezirin hastalanması, oğlunu Hakana tanıtması ve ölümü: 12-26 ncı baplar.

II. Öğdülmiş'in vezir olmasiyle Hakana öğütler vermesi ve aralarında konuşmalar geçmesi: 27-40 ıncı baplar.

III. Hakanın yeni vezirine bir yardımcı aramasiyle, vezirin ona Odgurmış'tan bahsetmesi ve üç defa Öğdülmiş'in Hakanın mektup-

[1] Bap sayılarında Radloff'un bastırdığı Viyana nüshası çevriyazısı esas tutulmuştur.

lariyle gidip Odgurmış'ı görmesi, onunla konuşması, biribirlerine birçok şeyler öğretmeleri: 41-58 inci baplar.

IV. Odgurmuş'ın gelip Hakan'la görüşerek gitmesi Öğdülmiş'in dünya işlerini bırakmak hevesine düşmesi ve Odgurmış ile birçok işler üzerine konuşup karşılıklı öğütleşmeleri, Odgurmış'ın hastalığı ve ölümü: 59-69 uncu baplar.

Bu olaylar arasında adalet, devlet, akıl ve kanaati şahıslandıran dört kişi arasında geçen konuşmalar, yalnız ahlâk, felsefe, cemiyet düsturları değildir; âdeta o zamanki cemiyetin bütün sınıflarını gözden geçirerek bunlarla olacak muamelelerin yollarını da gösteren birçok sözler ileri sürülmüştür. Eserin asıl büyük değeri de buradadır.

70 inci baptan 73 üncü baba kadar olan son kısım ise, eserin sonsözleri yerindedir.

Önsözler: Eserin başında aynı düşüncelerin bir kere nesirle, bir kere de nazımla ifade edilmiş olmasının sebebi anlaşılamıyor. Bunların ikisi de Yusuf Has Hacib'in olmamakla beraber, ikisinin bir kişi tarafından mı yazıldığı, yoksa ayrı ayrı kimselerin kalemlerinden mi çıktığı da belli değildir.

Mensur mukaddeme şöyle başlamaktadır:

«Hamdü sipasü minnet ve ögdi tenğri azza ve celleka kim uluğluğ idisi tükel kudretliğ padişah (turur V.) [1] yerni kökni yaratkan kamuğ tınlığlarka ruzi bergen neni kim tiledi (erse V.) kıldı...»

76 beyitten ibaret olan manzum önsöz kısmı da şöyle başlar:

Uğan bir bayat ol kamuğda (V. dın) üze
Öküş hamdü ördi anğar ok seza
Uluğluğ idisi Uğan zülcelâl
Yaratkan törütken ma kadir kemal

Manzum mukaddemede Kutadgu Biliğ hakkında şu beyitler var:

Kamuğ barçasınğa bögüler sözi
Tizip yinçüleyü kamuğ tüp tüzi
Bu Maşrık meliki Maçınlar begi
Biliğliğ ukuşluğ ajunda yegi
Kamuğ bu kitapnı alıp özlemiş
Hazine içinde urup gizlemiş

Başlangıç kısmı: Kitabın başlangıç kısmı, yukarıda da gösterildiği üzere 11 bap tutmaktadır.

Birinci bap: Allaha hamdü sena,

---

[1] (V.) işaretli olanlar Viyana nüshasındaki ayrılıkları gösterir.

İkinci bap: Peygambere salâtü selâm,

Üçüncü bap: Peygamberin dört arkadaşını (Ebu Bekir, Ömer, Osman, Ali) medih,

Dördüncü bap: Baharı tarif vesilesiyle hükümdar Buğra Hanı medih ve kitabı onun adına armağan etme,

Beşinci bap: Yedi seyyare ile on iki burç,

Altıncı bap: Bilginin değeri ve insan oğlunun bununla şeref kazanacağı,

Yedinci bap: Dilin değeri, faydaları ve zararları,

Sekizinci bap: Kitabı yazanın özür dilemesi,

Dokuzuncu bap: İyilik etmenin faydaları,

Onuncu bap: İnsanın insanlığı bilgi ve dirayet ile olduğu,

On birinci bap: Kitabın adı, konusu, anlamı ile bu eseri ihtiyarlıkta yazdığı hakkındadır.

7, 8, 9 ve 10 uncu bapların içindekilere bakılırsa bunlarda biribirine geçmeler göze çarpar. Çünkü yazanın suçbağışlama dileği başlığını taşıyan sekizinci bapta, yedinci babın dile ve söze ait konularından söz edildiği gibi, suçdileme on birinci bapta da geçmekte dokuzuncu ve onuncu baplarda da yine söz üzerine beyitler görülmektedir.

On birinci babın sonlarına doğru, kitabın plânı verilmekte ve kitabın dört şahsı ile bunların şahıslandırdıkları vasıflar sayıldıktan sonra, muharrir ihtiyarlığından bahisle gençlere öğütler verip Tanrıya dua ile bu kısmı bitirmektedir.

Birinci, ikinci, üçüncü baplarda Allaha, Peygambere ve dört sahabeye ait olan yazılar, Yusuf Has Hacib'in inanlı ve koyu bir sünnî olduğunu belli etmektedir.

Dördüncü baptaki bahar şiiri, kitabın tek lirik parçasıdır. Bu parçadan şu beyitleri alıyoruz:[1]

Toğardın ese keldi öndin yeli
Ajun etküke açtı uçmak yolı
Yağız yer yıpar toldı, kâfur ketip
Bezenmek tiler dünya körkin etip
Erinçik kışığ sürdi yazkı esin
Yaruk yaz yana kurdı devlet yasın..
.....
Kaz ördek, kuğu, kıl, kılıkığ todı
Kıkılayu kaynar yokaru kodı

[1] Bu girişte kitaptan aldığımız parçaları çevriyazı halinde değil, düz yazı ile naklettik. Kitabın tam çevriyazısı ileride yapılacak önemli ve değerli çalışmaları beklemektedir.

Kayusu kobar, kör, kayusu konar
Kayusu çapar, kör, kayusu uçar...

Baharı böylece methettikten sonra, sözü Buğra Hana çevirerek, onun bütün yüksekliklerini anlatıyor ve eserini onun adına armağan ediyor.

Hakan hakkındaki medihlerinden şu örneği alıyoruz:

Ajun tuttı tavgaç uluğ Buğra Han
Kutadsu anı bersü iki cihan
A (y) din izi devletka nasır muin
A (y) milletka tac ay şariatka din

Beşinci bap, yedi seyyare ile on iki burç hakkında malûmat veriyor. Yedi seyyarenin adları şunlardır: 1) Sikendiz (Fergana: Sikendir) = Zühal, 2) Ongay = Müşteri, 3) Kürd (Radloff'un okuyuşuna göre Viyana nüshasında «Kürüt») = Merih, 4) Tasık = Güneş, 5) Sevit (Radloff Sebit) = Zühre, 6) Arzutilek = Utarid, 7) Yalçık = ay.

On iki burç: 1) Kuzı, 2) Ud, 3) Kuçık, 4) Seçü, 5) Arslan, 6 Buğdaybaşı, 7) Ülkü, 8) Çadan (çıyan), 9) Ya, 10) Oğlak, 11) Könek, 12) Balık.

Görülüyor ki müellif on iki burcun adını aynen türkçeye tercüme etmiştir. Müellifin bu seyyare ve burçlardan bahsetmesinin sebebi anlaşılmıyor. Her halde bununla yaradılış nizamını gözönünde canlandırmak ve devlet teşkilâtını bu nizamla karşılaştırmak istemiş olduğunu düşünmek mümkündür. Bu bap şöyle başlar:

«Allah adiyle söze başladım. Yaratan, besliyen, geçiren Tanrım, yüce iradesiyle bütün âlemi yarattı, günesi ve ayı nurlandırdı. Bakınız: Cihanı yarattı, durmadan dönmektedir. Onunla beraber bütün seyyareler muttasıl hareket etmektedir. Yesil göğü ve yıldızları yarattı, gündüzleri nurlandırdı, karanlık geceleri aydınlattı. Bu gökteki yıldızların bir kısmı ziynet, süstür, bir kısmı da kılavuzdur. Kimisi de şeytanları koğmak için gece bekçiliği yapar...»

Altıncı bapta «insan oğlunun şerefi, fazileti ilim ve irfan ile olduğu» söylenmektedir.

Törütti ödürdi seçü yanğlukuğ[1]
Anğar berdi erdem bilig ög ukuğ
Könğül berdi hem ma (V. «söz hem») yüritti tiliğ
Ovut berdi kılk, hem kılıncı silig

[1] Radloff bu mısraın çevriyazısını «Töretti erdi saç-u yel-ü kök» şeklinde veriyor.

«İnsanı yarattı ve seçerek ayırdı; ona faziiet, ilim, akil ve anlayış verdi. Gönül (kalb), fesahat, hayâ, hüsnü siyret ve ahlâk verdi... İlmi büyük, anlayışı ulu bil. Bu iki şey insanları büyütür...»

Yedinci bapta «dilin fazileti ve bunun faydaları ve zararları» anlatılmaktadır.

«Fikrin, ilmin tercümanı bu dildir. İnsanı tenvir eden bu fasih dil idiğini bil. Dil, insanı vekar sahibi eder; dille insan saadeti bulur. Dil insanı hakir eder, dil sayesinde adamın başı da yuvarlanır gider. Dil kapıda yatan aslandır... Dilini iyi alıştırmış adam ne söyliyor, dinle! Sözüne dikkatli ol, ki başını yarmasın, diline dikkatli ol, ki dişlerini kırmasın!.. İnsan sözle yükseldi, mülk ve saltanat sahibi oldu. Çok söz ise insanın başını yere vurdu...

İnsanlardan insanlara miras kalan sözdür. Miras sözleri tutanlara yüzde yüz kâr vardır. Doğan ölür, sözü ölmez. Gümüş kullanmakla tükenir. Sözle gümüş kazanılır».

Toğuğlı ölür, kör, bolur belgüsüz
Sözüng edgü sözle özüng ölgüsüz
.....

Kişi toğdı öldi sözi kaldı, kör;
Özi bardı yalnğuk atı kaldı, kör;
Kişidin kisike kumaru söz ol.
Kumaru sözi tutsa asığı yüz ol.
Kümüş iske tutsa töker, alkınur,
Sözüm işke tutsa kümüş kazganur.

Sekizinci bap, «Kitap müellifi özür diliyor» dive başlık tasıyorsa da münderecatında «özr»e benziven sözler azdır. Bu bapta da müellif ilim ve dil hakkında nasihatlerine devam etmektedir:

«Ey âlim, hakîm, maksadım söz idi. Sonra geleceklere kendim söz söyliveceğim. Fikir karsı gelip dedi ki: Dur. hem bak: sözlerinde yanlış bulunursa sana ziyandır. Halkın dili tuhaftır. Seni dile dolarlar Yanılmaz insan olmaz. Yüzbinlerce yanılan insanlardan sana haber vereyim. İnsana «yalnğuk» adı da yanıldığından dolayı verilmiştir...

Yanğılmaz kişi kim? ayu ber manğa
Yanılmış tümen mİng ayayın sanğa.

Söz yeşil gökten kara yere inmiştir. İnsan kendini söz ile aziz kıldı.

Yasıl kökdin indi yağız yerke söz
Sözi birle yalnğuk ağır kıldı öz

«Adamın kalbi, dibi bulunmaz deniz gibidir. İlim ise, inci gibi, dipte yatar. Bu inciyi deniz dibinden çıkarmadıktan sonra taş olsun, inci olsun birdir. Kara yer altındaki altın bir taştır. Çıkarılırsa faydalı olur. Dünyaya hâkim olmak için akıllı olmak lâzımdır. Halkı teskin ve idare etmek için de akıl ve temkin lâzımdır...

«İnsanların fitne ve fesadı akıl ile eksilir. Halkın iğtişaşı ilim ile basılır. Bu ikisi de kâr etmezse o zaman kılıcı ele al. Hakîm âlim beyler, ilmin kâr etmediği yerde kılıçla iş gördüler. Bu ikisi birleşirse insan mükemmel olur. Kâmil ve mükemmel insan dünya nimetlerine erer.

Dokuzuncu bap: İyilik etmek öğüdü verip bunun faydalarını söyler.

«Hele elin uzun olursa (onların baştan başa idaresine elin erişirse) ahlâk hususunda, söylemekte hep iyilik kıl. Yiğitlik geçicidir; dirilik uçucudur. Bu dunya ruya gibi uçar gider. Hayatı iyilik yapmak için sermaye et. İnsanların iyisi ne diyor, bak: İnsandan doğan ölecektir. Bakınız ne kadar insan doğdu. Nihayet öldü. Gerek bey, gerek kul, iyi, fena... hep öldü. Eser olarak adı kaldı. Madem ki devlet sana kalmıştır. Hep iyilik yap. İnsanın süsü sözdür. Söz çok yüksek bir şeydir. Türkçede buna benzer bir atalar sözü vardır: «Dirayetin süsü dildir, dilin süsü sözdür, insanın güzel yeri yüz, yüzün süsü de gözdür».

Ukuş körki til ol, bu til körki söz
Kişi körki yüz ol, bu yüz körki köz

«Bakar ve görürsen bu Türk beyleri arasında adı belli, çok bilgili, Toğa Alp vardı. Büyük ilmi ve fazileti ile beyler içinde temayüz etti. Tacikler (Farslar) ona Afrasiyap diyorlar... Tacikler onun adını kitaplara yazmışlardır. Eğer onlar yazmasaydı onu kim bilirdi?»

Bu türk beğlerinde atı belgülüğ
Toğa Alp er erdi katı bilgülüğ
Bedük bilgi birle öküş erdemi
Biliğlig ukuşluğ kudun ködümi
Tazikler ayur anı Afrasiyap
Bu Afrasiyap tuttı iller talap
Tazikler bitimiş bitiğde munı
Bitiğde yok erse kim ukgay anı?

«Cihanı istilâ için binlerce hüner lâzımdır Dünya bir hırçın tavdır. Onu yakalamak için aslan olmak gerektir.»

Onuncu bapta müellif insanın insanlığı bilgi ve dirayet ile olduğunu anlatarak diyor ki:

«Muradım söz idi. Ey âlim hakim, ben ilim ve irfandan bahsedeceğim. İrfan karanlık gecede bir meşale gibidir. İlim nurdur, seni de tenvir eder. İrfan yükseltir, ilim büyütür. Buna itimadetmezsen, bak Nuvşirevanı gör: İlim ve irfanla dünyayı tenvir etti. Nizam ve kanun yürüttü. Halkı yükseltti. Onun adı dünyada âdil diye kaldı. Sen de onun gibi ol. Bana âlimlerin sözü öyle eriştı ki: Nuvşirevan cehennemlik vücudunu cehennemden uzaklaştıracaktır.»

«İlim insanı mazbut yapar. İlim ve irfan bukağı gibidir. Bukağılı at pek de fenalığa varmaz. Cahile kendi vücudu dahi düşmandır... İlim, âlimin bütün libas ve maişetidir. Cahile kendi huyu en kötü arkadaştır...»

On birinci bapta müellif «*Kitabın adını, manasını ve ihtiyarlığı*» bahis mevzuu etmektedir.

Sözüm sözledim men bitidim bitiğ
Sunup iki ajunnı tutsun (F. tutgu) el ğ
Kitap atı urdum *Kutadgu Biliğ*
Kutadsu okuğlı ka tutsu eliğ

«Sözümü söyledim. İki cihanı uzanıp elin tutsun. Kitap adını *Kutadgu Biliğ* koydum. Okuyanların eli tutsun ve onları mesut eylesin. İki dünyayı kutlu tutanları bu sözüm hakikaten mesut edecektir.» diye başlıyor.

Bu bapta müellif âdeta kitabın plânını vermektedir. Eserde konuşturduğu ve meydana koyduğu şahısların ne ifade ettiğini anlatıyor. Söz başı Küntoğdı İliğ'dir. Bu padişahtır. Adaletin remzidir. Onun veziri, Aytoldı'dır: devletin, saadetin remzidir. Öğdülmiş vezirin oğludur; akıl remzidir. Odgurmuş vezirin kardeşidir; kanaatin remzidir.

Bu Küntoğdı teğli törü ol köni
Bu Aytoldı teğli kut ol, kör, anı
Basa aydım emdi, kör, Öğdülmişiğ
Ukuş atı ol bu bedütür kişiğ
Anınğ basası kör bu Odgurmuş ol
Munı kanaat (F.« akıbet») tep özi yormış ol
Bu dört nenğ üze sözledim men sözüğ
Okısa açılday yetig kıl közüğ

Bu dört kahramanını tanıttıktan sonra müellif gençlere şöyle hitabediyor:

«Gençliği boşuna geçirme. İstifade etmesini bil. Gençliği aziz tut. Anla ki gençlik çabuk geçer. Bu hayat, ne kadar muhkem tutarsan

tut, yine kaçacaktır... Bana ihtiyarlık nasıl geldi ise sana da gelecektir. Yiğitliğimin geçtiğine nedamet ediyorum. Nedamette fayda yoktur, sözümü kesiyorum. Kimin yası kırkı geçerse yiğitlik vedalaştı demektir. Elli yaş bana elini dokundurdu, kuzgun gibi siyah saçlarım kuğu gibi beyaz oldu...

Tekürdi manğa elgi eliğ yaşım'
Koğu kıldı kuzgun tüsi teğ başım

«Altmış geliyor. Otuz yaşın topladığını elli yaş tekrar aldı, götürdü.

Altmış da elini dokundurursa ne yapar? Ey elli yas ben sana ne yaptım, ki benden bu intikamı alıyorsun?... Vücudum ok gibi, kalbim yay gibi idi. Şimdi vücudum yay gibi, kalbim ok gibi oldu. Ey kurtarıcı; gel beni kurtar. Ben yılların ve ayların esiri oldum.

Uyan ey ihtiyar! ölüme hazırlan, geçmiş günlerin matemini tut! ömrün bosuna geçti. Kalan günlerinle özrünü dile. Ey Rabbim, benim ömrümü uzun eyle, bu kitabı ikmal etmeğe kuvvet ver...»

İşte Kutadgu Biliğ'in başlangıç kısmı böyle bitmektedir.

Bu 11 bap içinde müslümanlık içindeki Türk edebiyatının bütün geleneklerini görüyoruz. Söze Tanrı ile başlamak, Tanrıya şükrettikten sonra Peygamberden ve sahabelerinden söz açmak, ahlâk ve felsefe kanısları söylemek, kitabın adını, konusunu belirtmek, yasamadan şikâvet, kusurlarından özür dileme. Tanrıya dua... Hep bunlar, on birinci asırdan on dokuzuncu asra kadar edebiyatımızın alıştığı başlangıç sistemidir.

İşte bundan sonradır ki asıl (Kutadgu Biliğ) başlar.

Asıl Kutadgu Biliğ: Başlarken de söylediğimiz gibi, asıl Kutadgu Biliğ de kendi içinde dört büyük ayrım halindedir:

1. — Küntoğdı - Aytoldı hikâyesi;
2. — Küntoğdı - Öğdülmiş hikâyesi;
3. — Küntoğdı - Öğdülmiş - Odgurmış hikâyesi;
4. — Öğdülmiş - Odgurmış hikâyesi.

Bunlardan hiç biri, bugünkü anlamiyle bir hikâye değildir. Çünkü bu dört ana şahsın arasında hemen hemen hiç bir önemli olay geçmez. Nihayet Hakanın değerli bir kimseyi vezir etmesi, ondan öğütler alıp danışmalar yapması, vezirin hastalanıp oğlunu Hakana vasiyet ederek ölmesi, oğlunun vezirliğe geçip yine Hakanla danışmalar ve öğütleşmelerde bulunması, yeni vezirin dağa çekilmiş ibadet adamiyle görüşmesi, Hakandan ona ve ondan Hakana mektuplar taşı-

ması, bu adamın da gelip hükümdarla görüşmesi, bu defa genç vezirin dağa çekilme isteğine düşüp, bunun üzerine zahitle konuşması, zahidin ölümü... gibi çok normal oluşlardan ibaret olan konu, bir hikâyenin heyecanlarını taşımaktan uzaktır. Eserin asıl varmak istediği iş, bu olaylar içinde devlet idaresine ve insan yaşayışına ait öğütleri toplamaktır.

Bunları da yukarıdaki dört kısım içinde görmeğe çalışalım:

Birinci kısım: Başlangıcın son babında kitabının dört şahsını tanıtan Yusuf Has Hacip, burada söze ülkenin Hakanı olan Küntoğdı İliğ ile başlıyor.

On ikinci bap, işte bu hükümdarı anlatır:

Bu Küntoğdı erdi atı belgülüğ
Ajun da çavukmış kutı bilgülüğ
Kılınçı köni erdi kılkı onğay
Tili çın bütün hem közi könğli bay
Biliğliğ bev erdi ukuşlığ oduğ
Esizge ot erdi yağıka yuduğ

diye vasıflandırdığı bu hükümdar için, müellifin başlıca dedikleri şunlardır:

«Eski zamanlarda bir hakim, âlim padişah vardı. Bunun saltanatı devrinde cihan genç ve taze oldu. Adı Küntoğdı idi. Ahlâkı doğru idi. Himmeti ile memleketi idare etti. Nerede akıllı, danişment varsa onu kendi yanına davet etti. Devlet idaresinde kendisine yardım edecek kabiliyetli bir adam aradı...

«Bu saltanat meselesi ve işleri büyük iştir. Meşekkati çoktur. Bu işleri tanzim ve idare eden akıllı zat kıymetlidir, ama az bulunur. Buna her işin idaresini bilen bir adam lâzımdır» dedi. Adam aradı. Bulamadı. Bütün işleri kendi omuzuna aldı. İrfanı ve ilmi sayesinde memleketi yükseltti. Saltanat çok iyi şeydir. Ama kanun onu bir istikamette yürütmelidir. Padişah doğru olup da istikametle hareket ederse milletin vakti, günü saadet içinde geçer. Kündoğdı'nın şöhreti dünyaya yayıldı. Dünya halkı bellerine saadet kuşağını bağladılar. Kuzu ile kurt barışıp beraber gezdiler.

Ajunluğ belinğe badı kut kurı
Kuzı birle katlıp yüridi böri

On üçüncü bap, kitabın ikinci şahsını tanıtır: Aytoldı'nın Küntoğdı İliğ'in hizmetine geldiğini ve onun saraya girdiğini hikâye eder. Buna göre, Aytoldı namında bir adam vardı. Küntoğdı'nın şöhretini

işitti. Halîm bir genç yiğitti. Ârif ve âkil idi. Çehresi de güzeldi Dilinden faydalı sözler akardı. Bütün hünerleri öğrenmişti.

Kamuğ türlüğ erdem tügel öğrenip
Yürir erdi erdem eligke alıp

Aytoldı, Küntoğdı İlig'in şöhretini duyup onun şehrine sefer etti.

Bu münasebetle müellif devlet hizmetine girmek için gerekli olan sıfatları anlatıyor:

«Kim devlet hizmetine girmek isterse, en kestirme sözü söyliyelim, ona iki şey lâzımdır: Birisi sağlam vücut, birisi memlekette geçer altın. Ondan sonra devlet hizmetini bilmek lâzımdır. Aytoldı'da bunların hepsi vardı. Padişahın şehrine geldi. Yabancı bir şehirde başı sersem oldu...»

Müellif, burada gurbetin acılarından bahsediyor:

«Muarefesi olmıyan insanın işi gayet ters gider. Birçok yabancılar arasına girince başı sersem olur...»

Bundan sonra müellif gariplere karşı iyi muamele lüzumundan bahsediyor:

«Yabancıyı himaye et, yedir, içir, iyi muamele eyle... İnsana her yerde bildik lâzımdır. Her iş bildik vasıtasiyle yapılır...»

Aytoldı bu şehirde dolaştı. Gurbet acıları çehresini sararttı. Nihayet halkla görüştü, tanıştı. Bir oda tuttu. Kösemiş adında bir iyi adamla ahbap oldu.

Adaş tuttı Aytoldı edgü kişi
Kösemiş atı erdi edgü işi

Padişahın mukarriplerinden bir Has Hacip vardı. Adı *Ersik*[1]. Kösemiş bir gün onun huzuruna geldi. Aytoldı'nın meramını anlattı. Has Hacip «yarın bana gelsin, göreyim» dedi. Kösemiş döndü, Aytoldı'ya «günün doğdu. Hacib'e git. Meramını anlat. Kimse insanın meramını kendisi gibi anlatamaz. Kendine ne kadar sadık kimse ararsan kendin gibi sadık adam bulamazsın» dedi.

On dördüncü bap, Aytoldı'nın Küntoğdı huzuruna girişini anlatır.

Ertesi gün Kösemiş Aytoldı'yı Has Hacib'e takdim etti. Konuştular. Aytoldı maksadını, buraya ne için geldiğini anlattı. Hacip Aytoldı ile uzun uzun konuştu. Padişaha arzedeceğini vâdetti.

---

[1] Ersik Uygurcada aziz, veli, asaletpenah gibi bir mâna ifade ettiği anlaşılmaktadır. Ersik kelimesi bir cümle içinde Divanda da geçer. Divanı Lûgat-it-Türk «bu oğul ersik» cümlesini «bu çocuğun huyu erlere benzer, onların huyu ile huylanır» diye izah ediyor. (Tercüme III. sahife 128).

Aytoldı odasına döndü. Sabırla bekledi. Nihayet bir gün huzura davet olundu.

Bu Aytoldı kirdi köründi söküp
Açıldı İliğ könğli ol yüz körüp

Aytoldı huzura girip saygılarını sundu. Tatlı sözleriyle padişaha kendini sevdirdi. (Müellif burada itidal ve nezahetin ve sabırla hareketin zekâ sıfatlarından olduğunu söyliyor).

Aytoldı padişaha dedi ki: «Ey Saadetmaap, kullluk namiyle hizmet hoştur. Adım, hizmetçi ve bende, yerim kapundur. Huyum insaniyet, varlığım hizmettir». Hizmete başladı. Temiz yürekle, hiç ayrılmaksızın hizmet etti.

Bu münasebetle müellif büyüklere hizmet etmenin faydalarından bahsediyor:

«Küçük adam hizmet ifa eyledikçe kendisinin büyümesini elde eder Hizmet et! Hizmetle kul bey olur. Hizmet etmedikçe kim dileğine erer?»

Tapuğ kıl! tapuğ birle kul beg bolur,
Tapuğ singmeğinçe tilek kim bolur?

Birinci kısmın tamamını dolduran bu iki şahsı böylece tanıtıp buluşturduktan sonra Kutadgu Biliğ, bunların şahıslarında canlandırmak istediği vasıfları gösterir:

On beşinci ve on altmcı baplarda, Aytoldı, kendisinin devlet olduğunu (devleti temsil ettiğini) [1] Küntoğdı'ya bildirir ve devleti anlatır.

Bir gün hükümdar yalnız başına odasında oturuyordu. Aytoldı'yı çağırdı. Aytoldı kapıdan içeri girdi. Hükümdar «otur» diye işaret etti. Aytoldı hükümdarın karşısına geçti, oturdu; hükümdara çok şeyler söyledi. Hükümdar sevindi; bunu gören Aytoldı gözlerini yumdu. Hükümdar hayret etti ve sözünü kesti. Aytoldı da gözlerini açtı. Hükümdar sevinerek yine söze başladı. Aytoldı yüzünü çevirdi. Hükümdar buna kızdı.

Aytoldı bu hareketlerin mânasını izah etti, anlattı ki bu hareketlerle kendisi «devlet»i temsil etmiştir. Devlet bazen gözünü yumar, bazen yüzünü çevirir; ona aldanmamalı. Devlet geçici bir şeydir. Hiddet fena bir şeydir. Acele hüküm vermek de iyi değildir.

---

[1] Burada «devlet» sözünden bugün anlaşılan anlam yer bulamıyor. Galiba Kutadgu Biliğ'de «devlet» sözü -halk arasında bugün de kullanıldığı- ikbal, saadet, zenginlik anlamlarını göstermektedir. Tariflerden de böyle anlaşılıyor. Bu anlam düşünülünce devletin başı olan Hakana karşı Vezirin devleti temsili fikrindeki aykırılık da kendiliğinden ortadan kalkar.

«— Hakîm benim vücudumu aya benzetti. Bana Aytoldı diye ad verdi. Ay doğarken küçücük olur. Günden güne büyür ve yükselir. On beş günlük olduğu zaman nuru dünyayı kaplar. Sonra küçülür, kaybolur...

«Sen bana inanma, talihe, saadete inanma. Talih, ikbal akar su, eser rüzgâr gibidir. Durmaz, dünyayı dolaşır. Talihe inanılmaz, o vefasızdır.

Aytoldı'nın bu izahlarını dinledikten sonra Padişah dedi ki:

«Anladım, şimdi açık söyledin. Özrünü kabul ediyorum, kurtuldun. Bana söyle: hünerin nedir?»

İliğ aydı uktum açıldı sözüng
Yazuk özrî koldung kutuldı özüng
Manğa aygıl emdi ol erdeming
Bedük sözledi söz öktem tiling

Aytoldı dedi ki: «— Hünerim çoktur. İnsanlara isabet eden feyiz hassası benden erişir. Yaşım küçük görünüyorsa da ahlâkım makbuldür. Hep Beyler büyüklüğe benden geçerler. Yüzüm güzel, ahlâkım düzgündür...»

On yedinci ve on sekizinci baplarda, Küntoğdı kendisinin adaleti şahıslandırdığını, müsavat, doğruluk, suça ceza verme unsurlarından kurulan adaletin önemini ve değerini Aytoldı'ya anlatıyor. Böylece vezirin devlet (ikbal, baht, saadet, servet) hakkındaki sözlerine hükümdar (adalet, müsavat, hakkaniyet, doğruluk, mükâfat ve mücazat) sözleriyle karşılık vermiş oluyor.

On dokuzuncu bapta da hükümdar kendisine Küntoğdı isminin neden verildiği hakkında vezirin sualine cevap vermekle bu karşılığı tamamlıyor.

Yirminci, yirmi birinci, yirmi ikinci ve yirmi üçüncü baplarda da hep bu konular üzerinde konuşuyorlar.

Bu yedi bapta toplanan konuşmaların akışı şöyledir:

«Bir gün hükümdar yalnız oturuyordu. Odasına kimseyi almadı, kendi kendine düşünüyordu. Aytoldı'yı çağırdı ve girmesine müsaade etti. Aytoldı huzura girdi, ellerini kavuşturdu.

İliğ bir kün oldurup özi yalnğuzun,
Evin kıldı hali eriğti özün.
Okıldı, kör, Aytoldıka kıldı yol
Bu Aytoldı kirdi kavuşturdı kol

Hükümdar ayağa kalktı, fakat hiç bir şey söylemeden durdu. Biraz sonra «otur!» diye göziyle işaret etti. Aytoldı yavaşça oturdu. Gözlerini yere dikti. Göz uciyle hükümdara baktı. Hükümdar kaşla-

rını çatmış, yüzünü ekşitmişti. Hükümdar gümüş bir kürsü üzerine oturmuştu. Bu kürsünün üç ayağı vardı. Hükümdarın elinde bir bıçak, sol tarafında rakı ve sağ tarafında şeker bulunuyordu. Bunu gören Aytoldı çok korktu, nefesi tıkanacak gibi oldu.

Bir müddet sonra hükümdar başını kaldırarak:

— Söylesen a! dilsiz gibi neden susuyorsun?» dedi.

Bir ança turup baş kötürdi iliğ,
Bu Aytoldıka aydı: tebret tiliğ!
Nelüğ sözlemes sen ağın teg bolup
Meni munda yalnğuz bu yanğlığ bolup.

Aytoldı neden konuşmadığını izah etti:

— Çok hiddetli gördüm. Beylerin öfkelendiği zaman yakın bulunmak doğru değildir demişler, dedi.

Kalı bolsa begler buşup övkeliğ
Yakın turma anda a(y) kılkı siliğ
Buşar bolsa begler kelip övkesi
Yırak turgıl anda tekürgey yası

Bu sözler üzerine Küntoğdı gülümsiyerek Aytoldı'yı tatmin etti. Vezir büyük bir hayret içinde idi. Hükümdar, bu halini anladı ve hayretinin sebebini sordu. Vezir de, hükümdarın üç ayaklı bir gümüş kürsü üzerinde oturmasına, elinde bıçak, bir yanında rakı, bir yanında şeker bulundurmasına şaştığını, bunlara bir mâna veremediğini söyledi.

Bunun üzerine Küntoğdı, bütün bunların, geçen gün Aytoldı'nın kendini anlatmasına bir karşılık olduğunu, kendisinin de kendini anlatmak istediğini söyliyerek şu izahlarda bulundu:

Üç ayaklı kürsüde oturduğumun sebebi şudur ki, üç ayaklı şey daima üç ayağın da müsavi olmasiyle durur. Biri iğri, kısa oldu mu duramaz. Dört ayaklı olursa bir ayağı iğri olsa bile yine durabilir. Bu istikamet işaretidir.

«İri bıçak kesicidir. Davayı keserim.

«Şeker odur ki mazlum benim kapımdan ağız tadıyle çıkar.

«Rakı odur ki zalim benden hüküm alırsa kaşlarımı çatar, hiddetimi gösteririm.

«İster oğlum, ister yakın ve uzak kardeşlerim, ister seyyah, ister misafir olsun hepsini müsavi görürüm. Padişahlığın esası doğruluktur...»

Aytoldı sordu:

— Ey saadetmaap («İliğ kutı»), padişahın adı neden Küntoğdı oldu?

Padişah:

— Bilginler benim ahlâkımı hoş gördüler. Güneşe benzeterek bana bu adı verdiler. Güneşin nuru eksilmez, hep yüksektedir. Ben de buna benzerim...» diye cevap verdi.

Yana aydı Aytoldı: İliğ kutı
Nelük boldı Küntoğdı iliğ atı
İliğ aydı: bilge meninğ kılkımı
Körüp menğzetü urdı bu atımı
Könüğ kör arılmaz tolu ok turur
Yarukluku bir teg tolu ok turur...

Aytoldı:

— Senin bu faziletini işitip uzak yerlerden geldim. Söyle bana: ne yapayım?» dedi.

Küntoğdı ona iyilik ve adaletin gerekliğini ve bunların ne olduğunu anlattı:

— Ahlâkı haris, kendisi iğrenç, yaradılışı acul, utanmaz, hiddetli, öfkeli, âdi, sarhoş ve gaddar insanlar padişah hizmetine yaramazlar» dedi.

Küntoğdı İliğ bunları söylerken Türk atalar sözünü delil olarak gösteriyor:

Munğar menğzetü aydı türkçe mesel
Eşitkil munu sen uğup öğke al!

Yirmi dördüncü bapta, birinci kısmın sonuna girmiş oluyoruz: Birkaç bap, hep konuşma ve öğütleşme ile durgunlaşan eser, yeni bir olay kamçısı altında yeniden sahne canlılığı alıyor.

Bu bapta Aytoldı'nın hastalığı olayiyle karşılaşıyoruz. Bu, birinci kısmı bitirecek ve ikinciye bağlıyacak olan olayların başlangıcıdır. Çünkü vezirin hastalığı ile sahneye oğlu -ve sonra yerine geçecek olan Öğdülmiş de girmektedir.

Hastalığı anlatırken, Yusuf Has Hacip, hekimlerden bahsediyor ve bunlar hakkında hemen hemen Molyer gibi kalem kullanıyor.

Bu bâbın özeti şudur:

Aytoldı hastalanıyor, yatağa düşüyor. Hekimler ve bakıcılar geliyorlar, kimi nabzına bakıyor, hastalığın ne olduğunu söyliyor. kimi «kan tutmuş, kan almalı»; kimi «müshil vermeli» diyor. Kimi «yarı yarıya soğuk su katılmış şarap vermeli»; kimi «kuvvetli şarap vermeli» diyor... Hiç birinden fayda olmıyor.

Otaçı terildi[1] tamur tut körciler[2]
Oi ig kim ne ermiş ayu berdiler.
Kayu aydı: kan tutmuş emdi munı
Açа bergü iğçil akıtsa kanı
Kayu aydı: ötrüm[3] içirgü kerek
Özü katmış emdi boşutgu kerek
Kayusı soğık etti kattı çalap[4]
Kayu kıldı, berdi kerekliğ[5] şerap
Ot em kalmadı, kör, neçe kıldılar,
Yaraşın ne erse anı berdiler.
Asığ kılmadı künde arttı igi
Koradı küçi künde yitti ögi

Bu kargaşalık arasında Yusuf Has Hacib'in vardığı hüküm şudur:
— Ölüm gelirse ne hekim çare bulur, ne kâhin!

Kerek tut otaçı, kerek erse kam
Ölüğlike her giz asığ kılmas em!..

Küntoğdı, Aytoldı'nın hastalığını işitip ziyaretine geldi. Aytoldı hastalığının emi olmadığın bazı ibret verici sözlerle anlattı. Küntoğdı İliğ onu teselli etti ve şifa diliyerek yanından çıktı. Aytoldı'nın sağlığı için fukaraya altın, gümüş üleştirdi.

Bu bapta, Aytoldı'nın oğlu Öğdülmiş'in ilk defa olarak adı geçmektedir. Bu da kendinden ümidi kesen vezirin oğlunu çağırarak ona son öğütlerini ve vasiyetlerini bildirmesi dolayısiyledir.

Kutadgu Biliğ'in anlatışına göre *Aytoldı*'nın tek bir oğlu vardı. Aslı temiz bir gençti. Adı *Öğdülmiş* idi. Aytoldı oğluna nasihat veriyor:

— Oğlum, bu dünyadan gidiyorum. Yerimi, varımı sana bırakıyorum Gözümün nuru sen idin. Ben gidiyorum sen hoşça (esen) kal. Türk *buyruku* ne güzel söylemiş: *görür gözün nuru oğul ve kızdır*» demiş.

Aytoldı oğlunu sınadı. Çocuğun verdiği cevaplardan onda yüksek bir zekâ ve kabiliyet bulunduğunu anlıyarak sevindi. Ona vasiyetlerini birer birer söyledi.

Aytoldı oğluna dünyanın vefasızlığını, gençliğin geçici, hayatın sonu ölüm olduğunu anlatıyor:

[1] V. Yığıldı, [2] K. tuttular, [3] V. müshil, [4] Bu «çalap» kelimesini kazakçadaki «şalap-çalap» (Rad. Wb.IV. 962) kelimesiyle karşılaştırınız. [5] Radloff «küveslik = küvezlig» okumuştur.

— Ben sana baba idim. Bak beni gör. Bu Aytoldı'nın diriliği tamam oldu. Nedametle ölecektir, sana faydası yoktur. Hayat tatlıdır, ölüm acıdır. (Ölüm) silâhlandı. Kaçacak yolum nerede?» diyor.

Bu aytoldı aydı: eşit ay oğul!
Sözümni unutma manğa tut könğül
Meni kör ata erdim emdi sanğa
Atım erdi Aytoldı, bak! kör, manğa
Tirikliki toldı bu Aytoldınınğ
Ökünçün ölür asığı yok anınğ
Süçiğ bu tirikliğ, açığ bu ölüm

Öğdülmiş babasına:

— «Ölüme çare yok mu? Altın ve gümüş dağıtalım. Sağ olursan dünya yine bulunur. Kuşa sağlık gerektir, dane bulunur» diye soruyor.

Aytoldı ölüme çare olmadığını, altın, gümüş, bilgi e zekânın ölüme karşı fayda vermediğini anlatıyor:

Ölümke asığ kılmas altun kümüş
Ölümüğ tıdumas biliğ ya ukuş

Dünya malı ölüme mani olsaydı, Beyler beyi ölmezdi. Hemiklere hikmetleri, bilginlere bilgileri fayda vermedi. İlâçlar ölüme karşı fayda verseydi tabipler hayatta ebedî kalırlardı. Ölüm, görüp de yüzünü çevirseydi, Peygamber ölmezdi... diyor.

Ölümüğ tıdar erse dünya nenği
Bögülerke bilgi eliğ tutmadı
Hekimlerke hikmet asığ kılmadı
Bögülerke bilgi elig tutmadı
Ölümke asığ kıldı erse ot em
Otaçı turu kalgay erdi ulam;
Ölüm yüz kılur erdi erse körüp
Ahır savçı bar kalgay erdi turup

Sonra Aytoldı evlât hakkındaki fikirlerini söylüyor. Çocukların iyi ve kötü ahlâklı olmalarından babalar mesuldür.

Kiçiğde ata ıdsa oğlın yava
Oğuldın yazuk yok atadın cefa

Yirmi beşinci bap, «Aytoldı'nın oğlu Öğdülmiş'e verdiği» nasihatlerden ibarettir. Kendisinin ölümünden sonra oğluna ne yapacaklarını anlatıyor:

Meninğde kedin sen negül kılgunğı
Ayayın eşitkil uğulmış nenği

İlk iş olarak Tanrıya ibadeti, emirlerine itaati tavsiye ediyor. Doğruluk en büyük fazilettir. Servet, büyüklük, iki dünyada saadet hep doğruluk ve adalettedir.

«Şarap içme. Oyuna (kumara) karışma. Şarapla kumardan mu-«kaddes talih kaçar, bunlar sefalet yolunu açarlar. İki yüzlü kişiye «söz söyleme, sırrın yayılır. Dedikoducu adamı kendine yaklaştır-«ma... Ahlâkını iyi tut, ahlâkın iyi olursa tasalanma, her şey kolay «gelir... Hayâsı olmıyan adamlardan ırak ol, hayâ sahibi insanlara «benden bin kere alkışlar olsun!... Mütahammil ol. Tahammül eren-«lerin ahlâkındandır... Dilinden yalan söz çıkarma. Şarap içme, fesada «karışma, zina etme... Bunlar, insana sefalet ve fakirlik yolunu «açarlar...»

Yirmi altıncı bap, Aytoldı'nın hayattaki son hareketini gösterir: Bu da veziri olduğu Hakanına bir vasiyetname göndermesidir. Katadgu Biliğ vasiyet yazısına şu ismi veriyor: Kumaru bitiğ.

Bu vasiyetnamenin yazılışını ve içindekileri de Kutadgu Biliğ'den takip edelim:

Aytoldı, oğluna nasihatten sonra *İliğ*'e vasiyet mektubu yazmak için kalem ve kâğıt istedi; Tanrının adı ile mektup yazdı:

Bitiğü bile koldı kâğıt tetiğ
Bayat atı birle bitidi bitiğ

Bu mektupta Tanrıya hamdü senadan, Peygambere salâttan, dört eşine selâmdan sonra İliğ'e dua ediyor:

Uzun keç yaşagıl ay İliğ kutı
Öküş el aşagıl bu beglik atı

Sonra nasihatlerine başlıyor. İnsanlara karşı merhametli (bağırsak) olmanın gerekliğinden bahsediyor: «İnsanlar içinde hakikî insan merhametli insandır. Merhametli insanın sözünü tut, o seni büyültür.»

Bağırsak kişi ol kişide çını
Bağırsak sözi tut bedütkey seni

Adaletin, doğruluğun gerekliğini söyliyor: «Dünyaya aldanıp adaletten ayrılma... Dünyanın sonu ölümdür. Ölümden kurtulan hani? Mevut ecelini aşan kim var?...» diyor.

Halk, koyundur; hükümdar, koyun çobanıdır. Çoban koyunlara karşı merhametli olmalıdır[1].

Budun koy sanı ol begi koyçısı
Bağırsak kerek koyga ütçisi[2]

«Dünya bir kervansaraydır. Sen kendini kervan say. Kervansarayda kervan kaç gün kalabilir?»

Bu ajun tüşün ol sen arkış sanı
Tüşünde neçe bolgay arkış küni[3]?

Birçok nasihatlerden sonra kendisinin öleceğini, oğlu Öğdülmiş'in öksüz, yetim kalacağını yazıyor. Oğlunu Küntoğdı'ya ısmarlıyor. Oğluna fazileti öğretmesini, onu doğru yola sevketmesini rica ediyor.

Bu münasebetle evlât terbiyesine dair fikirlerini anlatıyor. «Oğlana küçüklüğünde bilgi öğret, küçüklukte bilgi bilirse eli üstün olur. Ağacı yaş iken iğmeli. Kartlaştıktan sonra onu iğmek mümkün değildir.»

Kiçiğ erken öğret oğulga biliğ,
Kiçiğte biliğ bilse kötrür eliğ
.....
Tal erken yıgaç ekse tutsa bolur
Karısa kaçan anı ekse bolur.

Bu sözle mektubunu bitiriyor, oğlunu kucağına alıp ağlıyor. Daha birçok nasihatler verdikten sonra hayata gözlerini yumuyor...

Yaruk can üzüldi tünerdi közi
Bayat atı birle kesildi tini

Yusuf Has Hacip, bu münasebetle, bütün doğan mahlûkların ölüme mahkûm olduğundan ve ölümün acısından bahsediyor.

İşte Kutadgu Biliğ'in birinci kısmı olan Küntoğdı-Aytolçı hikâyesi burada sona eriyor.[4]

---

[1] Buna bakılırsa Türk şairi, Şirazlı Sadi'nin meşhur beytini ondan yüzyıllarca evvel düşünmüş oluyor.

[2] F. «tütküçi».

[3] F. «savi»

[4] Sayın bilgin Kilisli Rifat Bilge, kitabın bu parçasında âdeta bir dram mahiyeti görmektedir. Yazdığı özette bu dramı şöyle perdelere ayırıyor:

Birinci perde — Aytoldı'nın hastalanmasını, hastalığındaki halini, tabiplerin toplanmasını, marazı teşhiste ihtilâflarını gösteriyor.

İkinci perde — Aytoldı hastalığının vahim olduğunu anlıyor, halika karşı yalvarıyor.

Üçüncü perde — Oğlu Öğdülmiş küçük bir yaşta bulunduğu cihetle onun nasıl yetişeceğini, ona kimin bakacağını düşünüyor.

Dördüncü perde — Çocuğunun kabiliyetli olup olmadığını anlamak için onu yatağının yanına çağırıyor. Ona suallerde bulunuyor. Aldığı cevaplar onda yüksek

İkinci kısım: Aytoldı'nın ölümiyle birinci kısım sona ermiş ve oğlu Öğdülmiş sahneye girmiş oluyor.

Şimdi Küntoğdı ile Öğdülmiş arasındaki ikinci kısma giriyoruz.

Birinci kısmın sonunda, öleceğini anlıyan vezirin Hakana verilmek üzere oğluna bir mektup yazdırarak çocuğunu ona ısmarladığı gösterilmişti. İkinci kısım, Küntoğdı İliğ'in Öğdülmiş'i yanına çağırmasiyle başlıyor: Yirmi yedinci bap bunu anlatır.

İliğ, ölen vezir için yas tutuyor; oğlunu teselliye çalışarak:

— «Baban öldü ise ben babanım. Ben sana babalık oluyorum, sen de bana oğul ol» diyor.

Atanğ öldi erse atanğ men sanğa
Atalık kılayın oğul bol manğa

Öğdülmiş yer öperek İliğ'e dua ediyor ve babasının mektubunu sunuyor. İliğ mektubu okuyarak Aytoldı hakkın'a senalarda bulunuyor; Öğdülmiş de ağlıyarak evine dönüyor.

Aytoldı'nın oğlu babası için *yoğ* yapıyor; fukaraya para dağıtıyor, açlara aş ve su veriyor.

Yime kıldı oğlı atası yoğı
Çığayka üledi kümüş hem agı
Yoğ etti atasınğa aş sup öküş
Çığayka üledi köp altun kümüş

Öğdülmiş, babasının nasihatlerini tuttu; doğru yürüdü, talihi gün-

---

bir zekâ, kabiliyet bulunduğunu göstermekle Aytoldı seviniyor. Zekâsı sayesinde çocuğunun adam olacağını anlıyor. Artık istikbal için o kadar mahzun olmuyor.

Beşinci perde — Küntoğdı onu iyadete geliyor. Hatırını soruyor, teselli veriyor ve sadakalarla şifayap olmak yolunu gösteriyor.

Bunun üzerine Aytoldı türlü sadakalar veriyor. Fakat nâzım burada sadaka ile ecelin önüne geçilmek mümkün olmadığını ve ecele kimsenin çare bulamadığını, bu bapta tabiplerin de, padişahların da âciz kaldıklarını yazıyor.

Altıncı perde — Aytoldı oğluna yazdırarak Küntoğdı'ya bir mektup gönderiyor (Oğlumu sana ısmarladım) diyor. Küntoğdı da (kabul ettim) diyor.

Yedinci perde — Aytoldı ölüyor. Küntoğdı bir zaman sonra çocuğu çağırtıyor. Sual ve cevapta bulunuyor. Zekâsını deniyor. Matluba muvafık görmekle onu saraya aldırıyor ve gittikçe zekâsını göre göre meftun olarak nihayet onu babasının yerine vezir yapıyor.

Nâzım bu kısımda rolünü güzel oynamıştır. İnsan cidden müteessir oluyor. Hele bana pek dokundu, acıdım, ağladım. Sonra Küntoğdı'nın lûtfuna karşı minnettar oldum, sevindim.

Kilisli Rifat Bilge'nin «Kutadgu Biliğ» adına ve «Alp Tunga - Efrasiyap» bahsine ait düşünceleri «Ekler» kısmındadır.

den güne arttı, günleri aydın oldu. Akıllı, bilmiş ve geçirmiş adam ne demiş: «Baba nasihatini sıkı tut; o seni mesut eder, bir günün bir gününden tatlı olur. Ananı, babanı sevindir. Onlara itaat et; itaatin sana yüz bin fayda verir.»[1]

Atanğ pendini sen katığ tut katığ
Kutadga (y), kününğ bolga (y) kündin batığ
Atanğnı, ananğnı sevindür tapın
Yanut berge tapgunğ tümen minğ asığ

Öte yandan Hakan da vezirinin ölüm acısına tahammül etti; her gün doğru hükümlerini verdi. Halkı zengin etti, memleketi teşkilâtlandırdı; milleti, İliğ için dua etti. Fakat İliğ Aytoldı'yı özliyordu; yerine koyacak adam bulamıyordu. Aytoldı ölürken oğlunu İliğ'e vasiyet etmişti, onu hatırladı. Öğdülmiş'i davet ederek babasının yerini verdi. Öğdülmiş kuşağını bağladı, İliğ'in hizmetine girdi ve «hizmetçi kölenim, sen benim Beyimsin» dedi.

Tapunğçı kulunğ men begim sen uluğ
Uluğ beg ağırlar tapukçı kuluğ
Tilese ağır tut, tilese uçuz
Yoluğ kıldım emdi sanğa minğ bu öz

Bundan sonra gelen 38-40 ıncı baplar, hep Hakan Küntoğdı İliğ ile onun yeni veziri Öğdülmiş arasında soruşmalar, konuşmalar, öğütleşmelerle doludur.

Bu konuşmaların konuları şunlardır:

1 — İnsana faydası olan ve olmıyan şeyler.
2 — İnsan doğuştan mı bilgindir, sonradan mı bilgin olur?
3 — Tapığçı (işyar, memur) nasıl olmalıdır?
4 — Beg (hükümdar, bey) nasıl olmalıdır?
5 — Vezir nasıl olmalıdır?
6 — Sübaşı (Ordu Komutanı) nasıl olmalıdır?
7 — Uluğ Hacip (baş mabeyinci) nasıl olmalıdır?
8 — Kapuğbaşı (kapıcıbaşı) nasıl olmalıdır?
9 — Yalavaç (elçi) nasıl olmalıdır?
10 — Bitiğçi (kâtip) nasıl olmalıdır?
11 — Ağıcı (hazinedar) nasıl olmalıdır?
12 — Aşçıbaşı nasıl olmalıdır?
13 — İdişçibaşı (kilerci başı) nasıl olmalıdır?

---

[1] Kutadgu Biliğ'in birçok yerinde böyle Ata sözleri, geçmiş büyük adamların sözleri nakledilir.

14 — Tapuğçuların hükümdar üzerinde hakları nedir?

Görülüyor ki Kutadgu Biliğ'in asıl konusu bu gibi devlet ve memleket meseleleridir. Arada konuşturulan şahıslar, asıl bu meseleleri anlatmak için ileri sürülmüş vesilelerden başka bir şey değildir.

Bütün bunlar, hükümdar ile genç veziri arasında sual ve cevap şeklinde konuşulmaktadır:

1 — Öğdülmiş'e göre insana iki cihanda faydalı olan şeyler: iyi amel, hayâ, adalettir. Zararlı olan şeyler: inatçılık, yalancılık, hasisliktir.

2 — İnsan anadan bilgin doğmaz, sonradan çalışıp öğrenmekle bilgi elde eder.

3 — Tapuğçı, Beyinin istediği hizmeti gören, Beyi için her yükü yüklenen, her zahmete, her baş ağrısına katlanan adam olmalıdır. Beyinin isteklerine yol açmalı, kolaylık bulmalıdır. Bir Bey böyle bir tapuğçı bulursa, bu, Tanrının bir lûtfu olur.

4 — Bey, anasından Bey olarak doğar; beylik işlerini görüp öğrenir. Tanrı kime Beylik verirse ona göre akıl, göz, anlayış da verir.

Bey olmak için her şeyden önce asîl, celik gibi sert, alp (kahraman), cesur yürek sahibi olmak gerektir. Babası, büyük babaları bey olmalıdır; oğul da babaları gibi bey olarak doğmuş olmalıdır. Dirayetli, bilgili, temiz ve cömert olmalıdır. Bilgi ile beyler millete başbuğluk, diravetle halkın işini idare eder. Bey bilgili ve daima uyanık olmalıdır... İnsanlar, aslında hepsi birdir. Fakat ilimle, bilgi ile er erden yüksek ve büyük olur... Nitekim sözünü sınayarak söyliyen *Ötüken* Beyi demiş: «Milletin beyi fazla temavüz etmiş, dili ve gönlü doğru ve âdil, ahlâkı yükselmiş olmalıdır. Bilgili, diravetli, millet içinde mümtaz, cömert, gözü tok ve gönlü dolu, her türlü iyiliğe eli erer, hayâ sahibi, temiz ve amelleri tabiata uygun, asîl olmalıdır.»

Negü ter eşitkil Ötüken begi[1]
Sınap sözlemiş sözni ögi:
«Budunda begi artuk ödrüm kerek
Köngül, til köni kılğı ködrüm kerek

5 — Vezir padişahın yükünü üzerine alır; devletin esasını muhafaza eder. Vezir çok okumuş, bilgi sahibi, çok dikkatli, âdil ve soyu asîl olmalıdır. Asîl olmıyan insanlar temiz olmazlar. Soyu asîl olmıyanlar vezirliğe lâyık değildirler.

Uruğsız kişiler arığsız bolur
Arığsız vezirka yarağsız bolur.

[1] Radloff «yegi» okumuştur. F. K. Begi.

Bu münasebetle Öğdülmiş soyun asaletinin ehemmiyetini ve dış güzelliğinin iç güzelliğine delil olduğunu anlatıyor.

Kiminğ bolsa körklüğ özi hem yüzi
Taşı teg yeme körklüğ ol iç özi

6 — Sübaşı (ordu komutanı), düşmanı görüp şaşırmıyacak, çelik gibi sert, başından kahramanlıklar geçmiş, cesur insan olacaktır. Komutan çok dikkatli olmalıdır; düşmanın ansızın saldırışına maruz kalmamalıdır. Cömert olmalı, askerlerine malından bölüp vermelidir. Kendisi için ancak bir at, elbise ve silâh bırakmalıdır. «Oğlum, kızım, karım» diye mal toplamamalı, «yerim, suyum, bağım» diye gümüş biriktirmemelidir.

Oğul, kız, kişim tep nenğin irkmese
Ya yer, suv, bağım tep kümüş termese

Cesur, akıllı, dirayetli ve bunlarla beraber merhametli olmalıdır. Yüreksiz (korkak) insanlar orduyu bozgunluğa uğratırlar, ordu bozulursa er eri imha eder.

Korkak insanların ordu için lüzumu yoktur; bunlar kadınların eşidir (kadınlarla kalmalıdırlar).

İnsan anadan doğduktan sonra ecelsiz ölmez. Böyle olduktan sonra ne diye düşmandan korkuyorsun?

Kişi ödsiz ölmes anadın toğup
Nelük korkur özüng yağını körüp

Komutan kendisi cesur olmalı ki neferler ondan cesaret alsınlar. Komutan cesur olursa bütün ordu cesur olur. Köpeklere aslan rehber olursa buna tâbi olan bütün köpekler aslan olur. Aslanlara köpek rehber olursa bütün aslanlar köpek gibi olurlar. Memleketi idare etmek için ordu lâzımdır; ordu için de mal ve servet gerektir...

Komutan içki kullanmamalı. Şarap ve oyun sefalet kapısını açar... Orduda siyaset (şiddet) tatbik etmek lâzımdır. Fenalara karşı şiddet, iyilere karşı daima saygı gerektir. Daima uyanık ve düşman tarafından haberdar olmak gerektir.

Başbuğ için dört fazilet lâzımdır: Doğru sözlülük, cömertlik, cesaret ve hile bilmek.

Tecrübe görmüş komutanlar «çok asker isteme; az olsun, seçkin erler iste; fakat silâhı çok iste» demiş.

Cesur olmalı. Düşman saldırırsa dayanmalı. Ölüm zaten mukadder bir şeydir. Ecel gelmeden insan oğlu ölmez. Ölümü unutan düşmanını mağlûp eder.

Lâfla savaş olmaz, kılıçla olur... Ey hükümdar, memleket ve devlet idaresi için üç nesne gerektir: Sağ elinde kılıç, sol elinde ikram edilecek nimet, ağzında tatlı söz...

Kılıç kadar kalem de gerektir. «İl alıcı kılıç ile il aldı ve onu kalemle idare etti».

Kılıç birle aldı, kör, el alguçı
Kalem birle bastı ol el basguçı

7 — Uluğ Hacip hakikatli, tam insan olmalıdır. Soyu asil, ahlâkı ve huyu iyi, gözü tok, hayâ sahibi olmalıdır. Dirayetli, her işinde uyanık, yüzü sevimli olmalıdır. Mütevazı, sâkin, yoksullara ve öksüzlere merhametli olmalıdır.

Güzel sanatları bilecek, güzel yazı yazacaktır.

Hacip'lik mevkii için şu meziyetler gerektir: İki göz, dikkatli kulak, geniş gönül, dirayet, akıl, güzel yüz, güzel endam...

Hacip'lik çok büyük iştir. Bunu ancak seçkin adam başarabilir.

Uluğ iş turur hacıplık işi
Munu başka eltmes meger ked kişi

Hacib'in hazinedar, bitikçi ve diğer iş adamlarını, elçilik işlerini iyi bilmesi; dul, öksüz ve fakirlerin istidalarını dinlevip hükümdara arzetmesi, iç ve dış işlerindeki uygunsuzlukları temizlemesi gerektir.

8 — Kapuğbası (kapıcı başı) pek merhametli, vücudu ve canı ile hizmetçi (tapuğsak) olmak gerektir.

Kapuğ başlar er ked bağırsak kerek
Teni, canı birle tapuğsak kerek

Tören ve yol bilmeli, cömert, tuzu ve ekmeği bol olmalı, altın ve gümüşü ile etrafına adamlar toplamalıdır... Yatmadan önce herkese yerini göstermelidir. Sarayın kapılarına bekçilerini yerleştirdikten sonra o günkü vazifesi tamam olur. Selâmlık merasimi kalmamalıdır. Adamlarının işe yararlarını ve yaramazlarını ayırmayı bilmelidir. Adamların şikâyetini dinlemeli, gereklerini sağlamalıdır.

Sofraya, yemeklere iyi bakmalıdır; ihmalleri yasak etmelidir. Saray kapısı iki şeyle güzel olur: İyi Uluğ Hacip ve vazifesini bilen kapıcıbaşı ile... Saray kapısı bu iki kişi ile nizam görür, bu ikisivle şöhret bulur.

Kapkacakçılar, döşekçiler, aşçılar, tuğcular hep bunlarla idare edilir.

Kapıcıbaşının vazifelerinden biri de işe yaramıyanlardan, yumşaklıkla ne olduğunu, nesi olduğunu sormaktır. Hasta ise onu arzet-

meli, eğer fenalıktan ise böyle işe mani olmalıdır. Kapıcıbaşı sır saklamasını bilmelidir.

9 — Yalavaç (elçi) olmak için büyük bilgi gerektir. Elçi insanlar arasında meharetiyle temayüz etmiş, bilgin ve iyi adam olmalıdır. Her türlü iş elçi vasıtasiyle yapılır. Elçi fasih ve beliğ olmalıdır. Sözün içini ve dışını anlamalıdır.

(Bu münasebetle Öğdülmiş ilmin ve kanaatin faziletinden bahsediyor. Bu sözlerini teyit için birçok atalar sözü ve fıkralar naklediyor). Elçi muhtelif yazıları bilmelidir. Çünkü erler yazı bilmekle ermiş olurlar. Yazı bilen adamın geride, arkada kaldığını kim görmüş? Okumak ve yazmakla er bilgin olur. Elçi kitap okumasını, şiir inşadetmesini, nücum, tıp, tabir (düş yorma), hesap, hendese ilimlerini, adetlerin cezirlerini ve mesaha usullerini bilmelidir.

Kitaplar okır hem bilir erse söz
Ukar erse şiir hem koşar erse öz
Nücum bilse, hem yora bilse tüş
Anınğ yormışı teg sözi kelse tuş
Bilir erse sakış yeme hendese
Adet cezri kılsa mesahat başa

Bunlarla beraber kâğıt oyunu, şatranç, cöken, iyi ok atma, avcılık gibi nünerleri, muhtelif dilleri ve yazıları da bilmelidir.

Yana nerd-ü şatranç bilir erse ked
Harifleri andın ölir (?) erse ked
Çökenke ked erse atar erse ok
Yeme kuşçı avçı ajunda uzuk
Kamuğ til bilir erse açsa tiliğ
Kamuğ hatnı bilse bitise bitiğ

Bu evsafı haiz olan elçi maksadına erişir

Elçi fena ve kof olursa Beyinin yüz suyunu döker.

Elçi söylemesini bildiği gibi gizlemesini de bilmelidir. Elçi şarap içmemeli. Bellidir ki içki akıl ve dirayet düşmanıdır. Nice nice akıllı kişiler içki ile işlerini bozdular. İçki içme. İçki içerse er aşağı gider, içki içenin adı ahmak ve budala olur...

10 — Bitikçi ılımga (sır kâtibi) olmak için mükemmel bilgi lâzımdır. Kâtip, hükümdarın dediklerini aynen yazmalıdır. Hükümdar iç sözlerinin hepsini kâtibe söylemelidir. Fakat kâtip bunları sır olarak saklamalıdır. Hükümdar iç sözlerini ancak iki kişiye söyliyebilir: Biri vezir, ikincisi kâtip.

Neçeme bu begler sözin kizlese
Bu iki kişike kerek sözlese
Birisi bitigçi, birisi vezir
Bu iki kişike söz açmak tegir

Vezir ve kâtip hükümdarın sırrını saklamalıdırlar. Saklamazlarsa kendileri mahvolurlar.

(Bu münasebetle Öğdülmiş sır saklamanın gerekliğinden bahsediyor.)

11 — Ağıcı (hazinedar) doğru, adaletli olmalıdır. Altın ve gümüş çok sevilen nesnedir, canın ilâcıdır. Dinle, dünyayı gezip, mal sahibi olmuş tüccarlar baskanı ne diyor: «Can çok tatlı nesnedir; altın ve gümüş ise candan daha tatlıdır; kımıldamıyan gönlü kımıldatır, eğilmez kişiyi eğer. Gümüşü görüp de gönül koymıyan insan oğluna melek dense olur. Altını gören er yumşar, sert sözlülerin sözü mülâyim olur...»

Negü ter eşitgil bu sartlar başı
Ajun tezginip nenğe tekmiş kişi
Sevük neng bu can canda(n) yegrek sevüğ
Kümüş altun ol canda kedrek sevüğ
İtilmez könğülüğ iter bu kümüş
Eğilmez kişini eğer bu kümüş
Kümüş körse yalnğuk könğül tutmasa
Yarağay anı çın ferişte tese
Kör er kördi altun özi yumşadı
İriğ sözlüğ erninğ sözi yumşadı

Hazinedar, gözü tok, Tanrıdan korkar olmalıdır. Küçüklüğündenberi altın ve gümüş görmüş, gözü doymuş kişi olmalıdır. Hazinedar içki içmemelidir. Hazinedar tutumlu, hattâ hasis olmalıdır. Hafızası kuvvetli, iyi okur yazar ve hesap isleri bilir adam olmalıdır. Defterini iyi tutmalıdır: yılı, ayı ve günü malûm olmalıdır. Merhametli insan ne demiş: «Hafızaya inanma, deftere yaz!». İyi hesabı bildikten sonra hendese hesabı da bilmelidir. Hendese çok ince hesaptır, onunla yer gök sayılabilir. Hendese bilmiyen yıl ve ay sayısını bilemez... Cömertlik iyi şeydir. Fakat başkasının maliyle cömertlik yapılmaz.

Akılık idi ked anı koymağu
Kişi malı birle akı bolmağu

Satığçı (tüccar) işini bilmelidir. Ticaret işini bilmiyen kâr edemez. Malın fiyatını, pahalı ve ucuzunu anlamak gerektir; tatlı sözlü olmalıdır...

Bütün bu faziletlere malik olan adam hazinedar olabilir.

12 — «Aşçıbaşı» hükümdar için kendini kurban edecek, vazifeşinas, merhametli adam olmalıdır. Hükümdara felâket boğazdan gelir. Hükümdarlar her yerde kendilerini gözetmeli, bilhassa yemede ve içmede çok ihtiyatlı olmalıdırlar. Ulus başkanının binlerce düşmanı vardır. Aşçıbaşı eski tapuğçulardan olmalıdır. Böylelerine güvenmek mümkündür. Aşçıbaşının «gözü tok, gönlü zengin, temiz ve yüzü ay gibi güzel olmalıdır.»

Közi tok kerek ked yene könğli bay
Arığlık kerek hem körki ay

İhtiyatlı ve şeriattan haberdar olması gerektir. «Aşçıbaşı»nın temiz (arığ) olması da lâzımdır. Temiz aşçı temiz aş verir. Bununla beraber hükümdar kendisine iyi bakmalıdır. «Herkese inan fakat kendini koru, sana merhametli olan kendi gözündür.»

Kamuğnı bütün tut, küdezgil özüng
Özüngke bağırsak seninğ öz közüng

Temizliği Tanrı sever. Temizlik ile er iyi ad bolur. Temizliği herkes ister; temiz olursa aşı, suyu insan arzu eder.

Arığlıknı sevmiş turur bir Bayat
Arığlık bile er bulur edgü at
Arığlıknı barça kişiler tiler
Arığ bolsa aş suv kişi arzular

Temiz olmıyan adamı aştan uzak tutmalı. pis adamın aşı da pis olur.

Yırak tutğu aşda(n) arığsız kişi
Arığsız kişininğ arığsız aşı

13 — İdişçibaşı (kilercibaşı), tecrübe edilmiş, gözü, gönlü tok, yolu doğru, merhametli, doğruluğu ok gibi düz adam olmalıdır. İlâçlar, macunlar onun elinde bulunur. Kuru ve yaş yemişler ve şaraplar onun idaresinde bulunur. Onun elindeki şeyler beyin (hükümdarın) boğazından geçer. Boğazın tadı aşçılarla şarapçılar elindedir. Aşçı ve şarapçılar emin adamlar değilse hükümdarın içtiği ve yediği sarp olur.

Boğazı korumak lâzımdır. Boğazı korumaktan başa fayda olur; Yemek az yenilirse tatlı olur. Çok erler gördüm: boğazlarına iyi bakmadılar ve başlarına fenalık ettiler. Her fenalık boğazdan girer, ilâç ve şifa da boğazdan geçer.

Kilercibaşı, her şeye dikkat etmeli, yemekleri mühürlemeli, kendisi beklemeli. Sofracılar temiz elbiseli, güzel çehreli gençler olmalı.

14 — Hükümdar üzerinde «tapuğçular»ın hakları vardır. Hükümdar bunların yemesini ve içmesini temin etmelidir. *Tapuğçuluk* kolay iş değildir. «Tapuğçu» hükümdar için canını, vücudunu kurban eder. Sıcak, soğuk, aç, tok, yaya, çıplak, kılıç, balta, ok ile her taraftan hükümdarını korur; kendi ölümiyle hükümdara hayat bahşeder. Onları lûtuf ve merhametle tutmak gerektir. Uç Ordu Hanı demişti ki: «Ey Bey (Hükümdar) olan ulus ulusu, tapuğçu kullarını iyi tut ve yükselt! Tapuğçularla Beylerin kudreti artar; müstakil ve kuvvetli il ve şehirler idare eder.»

Aya Beg boluglı bodunda uluğ
Bedüt edgü tutgıl tapuğçı kuluğ
Tapuğçı bile begler elgi uzar
Tapuğçı bile erkliğ il tüzer

Tapuğçulara merhamet ve mürüvvet göstermek, onları sevmek gerektir. Sevgi karşısında insanlar canlarını feda ederler. İnsanlara karşı iyilik etmek insanın kendisi içindir. Başkasının emeklerini takdir etmiyen kişiye insan dememeli, o hayvanla birdir.

Kişi emgeki bilmegüçi kişi
Kişi tep atamağu yılkı tuşı

Faydalı emektar, kul bile olsa, oğul gibidir; faydasız adamı, oğlun olsa bile, düşman bil ve ondan sakın!

Asığlığ kul erse oğuldan yakın;
Asığsız ağulnı yagı bil sakın!

Hakan ile veziri arasındaki bu konuşmalar memleketin yönetimi için çok güzel yemişler verdi: Hakan, vezirinin öğütlerine uyarak, iyi kanunlar koydu, adalet gösterdi, yurt, dinçliğe kavuştu, arıklar semirdi, dostlar büyüdü, düşmanlar dağıldı. Böylece Hakanın adı dünyaya yayıldı, kurt ile kuzu yan yana yaşar oldu:

Köngül tügdi iliğ, kör, andan naru
Budunka berü berdi edgü törü
Budun ençke tegdi toruk semridi
Severdi bedüdi yağı yavrıdı
Keçürdi kovançın sevincin küni
Ajunka yadıldı çavı at üni
Tirildi bir anca yüridi bu neng
Böri tökli birle kozı boldı teng

Bir gün Hakan, yine Öğdülmiş'i yanına çağırdı ve memleketin halini sordu. «İlde yoksullar mı çok, zenginler mi? İyiler mi çok, fenalar mı? Halkın dilinde ne gibi söz var: küfür mü ediyorlar, yoksa öğüyorlar mı? Kusurlarım mı çok, faziletlerim mi? Sen bana hiç bir şey saklamadan söyle; çaresini bulayım» dedi.

Öğdülmiş memleketin sevinç ve dinçlik içinde bulunduğunu, mamur olduğunu anlattı. Bunu işiten hükümdar pek memnun oldu. Tanrıya şükrederek elini kaldırıp dua etti. Bütün bunlar için Öğdülmiş'e borçlu olduğunu söyledi, «gözüm, dilim, elim sensin, ey kahraman, benim adım seninle iyi oldu» dedi.

Közüm sen, tilim sen, elim sen manğa
Anın edgü boldı atım, ay tonğa!

Epeyce konuştuktan sonra hükümdar Öğdülmiş'e: «senin akrabandan, bildiklerinden sana uygun, senin gibi biri var mı? Varsa onu da getirelim. Senin yükün hafiflesin» diyor.

Bu teklif ile başlıyan konuşma, hikâyenin ikinci kısmının sonu ve üçüncü kısmının başlangıcı gibidir.

Bu konuşma, şöyle yürüyor:

Öğdülmiş. — Efendimizin iltifatlarına teşekkür ederim. Böyle birini biliyorum. Hem de akrabamdandır. İşaret buyurduğunuz bütün meziyetleri vardır. Ancak bilmem ki gelip devlet işinde çalışmayı kabul eder mi?

İliğ. — Nasıl? Neden kabul etmez?

Öğdülmiş. — Bu adamcağız tuhaf bir arzuya kapılmış: dünyayı terketmiş, bir dağ başına çekilmiş, orada gece gündüz ibadetle meşguldür. Şimdi o halinden vazgeçer mi bilmem?

İliğ. — Sen istersen onu irşat, ikna edersin. Yalnız bir kere görüşmeniz lâzımdır. Her ne kadar zahmet ise de siz o dağa kadar gidiniz, onunla görüşerek ikna ediniz, alınız, geliniz.

Ögdülmiş. — Pek güzel efendim, fakat büyüklerin mektubunda, el yazısında başka bir tesir var; en küçük bir cümlesi bile insanı teshir eder. Zahmet olmazsa lûtfen kendi elinizle bir mektup yazınız, bendenize veriniz, takdim edeyim. Umarım ki o zaman daha kolaylıkla maksat hasıl olacaktır.

Üçüncü kısım: 41 inci bap ile kitabın yeni bir kısmına giriyoruz. Birinci kısımda yalnız Küntoğdı ile Aytoldı vardı; sonlarına doğru Öğdülmiş sahneye girmişti. İkinci kısımda yalnız Küntoğdı ile Öğdülmiş'i gördük; bunun da sonlarına doğru Odgur-

mış'ın adı geçiyor. Şimdi üçüncü kısımda bu yeni ve son şahsı tanıyacağız.[1].

Bu üçüncü kısım, Hakanın Öğdülmiş eliyle Odgurmış'a mektuplar göndererek onu çağırması, bu mektupları götüren Ögdülmiş'in Odgurmış ile konuşmaları, üç defa gidip gelmeden sonra nihayet Odgurmış'ın Hakanın yanına gelmeğe razı olması olaylarını göstermektedir. Bu olaylar da 41-58 nci bapları doldurur.

Odgurmış, kitabın birçok yerlerinde Öğdülmiş'in kardeşi diye anılmaktadır. Ancak Aytoldı'dan bahsedilirken tek erkek çocuğu olarak Öğdülmiş gösterilmesine bakılırsa, bu «kardeş» tabirini kardeş gibi tutulan arkadaş anlamına almak lâzımgelir.

İkinci kısmın sonundaki konuşma üzerine İliğ şöyle bir mektup yazıyor:

«Bu bitiye Bayat'ın adıyle başladım. Ben Onu her türlü büyüklükler ile öğüyorum. Bizi yaratan, besliyen, suçlarımızdan geçen Odur. Her türlü öğmeler Ona yaraşır. O daima vardır; yok olmıyacaktır. Her şeyi o Ulu Uğan yaratmıştır. Yeşil gök, yağız yer, ay, güneş, yıldız, parlak gündüz, kara gece hep Onun eseridir. Her şey Onun hükmü ile takdiri ile, fermanı ile harekettedir. Yarattığı gibi öldürmek, yok etmek de Ona aittir. Ona yok yoktur. O ne isterse yapar. Onun istediği olur, istemediği olmaz.

«Bundan sonra, ey güzel adam, ey değerli insan, benden sana çok çok selâm olsun! Senin adını, sanını işittim: Bugünkü insanlar içinde eşin yok imiş. Zatına, ahlâkına, meziyetlerine meftun oldum. Gönlüm seni çok sevdi, seni görmek istiyorum, seni davet ediyorum. Ne olur, lûtfen bir gelseniz de görüşsek...

«A güzel adam, a temiz ahlâklı adam! Kimden ne gördün? Seni kim incitti? Zaman sana cefa mı etti? Söyle: niçin böyle insanlardan kaçmış da dağa çekilmişsin? Zorun kimden ise gel söyle, intikamını alayım... İçimizde, aramızda otur. Sevinerek, gülüşerek görüşelim konuşalım, senden istifade edelim.

«Daha başka söyliyecek sözüm var. O sözü akrabandan sana bu mektubu takdim edecek olan Öğdülmiş'e ağızdan söyledim. O size söyliyecektir.

«Eğer maksadın ibadette yürek rahatlığı ise onun da çaresi var: biz o yürek rahatlığını sana şehir içinde de temin ederiz. Eğer böyle

---

[1] İslâm Ansiklopedisinde Küntoğdı'nın unvanı olan İliğ başka ve Öğdülmiş'in arkadaşı sanılarak beşinci bir şahıs ileri sürülmüştür. Brockelmann'ın kaleminden çıkmış olan bu yazıyı Ekler arasına alıyoruz.

dağa çekilmekten maksat şöhret ise, bundan vazgeç: şöhret arzusu insanı bozar, taatını hiçe indirir. Bilirsin ki taatın en makbul olanı en gizlisidir.

«Bir de yalnız taat ile iş bitmez. İnsanların Allaha karşı bir vazifesi olduğu gibi kendi kardeşlerine karşı da bir vazifesi vardır. Hüner bu iki vazifeyi birlikte ifa etmektir. Yalnız birisini yapmak kâfi değildir.

«Bilirsin ki namazı tek kılmak ile cemaatle kılmak arasında sevapça çok fark vardır: şehre gel, namazını cemaatle kıl!

«Şunu da bilirsin ki Tanrının en iyi kulu, Tanrının kullarına en çok faydası dokunan kimsedir. Sen dağ başında bu saadete nail olamazsın. O saadet şehre gelmekle olur. Şehre gel, insanlara faydan olsun. İnsanları sevindir, onlara iyilik et. Sen insanlara kendini ne kadar sevdirirsen Tanrı da seni o kadar sever.

«Eğer sözlerimi beğenir ve kabul edecek olursan lûtfen Öğdülmiş ile birlikte gel.»

Öğdülmiş bu mektubu alarak Odgurmış'ın yanına gitti. Kapısını çaldı. Odgurmış çıktı, esenleşti ve Öğdülmiş'i kucakladı.

Ayrılıktan sonra görüşmek ne kadar sevinçlidir!.. Yusuf Has Hacip bu münasebetle kardeş sevgisinden, ayrılıktan sonra görüşmenin tadından bahsediyor.

Odgurmış ne için geldiğini Öğdülmiş'e soruyor. Öğdülmiş uzun bir önsözden sonra kendisinin yükünün ağır olduğunu, kardeş yardımına ihtiyacı bulunduğunu anlatıyor.

Odgurmış kendisini Tanrıya bağışladığını, insanlara hizmetten âciz bulunduğunu söyliyerek Öğdülmiş'in teklifini kabul etmiyor.

Öğdülmiş, insanlara yardım etmenin en büyük fazilet olduğunu, nesli kesmemek, hayırlı evlât bırakmak da ibadetten sayıldığını söylüyor.

«Kimin oğlu babasından sonra kalırsa o babayı dirilerden ayrılmış saymamalı. Evlâtsız ölenin tohumu kesilir, cihanda adı kaybolur, makamı kurur» diyor.

Kiminğ oğlı kalsa atadın kedin
Atama anı sen tiriğde adın
Uruğsuz kişi ölse kesti uruğ
Ajunda atı yitti, ornı kuruğ

Öğdülmiş'le Odgurmış'ın konuşmaları bir münazara ve münakaşa şeklini alıyor.

Odgurmış, evlâdın insan için faydasından zararı çok olduğunu iddia ediyor:

— Evlât babasını çabuk unutur. Onlar düşmandır. Düşmanın ne gereği var? Dünyada düşmansız yaşamak iyidir. «Oğul, kız diye haram toplarsın, onlar için emek sarfedersin. Halbuki onlar seni çabuk unuturlar...» diyor. Sözlerine delil olarak ata sözleri ve fıkralar naklediyor.

Öğdülmiş buna da cevap veriyor:

— Fazilet sahibinin düşmanı çok olur. Düşmanı çok olan insan büyür. Helâlinden kazanmak, insanlara faydalı olmak büyük faziletir. Marifet insanlar arasında yaşayıp iyilik yapmasını bilmektir.» diyor.

Nihyet, Odgurmış:

— «Açık söyle: Buraya gelmekten maksadın nedir?» diyor. Öğdülmiş de maksadını söyliyor ve hükümdarın mektubunu sunuyor. Odgurmış mektubu okuduktan sonra, Öğdülmiş'ten nasihat istiyor.

Öğdülmiş hükümdarın huzuruna varmayı tavsiye etmekten başka sözü olmadığını söyliyerek şehir hayatında yapılabilecek birçok iyiliklerden bahsediyor:

— Bununla beraber sana akıl öğretecek değilim. Ne arzu edersen onu yap!» diyar.

Burada, iki arkadaş arasında dünyanın iyiliği ve kötülüğü bahsi açılıyor:

Odgurmış Öğdülmiş'e dünyanın kusurlarını sayıp dökmeye başlar:

— Bu sana kendini çok sevdirmiş. Bunda hayret edilecek bir şey yoktur. Nitekim atalar sözünde de gelir: sevilen nesnenin kusuru olmaz, derler. Dünyayı seven onun bütün kusurlarını fazilet sayar. Dünya öyle bir nesnedir ki onu kim ararsa ondan kaçar; kim dünyadan kaçarsa dünya onu arar... Bu dünya gidecektir; öbür dünya gelecektir.

Bu dünyayı bana nasıl tavsiye edebiliyorsun? Onun bütün kusurları sana da malûmdur. Cennette babamız günah işledi. Tanrı onu, arınması için, bu dünyaya çıkardı, bu dünyayı ona zindan yaptı; insan dünyaya çıplak geldi ve çıplak gidecektir.

Ondan sonra evlât (oğul, kız)... bunlar yüktür, zahmettir. Bunların kaygısı insanı üzer. Dünyanın lezzeti düşmandır. Bu zevkli ve tatlı hayatımızı bir gün acı ölüm tatsız edecektir. Nefis ata benzer: arık olursa uslu olur; semirirse sahibini yere vurur. Avcı köpeğine benzer: semirirse sahibinin hakkını unutur; karnı doyarsa ava koşmaz, sahibine itaat etmez.

Bütün hayatın devamı üç gündür. Onun da yarısı gecedir. Sakalın uzadıysa ömrün kısaldı demektir. Ölüme silâh kâr etmez...»

Öğdülmiş cevap vererek dünyanın öbür dünyayı kazanmağa sebep olduğunu ispat ediyor:

— Bu geniş dünyayı zorla kendine dar etme. Tanrının azabı olduğu gibi, rahmeti de çoktur. Eğer insanlar şehir ve kasabaları bırakıp kaçarlar, dağlara gidip kendilerine ağır yük alırlarsa insan ırkı münkariz olur. Tanrı insanlara iki göz, iki kulak verdi: biriyle dünyaya, diğeri ile de ukbaya baksın diye...

Bu sözleri dinledikten sonra Odgurmış eliyle başına vurdu ve uzun müddet düşündükten sonra başını kaldırarak:

— Benim iyiliğim için bu sözleri söyledin; çok zahmet ettin. Fakat bütün bu sözlerin bana fayda temin etmedi. Benim gönlüm bu işi sevmiyor. Gönül sevmiyen işe girişmek iyi değildir. Nitekim demişler: «Herhangi bir işi yapmak istersen ilk önce gönlün ile meşveret et!»

Kamuğ işni kılmak tilese özüng
Könğül birle aşnu kenğeşgil özüng

İnsanın kendi gönlü herkesten daha şefkatlidir. Bir işe gönlün razı olmazsa ona teşebbüs etme. Tanrıya ibadete kendimi bağışladım, insanlara hizmet edemem. Beni bırak, mazur gör!» dedi.

Öğdülmiş:

— Seni zorlıyacak değilim. Esen kal. Hükümdara da bir mektup yaz!» dedi.

Bunun üzerine Odgurmış, kendine gelen mektuba cevap olarak Küntoğdı İliğ'e şu mektubu yazıyor:

«Söze Bayat adıyle başlıyorum: O Bayat ki yaradan, basliyen, affeden Odur. Onu dil ile ne kadar öğmek mümkün ise o kadar öğüyorum. Yağız yeri, yeşil göğü, güneşi, ayı, parlak günü, karanlık geceyi yaratan Odur. Kullarının bir kısmını bay, bir kısmını çıgay (fakir) yaratmış: Hiç birisini aç bırakmaz, hepsini yaşatır. Ululuk, büyüklük, kuvvet, kudret hep Onundur. Dilediğini ulu, dilediğini hakir eder. Her şeyde bir hikmeti, tükenmez kudreti var.

Tanrıya karşı vazifemi yaptıktan sonra insanlara yol gösteren, doğru kılavuz Savçı'ya (Peygambere) bin bin selâm olsun. Bundan sonra İlig'i selâmlar, saygılarımı sunarım.

Göndermiş olduğunuz mektubu aldım, okudum, anladım. O mektup gözümü parlattı. Benim için büyük bir lûtuf olarak beni davet buyuruyorlar. Teşekkür ederim. Fakat ben arzu buyurdukları hizmete ehil değilim. Türe bilmem, yasa bilmem, devlet işinden anlamam. Bir de ben dünyadan elimi çektim, bir dağ başına çekildim. Halikıma karşı boyun büktüm, Onun hizmetiyle meşgul oluyorum.

O da beni unutmuyor, yiyeceğimi, içeceğimi, giyeceğimi veriyor. Bir insan ise iki kapıya kulluk edemez. Lûtfen beni bırakınız. Ben halikımdan memnunum, Onun hizmetinde kalayım. Hem de O benim her istediğimi vermeğe muktedirdir. Siz ise bazı şeyleri verir; bazı şeyleri veremezsiniz. Dört hacetim var. Eğer bu hacetlerimi verebilirseniz size gelirim: 1 — ölümsüz bir hayat isterim; 2 — ihtiyarlamaksızın daima genç, taze, yiğit kalmak isterim; 3 — daimî sıhhat, afiyet isterim; 4 — daimî zenginlik isterim.

Siz bunları vermeğe muktedir misiniz? Tabiîdir ki değilsiniz. O halde geriye bir yemek, içmek, giymek meselesi kalıyor. Bunu ise Tanrım bana veriyor.

Sonra dahası var: beni Tanrım muhafaza ediyor. Sen beni onun gibi muhafaza edebilir misin? Edemezsin. Belki geceleri ben seni muhafazaya mecbur olacağım. İkimiz birden acıktığımız zaman evvelâ sen yiyip doyacaksın; ben sonra yiyeceğim. Sana bir şey arzetmek lâzımgelse dosdoğru yanına çıkamayıp Hacib'e söyliyeceğim; o da sana arzedecek. Halbuki benim Tanrım istediğimi derhal işitiyor, vasıtaya hacet bırakmıyor, belki dilim deprenmeden, daha gönlümden geçer geçmez biliyor. İnsanız, ara sıra suç yaparız. Kabahat yaptığım zaman her defasında beni affeder misiniz? Hıç zannedemem. Halbuki halikım daima affeder.

İliğ! sana nasihatım olsun; Bu dünya varlığına dayanma. Bugünkü devlet, saltanat sana başkalarından geliyor; onlar birer birer ölmedikçe sana gelmemiştir. Ölümünü düşün, bu saltanatın zevalini göz önüne getir: vaktini boş geçirme! İleride mühim bir gün var; karanlık bir gece var; uzak yola gideceksin: azığını hazırla!

İliğ! Sen de anlıyorsun ki sen de benim gibi insansın, benim gibi âcizsin. O halde ben benim gibi bir âcize niçin hizmet edeyim? Zaten benden hizmet de memul değildir: Ben insanlıktan çıkmış; yalnız adı insan bir mahlûkum; benden sana hayır gelmez...»

Öğdülmiş mektubu aldı, atına bindi, gitti. Evine gelip istirahat etti.

Atın mündi Öğdülmiş ebre yanıp
Ebinge kelip tüşti, yattı tınıp

Ertesi sabah hükümdara Odgurmış'ın mektubunu verdi. Mektubu okuduktan sonra Odgurmış'ın kuvvetli ve doğru sözler söylediğini itiraf ederek «sen de işittiklerini bana anlat!» dedi. Öğdülmiş gördüğünü ve işittiğini arzetti.

Hükümdar Küntoğdı ikinci bir mektup yazmağa karar verdi. Mektubunda zahit olup dağlarda barınmaktansa halk içinde iyilik

yapmak daha büyük fazilet olduğunu anlatmağa çalıştı. Tanrı iyi kulunu bu halk içinde gizlemiştir; ondan halkın haberi olmaz. Zahit kendisinin ibadetini ve iyiliklerini gizlemelidir. Helâldan kazanmalı, helâl yemeli, açları doyurmalı ve çıplakları giydirmelidir.

Hükümdar Odgurmış'ı «müslümanların iyiliği için çağırdığını» yazdı.

«Beri gel, faydalı ol, insanların işine yara! Yalnız kendi menfaatini istiyen insan mı olur? İnsan odur ki il için faydalı olur».

Berü kel tosulgıl kişike yara
Tosulmaz ülüğ ol kişiler ara
Öz asgın tilekli kişi mü bolur
Kişi ol bolur il asığın kılur

Hükümdar buna benzer nasihatlerle dolu mektubunu damgalıyarak Öğdülmiş'e verdi.

Öğdülmiş ertesi sabah Odgurmış'ın yanına gitti. Odgurmış yine karşıladı ve:

— Sen bana boşuna gelmedin. Ben sana kesin sözümü söylemiştim. Ne diye zahmet ediyorsun?» dedi. Öğdülmiş mektubu verdi. Odgurmış okudu ve «Beyin ne inatçı imiş, beni çok üzdü» dedi.

Öğdülmiş, hüküümdarın ona iyilik yapmak istediğini uzun uzadıya anlattı.

Odgurmış cevap verdi:

— «Kardeşim, sen beni üzdün, aşımı zehir ettin... Hükümdara hizmet etmek için birçok şeyler, kaideler bilmek lâzımdır... Benim oturuş, duruş ve sözümde muayyen bir nizam ve kaide yoktur...»

Bu söz vesilesiyle Öğdülmiş beylere hizmet etmenin yollarını anlatmaya başlıyor:

— Hükümdarın hizmetine küçük yaşta iken girmek daha iyidir. Çünkü insan, usul ve kaideleri daha iyi öğrenmiş olur. Söz söylemesini bilmek lâzımdır. Söz söylemekte mutedil olmalıdır... Hükümdarın karşısında dururken gözlerine dikkat etmelisin. Gözlerin yere baksın, ellerini kavuştur. Sağ elini sol elinin üzerine koy. Maruzatta bulunurken diz çök. Emir verirse doğru gönülle başar.

İçki içme, fazla şey söyleme. İşittiklerini, gördüklerini sayıp dökme... Hükümdara hizmet edenlerden kimi *Hayıl başı* (Radloff Kolbaşı okumuştur) olur, kimi at ve aygır üzerinde *ilbaşı*, kimi *sübaşı*, komutan) kimi Hacip, kimi *ılımga* (hükümdar kâtibi) olur. Kimine *ögelik* isabet eder, *öge* olur... Kimi *inanç beg*, kimi *çağrı beg*, kimi *kün tegin* (Radloff: *kül enkin)* kimi *çavlı beg*, kimi *yabgu, yoğruş*,

kimi *tegin* olur.Buraya kadar «tapuğçı» derecesi devam eder, bundan sonra derece yoktur[1].

Hükümdarlar sana gülerek bakarsa sevinme, çok güvenme... Hükümdarlar seni kendilerine yakın tutsalar da kendini unutma, doğrulukta devam et, hükümdarlar bazen ateş, bazen su olur; bazen güldürür, bazen ağlatır. Üç nesneden sakın: yanar ates, akar su, beylerin gözü... Hükümdarlar bir bakarsan aslan, bir bakarsan ipek gibi yumşak olurlar.

Kendini temiz tut, yalan söyleme; kanaatsizlik etme. Gülerken kahkaha atma. Yüksek sesle konuşma.

Hükümdar yemeğe davet ederse edeple ye, bunu iyi öğren. Yemeği sağ elinle ye, önce Tanrı adını söyle. Başkaların önündeki yemeğe el uzatma. Kemiği sıyırma. Ne kadar tok olursan ol, beyin yemeğinden ye. Sana beylik nasip olursa bilgi ile idare et; *yabgu, tekin* olursan elinden geldiği kadar vefalı ol. Ordu Komutanlığı nasip olursa düşmanı bul, uyanık dur... Sana vezirlik nasip olursa âdil ol, haksız hüküm verme. *Ögelik* makamına erişirsen hükümdara yanıldığı zaman yol göster.

Sübaşı veyahut *İlbaşı* olursan doğru ol, kulağını ve gözünü iyi tut. Hacip olursan rüşvet alma, dul ve öksüzlerin sözünü dinle. Hükümdarın has kâtibi olursan sır saklamasını bil. Döşekçi, kuşçu ve aşçı gibi işçiler de vardır. Bu sıfatlardan uzak bulun; çünkü emeği çok, kârı azdır.

Öğdülmiş *erat* (kapı kulları) ile muamelenin yollarını anlatıyor:

Kapı kullarıyle iyi geçinmek gerektir. Onlarla iyi geçinilmezse hayatın tadı kaçar. Hizmet kılan ne diyor, dinle: «Beye yaklaşmak istersen kapıdaki ile yakınlık peyda et, devamlı uluğluk bulmak istersen, ey asil er, eratla iyi geçin!».

Yakınlık tilese özüng beg bile
Kapuğdakı birle yakınlık tile
Uluğluk tabay tep tese uzun
Erat birle yakşı yüri, ay tüzün!

Bunlardan kimini dost, kimini kardeş tut. Etrafına kalabalık toplamağa çalış. Etrafındakiler çok olursa her dil seni metheder. Kendine düşmanlar kazanma.

İnsanlarla muamelende haklarını ver. Seni ağırlıyanları ağırla.

---

[1] Kutadgu Biliğ'in bu parçası Karahanlıların devlet teşkilâtına dair toplu bir fikir vermektedir. Bu terimlerin çoğu «Divan-ı Lûgat-it-Türk» te de izah edilmiştir.

saygısızlık gösterenlere saygısız ol...» Sana «siz» derlerse «siz» de; ondan daha iyi cevap ver! Kaya yankısından aşağı kalma!

Seni *siz* teseler anı *siz* tegil
Tagı anda yegrek yanut sözlegil!
Kaya yanğkusında(n) kodı bolmagı!,
Seni *sen* tegey ol anı *sen* tegil!

Bundan sonra Kara Budun (halk) ile olacak muamele bahsine geçiyor:

Kara budun büsbütün başka bir nesnedir. Ahlâkı, anlayışı, örf ve âdete göredir. Türesi, nizamı yoktur. Fakat bunlar olmadan da iş yürümez. Bunlarla iyi konuş, fakat kendine bunları arkadaş edinme...

Kara budun yemekten başka bir şey bilmez; boğazlarından ve karınlarından başka düşünceleri yoktur.

Bunlara iyi muamele et. Yiyecek, içecek ver. Bunlarla çok konuşma.

Öğdülmiş Odgurmış'a bilginler (bilge), hekimler (otaçı), muazzimler (afsuncular), muabbirler (düş yorucular), müneccimler (yıldızcılar), şairler, çiftçiler (tarığcı), tüccarlar (satığçı), hayvan terbiyecileri (igdişçi), usta (uz)lar ve fakir (çıgay)lar ile ile muamele yollarını anlatıyor.

Âlimler halka aydın yol gösterirler. Bunların cok sevimli sözlerine karşı saygı göstermeli. Bunlardan az olsun, çok olsun bilgi öğren. Âlimlerin ilmi halk için mes'aledir.

Hekim, bütün hastalıkları tedavi eder. Hekimler sana lâzımdır. Yaşadıkça insanın hastalanması mümkündür. Hastalığı hekim görürse ilâçla tedavi eder.

Olarda(n) birisi otaçı turur
Kamuğ ig toğaka bu emci turur
Yime ök kereklig sanğa bu kişi
Anınğsız anğalmaz tirigliğ işi
Tiriğ bolsa yalnğuk, yime igler ök
İgin emçi körse otun emler ök

Bu hekimlerden sonra muazzimler (afsuncular) gelir. Bunlar cinlerin sebep olduğu hastalıkları tedavi ederler. Bunlarla münasebette bulunmak gerektir. Cin hastalığına karşı okumak lâzımdır. «Hekim afsuncunun sözünü beğenmez, afsuncu da hekimden yüzünü çevirir. Hekim diyor ki: «ilâç alınırsa hastalığa iyi gelir»; afsuncu diyor ki: «muska bulundurulursa cinler uzaklaşır».

Otaçı unamaz muazzim sözin,
Muazzim otaçığa evrer yüzin
Ol aymuş: otuğ yese, igke yarar;
Bu aymış: bitiğ tutsa yekler yırar.

Bir de düş yorma (tâbir) ilmi vardır. Düş yormak yollarını öğretir. Ruya iyi yorulursa iyi olur. İyi ruyaya sevinmeli, fena ruya görülürse fukaraya sadaka vermelidir.

Düş yoruculardan sonra yıldızcılar gelir. Yıl, ay ve gün hesabı bunlardadır. Bunu bileyim dersen hendese öğren, hendese öğrenirsen hesabın kapısı açılır. Zarp, taksim ve kesir öğren, bunlardan imtihan geçir. Taz'ifi iyi öğrenip adedi cezir yap. Cebir ve mukabele öğren, *Eklidis* kapısını iyice çal!

Bu yıldızcılar ay ve günün kutlu ve kutsuz çağlarını tayin ederler. Bunlarla iyi geçinmeli.

Bunlardan sonra sairler gelir. Bunların dili kılıçtan keskin olur. Bunlarla iyi geçinmeli. Bunlar methederlerse halka yayılır, söğerlerse insanın adı fena olur. Bunlar ne isterlerse ver, dillerine düşme.

Çiftçiler de gerekli kisilerdir. Her canlı bunlardan faydalanır; bunların kalbi geniş, elleri açık olur. Bunlarla iyi muamelede bulunmak gerektir.

Bunlardan sonra tüccarlar gelir. Bunlar ticaretle uğraşır ve istifade ederler. Geçim için dünyayı dolaşırlar. Bunlarl münasebette bulun, alışveriş et. Dünyanın güzelliği bunlarladır. Doğuyu ve Batıyı dolaşır, senin arzu ettiğin sevleri getirir. Eğer bu tüccarlar olmasaydı samur kürkleri nasıl giyebilirdik. Çin kervanları gelmez olsaydı ipek kumaşlar nereden gelirdi? Tüccarlar dünyayı dolaşmasalardı inci dizilerini kim görürdü?

Bunlara kapılarını açık bulundur. Adını dünyaya yaymak istersen tüccarlara iyi muamele et.

Bunlardan sonra *iğdisci* (hayvan terbiye eden) ler gelir. Bunlar «bütün hayvan sürülerine bastırlar».

Munuğ basa ol bu iğdişçiler
Kamuğ yılkılarka bular başçılar.

Yenilecek, giyilecek, binilecek at, aygır ve yük hayvanları, kımız, süt, yün, yoğurt, kurut, evde gerek olan halı (*yadım*), keçe bunların elinden çıkar.

Bunlar ne isterlerse ver. Bunlardan nizam ve türe arama. Bunların muaşereti geniş olur. Sözlerini iyi söyle, onları eş sayma, çünkü cahildirler, lâubali olurlar.

Halktan biri de ustalardır. Bunlar el hünerleriyle hayatlarını ka-

zanırlar. Bunlar sana gerekli adamlardır. Bunları kendine yakın tut. Bunlarla münasebette bulunmak, sevindirmek gerektir. İşini yaparlarsa ücret (ter) lerini çabuk ödé, yedir, içir, aşlarını çok ver.

İşinğ kılsa terkin terin tekrü ber!
Yedürgil, içürgil! aşın kenğrü ber!

Halk arasında senin adını fena yaymasınlar. İyi bak, halk arasında adın kirlenmesin.

Bunlardan sonra yoksul (çıgay)lar gelir. Bunlara iyilik yap, içir, yedir; bunlar sana duacıdırlar. Tanrı sana bu iyiliklerin ecrini (*yanut*) verir.

Burada, Öğdülmiş ile Odgurmış arasında bir de evlenmek, evlât sahibi olmak, çocuk terbiyesi, evlât evermek bahsi açılıyor. Öğdülmiş'in bu hususiaki öğütleri şunlardır:

— İyi kız iste, gözünü iyi aç. Aslı, uruğu, hem tohumu iyi olsun, hayâ sahibi, dikkatli olsun. İyiyi iste. El dokunmamış, yüzünü başkası görmemiş ev kızı al.

Köki edgü bolsun uruğ hem tarığ
Ovutluğ, sakunluk tilegil arığ
Basa ev kızı al, eliğ tegmedük
Seninğde adın er yüzin körmedük

Seni sevsin, senden başkasını bilmesin... Kendinden aşağı olandan al. Kendinden yüksek dereceli aileden alırsan esir olursun.

Sınamış (tecrübeli) adam ne demiş: «evlenirsen kendinden aşağı (fakat) doğru olanı al, ömrünü sevinçle geçirirsin. Yüzünün güzelliğini arama, iyi ahlâkını ara. Ahlâkı güzel olursa yüzünü güldürür.»

Kişi alsa özde kodı al köni
Sevinçin keçürgey sen ödlek küni
Yüzi körki kolma kılınç edgü kol
Kılınç edgü bolsa yarutkay seni.

Ey, *tegin* (prens), eğer oğlun, kızın doğarsa bunları evinde terbiye et, dışarıda terbiye etme. Terbiyeci olarak iyi adam tut. Oğluna ve kızına ilim ve edep öğret. İlim ve edebin iki dünyada faydalı olduğunu anlat. Oğlunu, kızını evlendir, oğluna bütün faziletleri öğret. Oğlunu boş bırakma; kızını evde uzun müddet saklama. Dostum, sana kesin sözümü söyliyeyim: kız doğmazsa, doğarsa yaşamazsa, daha iyi olur.

Aya koldaş erdeş söz aydım kese
Bu kız togmasa yeg tirig turmasa

Dışileri dışarı çıkarma; yemede, içmede beraber bulundurma. Evden dışarı çıkarırsan doğru yoldan ayrılırlar. Dişide vefa yoktur; gözü baksa bile gönlü başka tarafta olur. Kadın yüzünden nice nice erkeklerin kökü kesildi; nice nice güzel ve iyi erkekler kadın yüzünden toprak oldular, nice nice meşhur asîlleri kadınlar diri diri yere gömdüler.

Evlâtlıklar ve halayıklar senden küçüktür. Küçüklere karşı merhametli olmalıdır. Büyük oldunsa gönlünü küçük tut. Büyüklere küçüklük yaraşır. Ev hizmeti görenlere güçleri yetişecek işler ver. Fazla zahmet verme. Onlar da Tanrının kullarıdır.

Odgurmış «yemeğe davet olunduğu zaman ne yapacağını» soruyor:

— Eğer insanlar arasına karışırsam varış, geliş gerek olur. Süphesizdir ki beni yemeğe davet ederler; ben de onları davet ederim. Misafirliğe nasıl varmalı, nasıl yemek yemeli? Misafiri nasıl davet etmeli. Bunları bana söyle, anlat» diyor.

Öğdülmiş anlatıyor:

— Yemek ziyafeti türlü türlü olur. *Küdenke aşı* (düğün yemeği?), sünnet düğünü ziyafeti, oğul doğduğu zaman verilen ziyafet, arkadas ve akraba ziyafeti, ölü hatırasına verilen ziyafet (*yoğ*) yahut kazandığı şöhret ve nam şerefine verilen ziyafetler gibi.

Yoğ aşı bolur ya ölüg atınğa
Ya ol at bolur aş berür yatınğa

Bu ziyafetlerden hangisine varılıp varılamıyacağını bilmek gerektir. Akraba, arkadaş, dostlar davet ederse gitmeli.

Komşular sana yemek gönderirlerse yahut kurban yemeğine davet ederlerse onlara da varmalı, onları sevindirmelidir. Sarhoşluk, gürültü yapanların davetine icabet etmezsen daha iyi olur.

Hangi ziyafete gidersen yemeği edeple ye. Çok yeme. Hastalık boğazdan girer. Boğaza dikkat et. Büyüklerden önce elini yemeğe uzatma. «Yemeği ufakla, çiğne, ez, sıcak yemeği ağzınla üfleme».

Yegü alsa tişle oşak yançula
İsig aşnı ürme sen ağzıng bile

Misafir çağırırsan yenecek, içilecek nesneleri temiz yap, misafirler arzu ile yesinler. Dostları, arkadaşları, yakın uzak akrabaları yemeğe davet et, haklarına riayet eyle. Yemek ve içki beraber gerektir. İçki olmazsa yemek zehir olur. İçkiden ne isterlerse ver. Kimseyi mahrum bırakma, yemekten sonra kimseyi fazla tutma, kapıyı açık bırak, istiyen gitsin.

İnsanlara karışmak istersen dünyanın hali böyledir.

Bütün bunları konuştuktan sonra Odgurmış yine dünyaya karışmamak kararına dönüyor:

— Senin bu dediklerini öğrenip arzularına nail olanların hayatları iyi olur mu? Bu kadar emeklerle topladığı mal ve mülkü bırakıp gittikten sonra o neye yarar? Bak, sen bana geldiğinden dolayı, benim taat ve ibadetim kaldı. Halk arasına girersem işim halkla olur; böyle olunca nasıl ibadet edebilirim? Bir kişi ile arkadaşlık etmek bu kadar zarar verirse kalabalığa karışmak benim için çok güç olur.

Bu dünya fânidir. Kendisine demirden kale yapan hani? Karakuşa binip mavi göğe uçan hani? Kenidsine «Tanrıyım!» diyen hani? Tanrı onu denizin dibine gönderdi... Dünyanın o yanından bu yanına kadar sefer edip dünyayı elinde tutan hani? Asası yılan olan ve denizi yaran hani? Şeytan, peri, kuş ve insanlar üzerinde hüküm süren hükümdar hani? Ölüleri dirilten hani? Bunların hepsini ölüm yakaladı, götürdü...[1]

Hükümdara benim özrümü söyle. Nasıl muvafık olursa öyle yap. Gönlüme ağırlık verme, beni yabancı görme.

Öğdülmiş, Odgurmış'ın güzel ve doğru sözler söylediğine inandığını anlatıyor:

— Tanrı sana tevfik versin. Dualarında beni unutma» diyor Esenleşip dönüyor.

Ertesi gün Öğdülmiş, Hakanın huzuruna giderek, Odgurmış'la konuştuklarını anlatıyor. Küntoğdı Odgurmış'ı haklı buluyor. Fakat yine onu görmek arzusunu yenemiyor.

Aradan bir zaman geçtikten sonra, Hakan yine Odgurmış'ı getirtmek isteğini duyuyor. Öğdülmis'ten bir daha gidip Odgurmış'ı gelmeye kandırmasını rica ediyor. Öğdülmiş, birinci ve ikinci defalarda olduğu gibi, yine bir mektup yazılmasını istiyor. Fakat Hakan, Yağma Beyinin dediği gibi, güvenilen elçiye mektup vermek lâzım olmadığını, ne yapıp yapıp Odgurmış'ı gelmeye kandırmasını istediğini söylüyor.

Öğdülmiş, üçüncü defa olarak, yine Odgurmış'ın yanına gidiyor. Bu defa sözü uzatmıyarak, Hakanın her halde kendisini görmek istediğini, kendisi gelmemekte ısrar ederse Hakanın kendi yanına geleceğini söylüyor.

Bunun üzerine Odgurmış, artık daha fazla ısrar edemiyerek hükümdarın yanına gitmeğe razı oluyor.

---

[1] Burada müslümanlıktan öğrenilmiş Şeddat, Nemrut, Firavun, İskender, Musa, Süleyman, İsa... hikâyeleri ima ediliyor.

Hikâyenin üçüncü kısmı da böylece sona eriyor.

Dördüncü kısım: 59 uncudan 69 uncuya kadar on babı dolduran bu son kısmın başlıca olayları şunlardır:

1) Odgurmış, Hakan ile görüşerek suallerine cevaplar veriyor ve birçok tavsiyelerde bulunduktan sonra çıkıp gidiyor.

2) Öğdülmiş, Hakana il idaresi hakkındaki düşüncelerini söylüyor. Artık kendini yorgun bulduğundan Odgurmış gibi dünyayı bırakmak istiyor. Hakanın müsaadesiyle gidip Odgurmış ile görüşüyor.

3) Odgurmış, Öğdülmiş'e iş başında kalmasını nasihat ederek kandırıyor. Öğdülmiş Hakanın yanına dönüp bunu da anlatıyor.

4) Odgurmış'ın hastalandığı haberi geliyor. Öğdülmiş onun yanına gidiyor. Konuşuyorlar. Hakana da gelip haber veriyor.

5) Dönüşte Odgurmış'ı ölü buluyor. Hükümdarla birlikte yas tutuyorlar.

İşte hikâye böylece sona ermektedir.

1 — Dördüncü kısmın başlangıcı Hakan ile Odgurmış'ın görüşmeleridir. Biri devlet başında alışmış, öteki dünyadan el çekmiş bu iki adamın karşılaşması, birbirlerine birçok şey öğretmelerine vesile olur.

Meselâ Odgurmış Hakanın huzuruna çıkarken selâm vermiyor; Hakan ayağa kalkıp onu karşıladıktan sonra, neden selâm vermediğini soruyor.

Odgurmış şu cevabı veriyor:

— Selâm veren karşısındakine eman veriyor demektir. Eman vermek büyüklerin işidir. Benden hükümdara bir fenalık gelmez. Ben küçüğüm. Küçükten büyükler zarar görmez. Sen büyük olduğundan ben senden korkuyorum. Sen selâmınla eman verdikten sonra korkmuyorum.

Odgurmış hükümdara dünyanın fâni ve vefasız olduğunu anlatmağa çalışıyor:

— Bu dünya içi kof bir nesnedir. Buna gönlünü bağlama. Başkalarına vefa etmiyen bu dünya sana da vefa etmez. Ölüm gelecektir. Bu dünyada olup bitenlerden ibret almalıdır.

Ey hükümdar! Bak, senden önce baban bu memlekette hükümdardı. Ordu ve haşmet sahibi olup yaşamıştı. Fakat onu da ölüm yakaladı. Baban sana nasihat verdi. Sen onun nasihatını tut. Babanı ve anani ölüm bırakmadı; vaktı gelirse seni mi bırakacak?

Atanğnı ananğnı ölüm kodmadı,
Seni mi kodur kör yetilse ödi?

Bu saraylar, sana bir misafirhanedir. Senden önce gelenler de buraya indiler ve geçtiler. Bu saray sana ne diyor? Dinle: «sen bu

saray «benim» diyorsun; nasıl böyle diyorsun, ki senden sonraya kalacak olan da «benim» diyor.»

Bu zindanda sen sevinç arzu etme; sevinecek ve avunacak yer uçmaktır...

«Ey hükümdar! Bu dünya tarladır, kim ne ekerse öbür dünyada onu alacaktır.»

Tarığlağ turur bu acun, ay iliğ,'
Negü ekse anda alır bu eliğ

Kanaatsız olan adam ne kadar mal toplasa yine yoksuldur.

Odgurmış nasihatlerini bitirdikten sonra dağına gider.

2. — Odgurmış'tan sonra Öğdülmiş hükümdara memleket idaresi hakkında öğütler veriyor:

— Bu hükümdarlığı kendi gücünle almadın. Bunu sana Tanrı lûtfu ve fazlıvle vermiştir. Bunun sükrünü ifa etmelisin. Ey hükümdar, nicin üzülüyorsun. Hazinen bol, ordun çok... Halkını sevindir, hazinevi ülestir.

«Ordunla kâfirlere karsı savas. Tanrıdan kuvvet iste, kâfirlerin evini barkını yak, putlarını kır, onun yerine cemaat mesçitleri yap!»

Evin barkın örte sığıl burkanın,
Anınğ ornı mesçit cemaat kılın!

Müslümanlara dokunma, müslüman müslümanla kardestir. Millete adaletle hükmet. Bunları yaparsan Tanrı sana iki dünyada iyilik verir.»

Tanuğcular birkac türlü olur. Biri yüz suvu ister, biri mal, biri at ve elbise ister. Alp, kahraman ise ona gümüs ver. Bilge ise ağırla, yardım et... Fena adam ise elini uzatma, yardım etme... Fena adamları zengin etmek iyi olmaz. Fena adamlar zengin olurlarsa ahlâkları bozulur.

Seni Tanrı adaletin icin sever. Adaletten avrılma. Göklerin vıkılmadan üzerimizde durması, yerde ot ve hububatın bitmesi hep adalet sayesindedir...»

Hükümdar Öğdülmis'in sözlerinden cok sevindi ve «bildiklerini tamam söyledin» dedi ve onu cok mehnetti.

Yalnız kalan Öğdülmiş, geçmiş günlerine pişman olup tövbe ediyor. Diyor ki:

— Ömrümü fenalıkla gecirdim. Yiğitlik devrim gecti, gitti. Havat uzaklasıyor, ölüm vaklasıyor, saclarım ve sakalım bembeyaz oldu. İnci gibi beyaz dislerim birer birer söküldü. Keskin gözlerim görmez oldu. Uzaktan isiten kulaklarım isitmez oldu, elimle isaretler yapı-

yorum. Başım kuzgun gibi kara idi. Şimdi kuğu gelip kondu (beyaz oldu)...»

Bunları düşünen ve dünyadan el çekmek hevesine düşen Öğdülmiş Odgurmış'ı ziyaret etmek istediğini söyledı ve hükümdarın müsaadesiyle Odgurmış'ın yanına gitti.

Odgurmış, hükümdara epeyce dil uzattım diye pişman olmuştu. Öğdülmiş'e bunu anlattı. Öğdülmiş de kendi dünyadan el çekmek arzusunu söyledi.

3. — Odgurmış:

— Seni hükümdar memleket üzerine koydu. Memlekette âsayiş hasıl oldu; adalet hâkim oldu. Halkı bırakırsan iyi olmaz. Sen mevkiinden ayrılırsan yerine fena biri gelir. Âsayiş bozulur, halk mahvolur...»

Diyerek Öğdülmiş'in bu arzusuna karşı geldi:

— İyiliğe karşı iyilik etmeli, bir iyiliğe on kat fazla iyilik etmeli. Bu insanlıktır. Kimin babaları, aslı temiz olursa ondan memlekete hayır gelir.

Kişi edgülügke kılur edgülüg
Birinğe yanutı kılur on ülüg
Kiminğ aslı bolsa atadın arığ
Anınğdın kelir edgü ilge asığ

Sen küçükken baban öldü. Fazilet, bilgi ve hüner diye sen kendini yormadın. Hükümdar seni aldı ve terbiye etti. Bugün sen büyük adam oldun. Köleler, cariyeler, at, aygır, yer ve su hep elindedir. Bunu sana hükümdar verdi. Adın memlekette meşhur oldu. Bugün hükümdardan yüz çevirip düşman gibi olmak sana yakışır mı?.. Hükümdarın iyiliğine karşı iyilik et. «Kimin ekmek ve tuzunu yersen helâlinden ye, seni yetiştirene başını kurban et» demişlerdir. Hükümdarın nimetlerini yedin, boğa gibi boynunu kalınlaştırdın. Benden nasihat istersen söyliyeceklerim budur; bildiklerimin hepsini sana anlattım.

Kenğeş kıldınğ erse inanıp manğa
Munu bilmişim barça aydım sanğa

Bunlardan seçtiğini al!» diyerek sözünü bitirdi.

Öğdülmiş sevindi ve esenleşip evine döndü. İstirahatten sonra hükümdarın huzuruna geldi.

Hükümdar Odgurmış'ın halini sordu.

Öğdülmiş Odgurmış'ın hükümdara dua ile meşgul olduğunu ve kendisine söylediklerini arzetti.

Hükümdarla Öğdülmiş arasında uzun bir konuşma devam etti. Hep fazilet ve adaletten bahsettiler.

4. — Öğdülmiş bir gece yatmak üzere iken kapıdan bir ses işitti. Gelen adam Odgurmış tarafından gelmişti; Öğdülmiş'i yanına çağırıyordu. Odgurmış'ın hastalığını öğrenen Öğdülmiş mahzun oldu ve atına binerek Odgurmış'ın evine geldi, halini sordu.

Odgurmış ölüm zamanı geldiğini ve kendisinin ölmeden yüzünü görmek istediğini söyledi.

Öğdülmiş teselli etti. Hastalık geçer, dedi.

Odgurmış, ölümü ruyasında Tanrının bildirdiğini söyledi. Öğdülmiş yine teselli etmeğe uğraştı. «Her hastalanan ölürse dünyada diri kalmazdı, ruyayı da iyiye yormak gerektir» dedi.

Ölür erse iglep kişi tekme ig
Kişi kalmagay erdi yerde tirig
Tüşer ök kişi tüş udısa yatıp
Anı yorguçılar yorar öz etip

Öğdülmiş ruya tâbiri ilminden bahsederek Odgurmış'ın ruyasını iyiliğe yormak istedi ve gördüğü ruyayı anlatmasını rica etti.

Odgurmış'ın ruyası şu imiş:

«Elli basamaklı bir merdivenin basamaklarına birer birer basarak tepesine çıktım. Orada biri bana su verdi. Suyu içtim ve göklere yükseldim, kendimi kaybettim.»

Öğdülmiş bu ruyayı iyiliğe yordu: «Yükselmek, hürmete nail olmaktır. Merdivene çıkmak ululuk işaretidir. Merdivenin kendisi izzet ve ikbal alâmetidir...» dedi.

Odgurmış tâbirin böyle olmadığını söyledi. «Merdivene çıkmam ömrümün sonudur» dedi.

Ruyasını kendisi tâbir ettikten sonra Öğdülmiş'e nasihat verdi. Bu nasihatlerin hepsi «doğru ol, ölümü unutma, dünyaya gözünü atma...» gibi sözlerdir. Bunları atalar sözü ve türlü türlü misallerle teyideder ve:

— Hükümdara benden selâm söyle, der.

Öğdülmiş bu ağır hastalıkla onu yalnız bırakamıyacağını söyler.

Ağır ig bile sen özüng yalnğuzun
Negü teg kılursen, ay urgı tüzün!

Odgurmış cevap verir:

— Benim için kederlenme, beni düşünme. Tanrı ne isterse o olur. Sen git. Göz yaşını dökme...

Öğdülmiş hükümdarın huzuruna giderek Odgurmış'ın hastalandığını, onun yanında gördüklerini anlattı.

Hükümdar «onu nasıl yalnız bıraktın? Ona kim bakar, onu kime bıraktın?» dedi.

5. — Öğdülmiş arkadaşiyle aralarında bu meselenin konuşulduğunu anlattı. Epeyce konuştuktan sonra hükümdarın müsaadesiyle evine gitti. Yemek yedikten sonra yine Odgurmış'ın evine geldi. Kapıda ona Odgurmış'ın müridi karşıladı. Odgurmış'ın vefat ettiğini haber verdi, «başın sağ olsun» dedi.

Kadaşıng, keçip bardı, kodtı açun
Sen inçip tirilgil yaşagıl uzun

Öğdülmiş çok ağladı. Odgurmış'ın kabrini ziyaret etti. Hükümdar Odgurmış'ın ölüm haberini işitip Öğdülmiş'e geldi ve taziye etti. Dünyanın vefasızlığından, ölümün herkese geleceğinden bahsetti.

Ögdülmiş yine vazifesine başladı. Adaleti yürüttü.

Onlar gitti; iyi adları kaldı. Onların adı, hürmeti kaybolmıyacaktır.

Olar bardı, kaldı ol edgü atı
Yitip bargu ermes atı, hürmeti.

Son baplar: Hikâye, Odgurmış'ın ölümü ve Hakanın Öğdülmiş'i taziyesiyle bitiyor. Bundan sonra gelen 70-73 üncü baplar bir «sonsöz» gibidir. Burada Yusuf Has Hacip, yine sözü kendi alarak Buğra Hana hitabetmektedir.

Bu son kısımda şunlar var:

1. — Şair, insan ömrünün boşa gittiğinden ve zamane halkının değiştiğinden şikâyet ediyor.

Ömrün boşluğu, her ne olsa sonu ölüm olmasından anlaşılır. Dünyada yalnız adını kendisinden sonra andıracak taat ve ibadet gerektir.

Ölümün mukadder olduğuna deliller göz önündedir:

— Senden önce gelenler hep ölmüşlerdir. Bundan daha büyük nasihat olur mu? Saraylar, köşkler hepsi kalıyorlar. Bu da bir nasihat değil mi?

Nice nice saraylar, nice nice muhkem kaleler ölüm eliyle yıkıldı ve yerle beraber oldu...

Büyük ordular sahibi, dünyanın Hakanı ordularını bıraktı, kara yer altına girdi. «İlim azdır» diyen o kanaatsiz beyler nerede? Geniş yerler alanların son aldığı yer bir kulaç toprak oldu...»

Zamane halkının değişmesi de şöyle tasvir olunuyor:

— Dünya değişti. Bilgin ucuz oldu, meydana çıkamıyor, dirayetli dilsiz oldu, söyliyemiyor. Memlekette fena insanlar çoğaldı. Başkalarını rahatsız eden halîm, yüzünü tozla yıkıyan, namaz kılmıyan aziz sayıldı. Fısku fesat ehline *ermiş*, şarap içmiyenlere *hasis*, namazla, oruçla uğraşanlara *munafık* denildi.

Fesat fısk idizi atandı eren
Bor içmes kişi atı bolda saran
Namaz ruze birle yorığlı kişi
Münafık atandı, ay elçi begi

Haram helâl oldu. Harama haram diyen kalmadı... Haramla bütün gökler karardı. Halktan vefa gitti, cefa aldı, yürüdü; itimdedilecek, inanılacak adam kalmadı.

Vefa kitti halkdın, cefa üstedi
Inangu, tayangu kişi kalmadı

Kardeşler arasında yakınlık bitti; iyi dostlardan merhamet uzaklaştı. Yakınlık ve dostluk para ile oldu. Emanetin adı var, ona riayet eden hani? Nasihatın adı var, tutan hani?

Bilgi sahibi doğru sözünü söyliyemez, kadından hayâ gitti, yüzlerini örtmezler.

Biligliğ köni sözleyümez sözin,
Tişidin ovut kitti örtmez yüzin

Bütün insanlar para kulu oldular, gümüş kimin elinde ise ona boyun eğdiler.

Kişi barça yarmak kulı boldılar
Kümüş kimde erse boyun eğdiler

Gönüller sertleşti, diller yumşak oldu... Oğullar babalara fenalık ediyor, oğlu bey, babası köle oluyor... Fukaraya, öksüzlere şefkat, merhamet kalmadı. Oğul ve kız baba saygısını bıraktı; erler için «zevç» kelimesi hakaret sayıldı.

Oğul kız kemişti ata hürmeti,
Söküş boldı erge avuçka atı.

Usul ve nizam karmakarışık oldu; ak ve kara biribirinden ayrılmaz oldu. Bütün bunlar «uluğ gün» = (kıyamet) alâmetidir, Tanrı imanımızı korusun, alâmeti görünen gelecektir.

Bu kitabı dört yüz altmış iki yılında tamamladım. Bu yazdıklarım dünya ve dinin yoludur.

Müellif Tanrıya dua ve Peygambere salâvattan sonra bu babı bitiriyor.

Umuncum sen ök sen manğa, ay umunç!
Umunç kesmegey men sanğa, ay umunç!
Yazukluğ kulunğmen kılınçım cefa,
Vefalığ idim sen manğa kıl vefa!
Tümen minğ selâmım tekür Savçığa
Ol edgü kılavuz köni yolçığa!

2. — Yusuf Has Hacip, yiğitliğin geçtiğine hayıflanıp ihtiyarlıktan bahsediyor, diyor ki:

— Bulut gibi yiğitliği savdım, ömrümü rüzgâr gibi geçirdim. Yiğitliğime yazık, çabuk geçti, gitti!..

Yiğitliğimin geçtiğine acıyorum. Güzelliğimi ihtiyarlık alıp götürdü. Al benzim zağferan gibi sarardı; misk gibi siyah saçlarım kâfur gibi beyaz oldu. Ömrümün yüzbinlerce çiçeklerle donanmış baharı gitti, güzü geldi...

Ömrümü boşuna geçirdim. Şimdi pişman olup ağlıyorum. Yemek, içmekle meşgul oldum. Atlarıma, kuşlarıma sevindim, kuş gibi uçan cins atlar ağımdan geçti. Dostlar, kardeşler tarafından can gibi sevilirdim. Nimet geldiği zaman tay gibi sıçrardım...

Kisra ve Kayserler gibi, Şeddat ve Âd gibi dünyayı mı tuttum? Ve uçmak mı yaptım?.. İskender gibi cihana hükümdar mı oldum? Nuh gibi uzun ömür mü sürdüm?.. Bütün bunlar gibi olsam yine bu dünyadan alacağım nesne iki parça bez olacaktır. Çıplak geldim ve çıplak gideceğim. İhtiyarlık geldi. Gençlik uzaklaştı...»

3. — Yusuf Has Hacip, dünyanın bozulduğunu, dost ve kardeşlerin cefakâr olduklarını şöyle anlatıyor:

— Dünyayı gezeyim: vefalı adam kimmiş, onu arayıp bulayım... Vefakârlık azaldı, dünya cefa ile doldu. Vefa kimde imiş, ondan biraz istesem!

Vafa kıhtı boldı cefa toldı dünya
Vafa kimde erki? Men azrak kolay

Eğer dünyada vefakâr birini bulursam omuzlarıma alayım, gözüme süreyim... Vefakâr insan bulamazsam dağdaki yabani hayvanlarla beraber yaşıyayım. Yediğim ot kökü, içtiğim yağmur suyu, yatağım kum tepeleri, elbisem hayvan derileri olsun!...

Kimi gözüm gibi yakın gördümse o bana şeytan gibi düşman oldu... Kimi canım gibi sevdimse ondan bana cefa geldi... Kime ina-

nayım, kimi dost tutayım? Gönlümü kime vereyim? Kederimi kime söyliyeyim?

4. — Kitabın sonunda Yusuf Has Hacip kendisine nasihat veriyor:

— Bilgi bil, şerefli mevki kazan. Bilgi su gibidir, herkese yarar. Ne kadar çok bilirsen yine öğren. Bilgi insanı maksadına ulaştırır. İlim deniz gibidir. Bilgi bil, insan ol, şöhretini yükselt, yahut hayvan ol, insanlıktan uzaklaş!

Bilig bil kişi bol, bedütkil ününğ!
Ya yılkı atangıl! kişidin yıra!

Her şeyi biliyorum diye düşünürsen sen ilimden uzaksın.

İlim istiyerek elimi uzattım. Sözü sözle birleştirip sıraladım. Türkçe sözleri dizdim.

Doğru ve kuvvetli söyledim. Okuyanlara ağır gelmesin, açıkça özür diliyorum...

Dört yüz altmış iki yılında bu sözleri söyledim. Tam on sekiz ay çalışarak tamamladım.

Söylemekle söz bitmez. Söz pınar gibidir, akar, dinmez. Ey Yusuf, gerek olan sözleri söyle; gerekmez sözleri sakla... Dilini ve boğazını serbest bırakma, çok uyuma, rahat istersen gözünü yum, kulaklarını tıka!

Yarabbi, bütün müminleri affet, bol rahmetine mazhar eyle. Peygamberimize yüzbin selâm ulaştır, onun dört arkadaşına da rahmet kapılarını aç!

Tilig tıd! boğuz tıd! udıma öküş!
Közüng yum! kulak tu bir ençin tura!
Ya Rab yarlıkagıl kamuğ müminig
Tekim rahmetinğdin tökel turgura!
Tekir Savçımızka tümen minğ selâm,
Tözü tört eşinğe takı aç tura!

III.

KUTADGU BİLİG NÜSHALARI ARASINDAKİ AYRILIKLAR ÜZERİNE BİR DENEME

Kutadgu Biliğ'in Viyana, Mısır ve Fergana nüshalarını tamamiyle karşılaştırmak ve bunların birleştikleri ve ayrıldıkları noktaları birer birer, inceden inceye belirtmek, ancak eserin çevriyazısı ve tercümesiyle birlikte veya ondan sonra yapılabilecek bir iştir.

Tıpkıbasımları ortaya koyarak yurdumuzun ve dünyanın bu işle ilgili çalışıcılarına gerekli çalışma konusu verirken bu gibi araştırma ve incelemeleri beklemekte olduğumuzu umutla söyleriz.

Bununla beraber, yarının bu değerli işine bir kaba taslak örnek vermek gayretinden de kendimizi alamadık.

«Giriş» kısmının başlıca parçalarını hazırlamakta büyük himmet gösteren Kurumumuzun Başuzmanı Profesör Abdülkadir İnan, üç nüshayı genel çizgileri üzerinde karşılaştırarak alabildiği aşağıdaki sonuçları şöyle toplamaktadır:

Mukaddeme: Yukarıda da gösterildiği gibi, Fergana nüshasının baş tarafındaki sahifeler eksiktir. Mısır ve Viyana nüshalarının mukaddemeleri arasında ise önemli bir ayrılık yoktur.

I. — XI. Baplar. — Bu kısım, kitabın başlangıç kısmıdır. Yusuf Has Hacip, burada Tanrıyı, Yalavaçı, dört sahabeyi, Buğra Hanı över ve bir takım genel düşünceler ileri sürer. Eserin konusu olan hikâye XII. bapta başlar.[1]

Bu ilk kısmın birinci beyti, Viyana ve Mısır nüshalarında:

Bayat atı birle sözüg başladım
Törütken eğitken keçürgen idim

dir. Fergana nüshasında bu beyit yoktur; öteki iki nüshada ikinci beyit olan

Öküş ögdi birle tümen mingʒ sena
Ogan bir bayatka angar yok fena

beyti Fergana nüshasında birinci beyittir.

Her üç nüshanın mevcut sahifeleri dördüncü baba kadar pek az

[1] Bapların sırasını gösteren rakamlar Radloff'a göredir.

fark gösterirler. Kelime bakımından olan farklara misal olarak şu kelimeleri gösterebiliriz: Viyana'da (Radloff'a göre) ediz, Fergana-da bediz; Viyana'da sanga, Fergana'da manga; Viyana'da dost, Fergana ve Kahire'de tüzün; Viyana'da berdım, Fergna ve Kahire'de badım; Viyana'da sıddık, Fergana ve Kahire'de atîk; Viyana'da kanuklı, Fergana ve Kahire'de bütükli...

Görülüyor ki bunlar, mâna bakımından farksız kelimelerdir. Umumiyetle üç nüshadaki kelime farkları, bu gibi müradif kelimelerden ıbarettir.

«Peygamberin fazileti» söylenen *II. bap*, Kahire ve Fergana nüshalarında, beyit sayısı bakımından farksızdır. Viyana nüshasında 3 beyit (babın 13, 14, 15 inci beyitleri) fazladır. Bu bapta iki nüshada 15 şer, Viyana nüshasında ise 18 beyit vardır.

IV. bap olan «Buğra Han Medhiyesi» babı Kahire nüshasında eksiktir. Fergana ve Viyana nüshalariyle mukayeseden anlaşıldığına göre 14 üncü sahifeden 26 ncı sahifeye kadar olan yapraklar Kahire nüshasından kaybolmuştur. Bu baptan Kahire nüshasında ancak 17 beyit vardır. Fergana nüshasında 58 (sahife 17-21) beyit, Viyana nüshasında 61 beyit vardır.

V. «Yeti kevkep on iki burç» babı Mısır nüshasında yoktur. Bu bap kaybolan sahifelere uymaktadır.

Bu bap Viyana ve Fergana nüshalarında farksızdır. Bununla beraber Fergana nüshasında birinci bap bu «yeti kevkep on iki burç» babıdır. Hamdü sena, salâvat ve ashap ve Kara Han hakkındaki kısımlar «mukaddeme» sayılmıştır. Fergana nüshasında babın son beyti olan:

Basa aydım emdi men-ü yanğlukug
Agırlıkı boldı biliğ ök okug

beyti Viyana nüshasında yoktur. Bu bapta Viyana nüshasında 23, Fergana nüshasında 24 beyit vardır.

VI. bap Viyana nüshasında «Yalanğuk oglının azizliği beliğ ukuş bire erdügün ayur» başlığını taşıdığı halde Fergana nüshasında «yalanğuk ağırlıkın... ayur» ve Mısır nüshasında «Adem oğlı ağırlıkı biliğ birle erdükin...» şeklindedir. Fihristte gösterilen bu bap da Mısır nüshasında kaybolan sahifeler arasındadır. Viyana ve Fergana nüshalarında bu babın mündericatı, bazı kelime farkları müstesna olarak birbirine uygun ve her iki nüshada 14 beyitten ibarettir. Bu babın birinci beytinin birinci mısraı (16-18) Radloff tarafından yanlış okunmuş ve yanlış tercüme edilmiştir. Bu mısraı Radloff:

«Törütti ödürdi saçu yanğlukug»

diye okuyor ve «insanları o ateş, hava, su ve topraktan yarattı», diye tercüme ediyor. Mısraın Fergana nüshasında olduğu gibi:

«Törütti ödürdi saçu yanğlukuğ»

okunması gerektir. Burada ne ateş, ne hava, ne su ve ne toprak vardır. Mânası «insanı yarattı, seçti ve dağıttı» demektir.

VII. bap «Til erdemin muning asıgı yasın ayur». Kahire nüshasının fihristinde gösterilmiş ise de kaybolan sahifelerde olsa gerektir ki, kitapta yoktur.

Bu bap Viyana nüshasında 28, Fergana nüshasında 31 beyittir. Fergana nüshasındaki

Kişidin kişike kumaru söz ol
Kumaru sözi tutsa asgı yüz ol
Bu kün tökme kasıng a(y) bilge bögü
Özüm özrin aysam yime eymenü

beyitleri Viyana nüshasında yoktur. Fergana nüsnasına göre bu baptaki

Budun tili yavlak seni sözlegey
Kişi Kılgı yırtuç atınğın yegey

beyti Viyana nüshasında VIII. baba geçmiştir.

VIII. Bap «Kitap igesi (idisi) sözlemişike özüzrin ayur». Kahire nüshasının fihristinde gösterilmiş ise de kitapta yoktur. Babın nihayetindeki beyit her iki nüshada farksızdır.

IX. Bap «Edgülik kılmak asıgların sözler».

(Fergana nüshasına göre: «Edgülerge katılmak edgüsin ayur»)

Bu bap Viyana nüshasında (18,10; 20,4) 57 beyit, Fergana nüshasında (29,6; 33,2) 56 beyittir.

Viyana nüshasındaki (19,24).

Ne ötrüm ne kötrüm ne silig eren
Acunda yetik er yedi bu cihan

beyti Ferganada yoktur. Diğer beyitler, kelime farkları müstesna, birbirine uyar.

X. Bap «Yalnğuk ağırlıkı bilig ukuş birle erdügin ayur»

(Fergana: «Bilig ukuş erdemin ayur»

Viyana nüshasında 62, Fergana'da 61 beyittir.

XI. Bap «Kitap atı tüzikin yine avuçgalığı sözler»

Viyana ve Fergana nüshalarında beyit adedi birdir. Her iki nüshada 48 beyit vardır. Bazı kelime farkları müstesna, fark da yoktur.»

Asıl Kutadgu Biliğ: Yukarıda da söylendiği üzere XII. baptan başlar. *XII. Bap* «Söz başı Küntoğdı İlik öze sözleyür bu adilturur»

Viyana nüshasında 66, Ferganada 60 beyittir.

Fergana nüshasında eksik olan beyitler:

Bu yanğlığ beg erdi bu bilgi özé
Tirildi yüridi kılıncı özc (24, 16)
Menğilik sayu ol manğa artura
Kişi kutlugu kim kişiler ara (24, 25)
Talu er kerek işte yakşı bilir
Bilip işlese er tilekke tekir (25,9)
Kamuğ yerde erge bu saklık kerek
Bu beglik işinğe takı sak kerek (25,20)
Bu saklık, oduklık bu el işinğe
Tözü asgı boldı uzun yerinğe (25.21)
Acunğa badı kör kübel kut kur:
Kozı birle katlıp yüridi böri (26,6,17)

Bu son beyit Viyana nüshasında mükerrerdir.

Viyana nüshasının 27nci sahife 11inci satırındaki (babın 32nci beyti)

Ne kutlug bolur ol bodunka kuni
Begi edgü bolsa yürise köni (Fer.44,7).

beytinden itibaren Kahire nüshası da Fergana ve Viyana nüshalariyle birleşir.

XIII. Bap (Aytoldı Küntoğdı tapugınğa kelmişin ayur»

Fergana «Aytoldı Küntoğdı tapugınğa ogramışın ayur»

Kahire «Aytoldı Küntoğdı İlik kapugınğa kelmişin»

Bu bapta Viyana nüshasında (120), Fergana ve Kahire nüshalarında 116 beyit vardır.

Viyana nüshasındaki 27,7,8,11; 28,10 Kahire ve Fergana nüshalarında yoktur. 30,16,28 Fergana nüshasında, 27,3 Kahire nüshasında yoktur.

Kahire ve Fergana nüshalarındaki bazı beyitler Viyana nüshasında eksik veya değişiktirler.

XIV. Bap «Aytoldı Küntoğdı İlikke kirip tapugka körünmişin ayur».

Fergana nüshası: «Aytoldı İlikke körunmişi»

Kahire nüshası: «Aytoldı Küntoğdı İlik topugınğa körünmişin ayur»

Viyana nüshasında 40, Fergana nüshasında 39 beyit vardır.

Tapuğ kıl tapuğka tilene baka
Bu bendlerni berdi kör Aytoldıka (31,18)

beyti Fergana nüshasında yoktur.

Kahire nüshasına gelince bu baptan ilk 6 beyit vardır. Bundan sonraki 63 beyit ve XV. bap başlığı («Aytoldı özi devlet erdükin İlikke biltirmişin ayur») Kahire nüshasında yoktur. Bu 63 beyit ve bir bap başlığı Kahire nüshasının sahifelerine göre tam 4 sahife tutuyor. Demek ki buradan da Kahire nüshasının 4 sahifesi kaybolmuştur.

Kaybolan ashifelerdeki mezkûr babın 10 beyti Kahire nüshasının 25inci sahifesindedir. Bu beyitler Viyana ve Fergana nüshalarından farksızdır.

XV. Bap «Aytoldı özi devlet erdükin İlikke bildirmişin ayur»

Fergana nüshasının fihristinde de bu bap gösterilmiştir.

Viyana nüshasında 39 beyit, Fergana nüshasında 27 beyit vardır.

Beyitler arasında kelime ve mısraların yer değiştirmeleri gibi ehemmiyetsiz farklar vardır.

XVI. Bap «Devlet sıfatı kılığı erselikin İlikke ayur».

Fergana nüshası «Aytoldı İlikke devlet sıfatın nelikin ayur», Kahire nüshasında «Aytoldı İlikke devlet sıfatını kılur»

Bu bapta Viyana nüshasında 106, Ferganada 107, Kahirede 110 beyit vardır.

Fergana nüshasındaki 64,2nci.

Kelir ma barır ma yorır ma borun
Acunug kezer ma sanğa yok erun

beyti Kahire ve Viyana'da yoktur.

Viyana ve Fergana nüshalarında bulunmıyan Kahire nüshası beyitleri şunlardır:

Kutadmış kisi kör sakınmış kerek
Kamuğ tenësiz iştin yıramış kerek
Arığ bolsa özi yorısa köni
Munung bağı mundag bilingü munı
(K.29, 15-16)

Neme kaldı aydım manğa bermeding
Bu ma'yub kulung ne cıkar sormadıng
Yazuklug cefacı bu asi kulung
Kamuğ mehre berding kurug kodmadıng
(31, 14-15)

XVII. Bap: «Küntoğdı İlik adil sıfatıdın Aytoldıga özün bilgirmişin ayur»

Fergana nüshası: «Kün Toğdı İlik adil sıfatını aytur»

Kahire » : «Kün Tağdı ilik Aytoldıka adil sıfatını ukturur»

Bu bap her üç nüshada 27 beyitten ibarettir. Kelime farklarından başka bir ayrılık yoktur.

XVIII. Bap: «Küntoğdı İlik adil netek erdûkin Aytoldıka ayur»

Fergana nüshası: «Küntoğdı İlik Aytoldıka adil sıfatını netek erdükin ayur»

Kahire » : Küntoğdı İlik Aytoldıka adil sıfatını netek erdükin ayur»

Kahire ve Fergana nüshalarında bu bapta 44 beyit. Viyana nüshasında 45 beyit vardır.

Viyana nüshasındaki fazla beyit şudur:

Mening ma kılınçım bu ol belgülüg
Tözüge teger barça mendin ülüg (34,16[R.77])[1]

XIX. Bap: «Aytoldı vezir suali İlik cevabı tapuğında yararın yaramasun ayur»

Fergana ve Kahire nüshası: «Aytoldı suali İlikke»

Viyana ve Fergana nüshalarında bu bap 34 beyittir.

Kahire nüshasında bu baptan itibaren Viyana nüshasının XXII. babının üçüncü beyti ([R.87] 38,23) olan.

Bu Aytoldı olturdı akru silig
közün yerde tikti beküdi bilig

beytine kadar eksiktir. Fergana ve Viyana nüshalarına göre burada beyit adedi 122 dir ki muhtelif başlıklariyle beraber Kahire nüshasında 8 sahife tutar. Demek ki Kahire nüshasının burada da 8 sahifesi kaybolmuş oluyor.

XX. Bap: «Aytoldı İlikke sual kılmışın ayur»[2]

Radloff bu başlığı koymuş ise de metni yoktur. Her halde bu başlık XXI. nci babın aynı olmuştur.

XXI. Bap: «İlik cevabı Aytoldıka ayur»

Fergana nüshasında: «İlik cevabı Aytoldıka»

Bu bap Viyana nüshasında 86, Fergana nüshasında 84 beyittir.

---

[1] Köşeli parantez içindeki «R» Radloff'un sahifesini gösterir.

[2] Bu bap başlığı Fergana ve Viyana nüshalarının gerek fihristlerinde ve gerek metinlerinde yoktur. Bu başlık Kahire nüshasının fihristinden alınmıştır, ki bu başlığın bulunduğu (eğer yazılmış ise) sahife kayıptır. İhtimal ki bu başlık Kahire metninde de Fergana ve Viyana nüshalarında olduğu gibi «İlik cevabı Aytoldıka ayur» olmuştur.

Fergana nüshasında, Viyana nüshasına nazaran, beyit sıraları karışıktır.

XXII. Bap: «Til erdemin söz asıglıkın sözlemek mü azu şük turmak mu»

Fergana nüshası: «Sözlemek mu edgü ya şük turmak mu...»

Kakire (fihristinde): «Til erdemlerin söz asıgların ayur»

Fergana ve Viyana nüshalarının her ikisinde bu bapta 62 beyit vardır. Kahire nüshasında 60 beyittir. İki beyit kaybolan sahifeye dahil olduğuna göre her üç nüshanın beyit adetlerinde fark yoktur, denilebilir.

XXIII. Bap: «Sözlemek mü Yegrek azu şük turmak»

Fergana metninde: «İlik suali Aytoldıkə», fihristte ise: «Sözlemek mü yegrek azu şük turmak»

Bu bap her üç nüshada 28 beyitten ibarettir. Kelime farklarından başka bir ayrılık da yoktur.

XXIV. Bap: «Kut kıvlıgın devlet ersellikin ayur»

Kahire : «Kut kıvlıgın devlet ersellikin ayur»

Fergana : «Kut kıvlıgın devlet ersellikin beyan kılur»

Her üc nüshada bu bap 113 beyitten ibarettir. Fergana nüshasiyle Kahire nüshasında hic bir fark yoktur.

Viyana nüshasında bu babın 5-6 ncı beyitleri olan

Tolukh yazar ol agıglı iler
Toğuklı batar ol yeter(?)
Ne kim artar erse tökelin tiler
Tökeli tökese enişke yeter (V.46, 4-5[R.95])

beyitleri Kahire ve Fergana nüshalarında değişiktir. Her iki nüshada:

İnigli agar ol agıglı iner
Yaruglı tüner ol varıglı tiner
Ne kim işler erse tökeli küder
Tökeli (F. Tökekli) tökese inişke iner

şeklinde yazılmıştır.

Viyana nüshasında bu babın 94 ve 95 inci beyitleri:

Yarınlık urup edgü kolsa özün
Bu kün edgü bolgıl kılınçın sözün
Esiz kolmasunı bu egri acun
Esiz kılmagıl sen a(y) kılğı tüzün(48, 33-34)

Fergana ve Kahire nüshalarında (F.94,9-10, K.49, 13-15):

Yarınlık orun edgü kolsa özün
Esiz kılmasunı bu iki ajun

Esiz kılmagıl sen a(y) kılgı tüzün
Bu kün edgü kılgıl kılıncın sözün

şeklindedir.

Babın 112 nci beyti, Viyana nüshasında (V.49,6[R.106]):

Yava işke ettim tiriglik işin
Süre ıdtım edgün bu beglik işiń

Kahire (50,6) ve Fergana (95,3) nüshalarında ise:

Yavalık da keşti tiriklik esiz
Süre ıdtım öd kün bu beğlik esiz

şeklinde yazılıdır.

Bu bap Fergana ve Kahire nüshalarında farksızdır. Viyana nüshasiyle olan farkları gösterdiğimiz beyitlerde ve birçok kelimelerdeki ayrılıklardan ibarettir.

XXV. Bap: «Aytoldı oğlı Ögdülmişke pend bermişin ayur»
Fergana : «Aytoldı oğlı Ögdülmiske pend bermisin ayur»
Kahire : «Aytoldı oğlı Ögdülmişke pend bermişin ayur»
Bu bap şöyle başlar:

Bir ök oğlı erdi bu Aytoldınıng
Kiçik erdi yaşı oş ol oglınıng
Atı erdi Ögdülmiş aslı arıg
Yüzi körklüg erdi ma fi'li arıg

Bu bap Viyanada 189, Ferganada 183 (Fakat Fergana nüshasının 107nci sahifesinin başına ilâve edilen beyit başka bir elle yazılmıştır), Kahirede 185 beyit tutuyor.

Viyana nüshasının 49,35; 50,1; 52,5-6 beyitleri Fergana ve Kahire nüshalarında yoktur.

Viyana nüshasındaki 50,2; 51,20-21; 54,30; 55,1 deki beyitler Fergana nüshasında yoktur.

Fergana nüshasındaki

Bu öglüg sözini ögüng birle uk
Anıng birle söz kıl (?) kamuğ bolan ok (101,12)

beyti Viyana ve Kahire nüshalarında yoktur.

Bu bap her üç nüshada şu beyitle tamam oluyor:

Sanğa sözledim men (V.«söz») kumaru anı (V.«edi»)
Unutma bu sözler könğülde (V.K.«könğülge») biti

XXVI. Bap: «Aytoldı vezir İlikke kumaru bitig bitmişin (F. kod-

mışın) ayur»

Viyana 62,4 beyit adedi 209
Fergana 108,5 » » 199
Kahire 63,8 » » 166

Bu bap her üç nüshada şu beyitle başlar:

Bitigü bile koldı (F.aldı bu) kâğıt tetig (V.
(V.yetig, F.bitig)
Bayat atı birle bitidi bitig
Bayat atı birle sözüg başladı
Törütken egitken keçürgen idi (K.tedi).

Viyana nüshasındaki 58,7; 58,31,36; 59,1,2,3; 60,15,19,27 beyitleri Ferganada yoktur.

Kahire nüshası Viyana nüshasındaki:

Kereklig sözüm men 'e tüzdüm sanğa
Sözümni unutma (V.Ukıp sen sözümni) dua kıl manğa

beytinden sonra eksiktir. Fergana ve Viyana nüshalarının karşılaştırılmasından anlaşıldığına göre bu beyitten itibaren 60 beyit ihtiva eden Kahire nüshası sahifeleri (Viyana nüshası 60,24 ten 62,20 ye, Fergana nüshası 118.12 den 122,12 ye kadar) kaybolmuştur. Bap ve sair başlıklariyle bu 60 beyit Kahire nüshasında tam 4 sahife tutuyor ki kaybolan sahife sayısı da bu kadardır. Bu 60 beyitten 15 beyit XXVII. baptan ve kalan 45 beyit bu XXVI. baptandır (Bu hesap Viyana nüshasına göre tahmin edilmiştir).

Fergana nüshasında Viyana ve Kahire nüshalarında bulunmıyan şu beyit vardır:

Edi yakşı sözler bu şair anı
Bu şi'ir mânasını ukığıl kanı (F.112,4)

XXVII. Bap: «İlig Aytoldı oğlı Ögdülmişni okımışın ayur»

Fergana : «İlig kağan Ögdülmişke pend bermişin»

Kahire (fihristinden) «Ögdülmişni İlig okıp tapuğka körünmişin»

Bu bap içinde her üç nüshada mühim fasıl başlıkları vardır. Viyanaya göre babın 45 inci beytinden (63,11), Ferganava göre 43 üncü beyitten (124.10) sonra. Kahireye göre (kayıp sahife müstesna) 18 inci beyitten (75,3) sonra «Ögdülmiş İligke tapuğka kirmişin (V.körünmişin) ayur» vardır. Radloff'un tasnifini kabul ettiğimiz için bu gibi sıra rakamı olmıyan başlıkları biz «fasıl» saydık.

Bu fasıl Kahire nüshasında Viyana ve Fergana nüshalarına nazaran daha yukarıdadır ki babın 35inci beyti olan şu beyitten başlar:

Yürip kirdi Ögdülmiş utru turup
İligke köründi sevüklüg bolup (V.63,2; F.124,1)

Viyana	62,5 - 64,37	beyit adedi	110
Fergana	121,11 - 128, 9	» »	100
Kahire	74,1 - 80, 4	» »	106

Viyana nüshasındaki

Yog etti atasınğa aş sup öküş
Çıgayka üledi köp altun kümüş(62,23)

beyti, Fergana ve Kahire nüshalarında yoktur.

Bundan başka Viyana nüshasındaki 64,7,15,33,34 beyitleri de Ferganada yoktur.

XXVIII. Bap: «Küntoğdı İlik suali Ögdülmişke»

Fergana ve Kahirede aynı başlık.

Bu bap her üç nüshada da şu beyitlerle başlar:

İlig ündedi bir kün Ögdülmisig
Anğar sözledi söz ukup bilmisig
(F. Anğa sordı barça ne söz bilmişig)
İlik aydı emdi eşit ay oğul
Söz aytur özüm sen manğa tut könğül
(F. Sorap tur özüm sen manğa tut könğül)

Viyana	65. 1 - 71.11	beyit adedi	194
Fergana	128.10 - 142. 2	» »	191
Kahire	80, 5 - 93, 4	» »	192

Bu babın Viyana nüshasındaki 65,23; 67.4; 69.20 beyitleri Fergana nüshasında yoktur.

Viyana nüshasındaki

Törütürde berse bavat ök bilig
Kökel maya boldı biligke ilig (V.70,8)

beyti Fergana ve Kahire nüshalarında

Kavu kulka berse bavat ol könğül
Tökel maya boldı biligke oğul

şeklindedir.

XXIX. Bap: «Ögdülmis İligke ukus suratın ayur»

Fergana : «Ögdülmis cevabı İligke»

Kahire : «Ögdülmiş cevabı İligke ukuş suret [Fih. sıfatı] nı avur»

Bu bap her üç nüshada

Yanut berdi Ögdülmiş aydı ukuş
Kılınçı köni ol [F.kör] kövençi öküş

beytiyle başlar.

Viyana nüshası	71,12 -	74, 5	beyit adedi	71
Fergana »	142, 3 -	147,11	» »	70
Kahire »	93, 5 -	98, 8	» »	70

Viyana nüshasındaki

Kim edgü tilese ağır yük yüder
Ağır yük yüdükli tilekke teger (V.72,10).

beyti Fergana ve Kahire nüshalarında yoktur.

XXX. Bap: «Begler negüteg kerek big ke seza bolsa»
Fergana «Beglikge seza bolgu teg negüteg kerekini ayur»
Kahire «Begligke seza bolgu teg negüteg kerekini ayur»
Bu bap şu beyitle başlar:

İlig aydı emdi ayıtgu sözüm
Bu erdi munu emdi aytur özüm

Viyana	74, 6 -	81, 7	beyit adedi	210
Fergana	147,13 -	171, 8	» »	324
Kahire	98, 9 -	121,11	» »	324

Bu, XXX. baptan XXXI. baba kadar Fergana ve Kahire nüshaları birbirine mutabıktır. Viyana nüshası ise beyitlerin sırası itibariyle farklıdır. Kahire ve Fergana nüshalarında görülen fazla beyitler Viyana nüshasında XXXI. baba dahildir. Her halde Viyana nüshasının beyit sıraları daha doğru olsa gerektir.

Fergana ve Kahire nüshalarında, Viyanaya göre bu babın bir faslı olarak gösterilen, «Ögdülmiş İligke vezir negü teg kerekin ayur» faslı bap olarak gösterilmektedir. Bap sırası için biz Radloff'un tasnifini takibettik.

XXXI. Bap: «Ögdülmiş İlligke sübaşlar beg sipahsalar negü teg kerekin ayur»
Fergana «Ögdülmiş İligke sübaşlar sipahsalar»
Kahire «Sübaşlar negü teg kerekin ayur»

Viyana nüshası	81, 8 -	90,18	beyit adedi	302
Fergana	171, 9 -	182,11	» »	149
Kahire	121.12 -	133, 2	» »	166

Bu bap üç nüshadan bilhassa Viyana nüshasında sıra farkı göstermektedir. Kahire ve Fergana nüshalarında önceki ve sonraki baplardan bzı beyitler Viyana nüshasında bu baba girmiş bulunmaktadır. Her beyit fişlenerek tanzim edilmeden bunların karşılaştırılması imkânsızdır.

XXXII. Bap: «Ögdülmiş İligke uluğ haciplikke negü teg kereklikin ayur»

(Her üç nüshada bu başlık aynıdır)

Her üç nüshada bu bap şu beyitle başlar:

Yanut berdi Ögdülmiş açtı tılın
Ayur inç tirilsü İlig ming yılın
Uluğ hâcip artuk bütün çın kerek
Bu çınlık bile ked bütündin kerek

Viyana	90,19 - 93,18	beyit adedi	91
Fergana	182,12 - 188,15	» »	90
Kahire	133, 3 - 139, 8	» »	92

Fergana ve Kahire nüshalarındaki (Fergana 183,2; Kahire 133,7):

Tübi edgü bolsa er edgü bolur
Bu edgü kişi halkka edgü kolur (F.«bolur»)

beyti Viyana nüshasında yoktur.

Viyana nüshasındaki (91,24)

Peduklüg kerek hem köngüllüg kerek
Amul bolsa kılgı takı edgürek

beyti Fergana nüshasında yoktur. Kahire nüshasında ise bu beytin birinci mısraı

«Köngüllüg kerek hem ked öglüg kerek(135,11)

şeklindedir.

Fergana ve Kahire nüshalarındaki

Munğar menğzetü keldi bilge sözi
Eşitse köngül bilsü alsu özi (F.186,10; K.137,1)

beyti Viyana nüshasında yoktur.

Viyana ve Kahire nüshalarındaki

Üçünçi özin tutsa tursa köni
Sevinçin keçürgey (V.keçürgen) bu bulmış küni (V.93,3; K.138,1)

beyti de Fergana nüshasında yoktur.

XXXIII. Bap: «Ögdülmiş İligke kapugbaşlar er negü teg kerekin ayur» (Her üç nüshada başlık aynıdır).

Bu bap her üç nüshada şu beyitlerle başlar:

Yanut berdi Ögdülmiş aydi İlig
Esen inçtirilgil a(y) kılğı silig
Kapuğbaşlar er ked bagırsak kerek
Teni canı birle tapuğsak kerek

Viyana 93,19 - 95,10 beyit adedi 67
Fergaan 189, 1 - 193,10 » » 68
Kahire 139,10 - 144, 7 » » 68

Fergana ve Kahire nüshalarındaki

Ayuber nanğa bir bilig söz özi
Yalavaç idur ildin ilke özi (F.193,9; K.144,4)

beyti Viyana nüshasında yoktur.

XXXIV. Bap: «Ögdülmiş İligke yalavaçlıkka ıdgu er negü teg kerekin ayur»

Fergana ve Kahire nüshalarında da bu başlık aynen mevcuttur. Bu bap her üç nüshada şu beyitlerle başlar:

Yanut berdi Ögdülmiş aydı İlig
Bu işke idi ked yetirsü bilig
Kamuğ erdem ödrün yalavaç kerek
Biliglig ukuşluğ talu ked *kerek*

(Kahire) » » » » yürek
(Viyana) » » » » edgürek

Viyana ve Fergana nüshalarındaki (V.96,23; F.197,1):

Negü ter eşitkil bilir kök ayuk (V.kegi yok)
Bu söz ukmasa er anıng öki yok

beyti Kahire nüshasında yoktur.

Viyana nüshasındaki

Teliglik bile er tilekke tegir
Bitig bilse utru kaçan kim kalır (V.96,7)

beyti Fergana ve Kahire nüshalarında yoktur. Her halde bu, müstensihin bir zühul eseri olsa gerektir. Bu beytin birinci mısraı bundan önceki ikinci beytin birinci mısraının aynıdır.

XXXV. Bap: «Ögdülmiş İligke bitigçi ılımga negü teg kerekin ayur».

Bu bap başlığındaki «*ılımga*» kelimesi Viyana ve Fergana nüshalarında «*ıltmga*» şeklinde yazılmış ise de doğrusu Kahire nüshasında olduğu gibi «ılımga» olacaktır. (Bakınız: Divanı Lûgat-it-Türk I,127,3; Besim Atalay tercümesi I,143,18).

Bu bap her üç nüshada şöyle başlar:

Yanut berdi Ögdülmiş aydı İlig
Bu işke idi ked yetirsü bilig

Viyana 97,13 - 98,39 beyit adedi 67

Fergana 198,14 - 203,10 » » 70
Kahire 148,15 - 153,12 » » 70
Viyana nüshasındaki

Ötüg berdi Ögdülmiş aydı İlig
Yöreyin bu sözni, köngül tegü teg

beyti Fergana ve Kahire nüshalarında yoktur.

Fergana ve Kahire nüshalarında babın sonundaki 4 beyit (K.153, 9-12; F.203,7-10) Viyana nüshasında yoktur.

XXXVI. Bap (F.): Ögdülmiş İligke agıncı negü kerekin ayur»
Kahire nüshasında «Agıncı negüteg kerekin ayur»

Bu baptan XLII. babın 14 üncü beytine kadar Viyana nüshasında yoktur. Radloff'un verdiği malûmata göre Viyana nüshasının bu bapları koparılmış olduğu anlaşılmaktadır. Radloff kendi neşrinde bu kısmı Kahire nüshasından doldurmuştur.

Fergana nüshası bu baplarda Kahire nüshasiyle mutabıktır. Her iki nüshada bu bap şu beyitle başlar:

Yanut berdi Ögdülmiş İlig kutı
Sevük neng bu altun kümüş can otı

Fergana 203,11 - 209, 7 beyit adedi 85
Kahire 153,13 - 159,11 » » 85

XXXVII. Bap: «Ögdülmiş İligke aşbaşçı hansalar negü teg kerekin ayur»

Bu bap her iki nüshada şu beyitlerle başlar:

Yanut berdi Ögdülmiş aydı İlig
Bu işke bütün er kerek ked silig
Kişide talusı köni çın kişi
Ödürgü angar bergü aş suv işi

XXXVIII. Bap: «İdişçiler başçısı (er) negü teg kerekin ayur»
Kahire nüshasında başlık aynendir. Fergana nüshasında «er»-kelimesi yoktur.

Bu bap her iki nüshada şu beyitlerle başlar:

Yanut berdi Ögdülmiş aydı İlig
Munğar ma idi ked yetirsü bilig
Öz igdiş kerek ked sınamış tilin
Köngül basmış erse könitmiş yolın

Fergana 213,6 - 218,6 beyit adedi 75
Kahire 163,9 - 168,14 » » 74
Fergana nüshasındaki

Seninğdin eşitgü kerek barça söz
Biligke tegirse ukuşka öküz(?) (217,14)

beyti Kahire nüshasında yoktur.

XXXIX. Bap: «Ögdülmiş İligke tapuğçılar hakkı Begler öze negü teg erdükin ayur»

Bu bap her iki nüshada şöyle başlar:

Bu Ögdülmiş aydı bu begler öze
Tapuğçı hakı bar tapuğdan öze.

Fergana 218, 7 - 227,15 beyit adedi 140
Kahire 168,15 - 178, 7 » » 140

XL. Bap: «[İlig sualı Ögdülmiş cevabını ayur]»
Fergana «İlig suali Ögdülmişke»
Her iki nüshada bu bap şöyle başlar:

İlig bir kün oldurup, Ögdülmişig
Okıdı ayıttı keçer kim işig
Negü teg keçer kün ay Ögdülmiş ay
Çıgay mu telim boldı ilde ya bay

Fergana 228,1 - 234,13 beyit adedi 90
Kahire 178,8 - 184,8 » » 89

Fergana nüshasındaki

İlig aydı bu erse yırağ(?)
Bitisin bitigim anğar bolsu ağ (F.234,13)

beyti Kahire nüshasında yoktur.

XLI. Bap: «İlig Ögdülmişni Odgurmışka ıdmışın ayur»
Kahirede başlık yoktur. Bu başlık fihristten alındı.
Fergana «Küntoğdı İlig Odgurmışka bitig bitip ıdmışın ayur»
Fergana nüshasında bu bap şu beyitle başlar:

Devat koldı kâğıt bitidi bitig
Bitig birle ayttı işinğe itig

Kahire nüshasında bu beyit yoktur. Bu nüsha Fergana nüshasında ikinci beyit olan:

Bayat atı birle sözüg başladı
Törütken egitken keçürgen idi[1]

beytiyle başlar.

Fergana 234,15 - 243,14 beyit adedi 129

[1] Bu idi kelimesi elyazısı metinde karışık yazılmıştır.

Kahire 184,8 - 192,10 » » 130

XLII. Bap: «Odgurmiş Ögdülmiş birle munazara kılmakı (K. kılmışın) ayur»

Her iki nüshada bu bap

Yanut berdi Odgurmış aydı sözüng
Eşittim sözünğni (F.sözümni) eşitkil özüng

beytiyle başlar.

Fergana 244,1 - 257,15 beyit adedi 198
Kahire 192,12 - 205,5 » » 193
Viyanada (son kısmı) 99,1 - 100,11 beyit adedi 38

Kahire nüshasındaki 192,16; 193,1-2; 195,10-11; 199,3 beyitleri Fergana nüshasında yoktur.

Fergana nüshasındaki 248,5 teki beyit Kahire nüshasında yoktur.

XLIII. Bap: «Odgurmış Ögdülmişke dünya ayıpların ayur»

Bu bap her üç nüshada şu beyitlerle başlar:

Yanut berdi Odğurmış aydı özüm
Sözünğni eşittim eşitkil sözüm
Bu dünya özin ked sevitmiş sanğa
Kamuğ aybı erdem körünmüş sanğa

Viyana 100,12 - 104,9 beyit adedi 136
Fergana 258, 1 - 266,4 » » 122
Kahire 205, 7 - 213,12 » » 136

Viyana ve Kahire nüshalarındaki 14 beyit (100,23-24, 35-36; 101, 32-33; 102,1-2,4,8,23,27; 103,21,28) Fergana nüshasında yoktur.

XLIV. Bap: Ögdülmiş Odgurmışka dünya bulmışta kedim ukba kazanğusın ayur»

Fergana «Odgurmış cevabı Ögdülmişke
Kahire «Odgurmışka dünya birle ukba kazganusın ayur»

Bu bap şu beyitle başlar:

Yanut berdi Ögdülmiş aydı bu söz
Eşittim sen aydınğ aya kutlug öz

Viyana 104,10 - 106,16 beyit adedi 65
Fergana 266, 5 - 270,10 » » 62.
Kahire 213,13 - 217,13 » » 64

Viyana nüshasındaki 104,12 nci beyit Kahire ve Fergana nüshalarında yoktur.

Fergana daki 270,8,9 beyitleri Viyana ve Kahire nüshalarında yoktur. Viyana ve Kahire nüshalarındaki 5 beyit de (Viyana 104,25-56; 105,11; 106,7,16) Fergana nüshasında yoktur.

Fergana nüshasında kelimeler ve bazı mısralar Viyana ve Kahire nüshalarına nazaran farklıdır.

XLV. Bap: «Odgurmış İligke ıdmışın ayur»

Viyana ve Kahire nüshalarında birbirinin aynı olan bu başlık Fergana nüshasında yoktur.

Bu bap şu beyitle başlar:

Yanut berdi Odgurmış aydı bitig
Bityin(?) (V.ked F.kerek) ança (F.erse) aygıl bitig
(V.K.: ay bilge tetig)

Viyana	106,17 - 111,27 beyit adedi	183
Fergana	270,10 - 281,12 » »	162
Kahire	217,13 - 229,1 » »	181

Viyana nüshasındaki 109,10 ve 110,37 nci beyitler Kahire nüshasında yok. Fergana nüshasında 21 beyit eksiktir.

XLVI. Bap: «Küntoğdı İlig Odgurmışka ikinç bitig ıdmışın ayur»

Fergana «İlig bitig ıdmışı Odgurmışka»

Kahire «Küntoğdı İlig Odgurmışnı bitig birle ündemişin ayur»

Her üç nüshada bu bap şu beyitle başlar:

Devat koldı kâğıd yana bu (V.K.ok) İlig
Kalem aldı elgin bitidi bitig

Viyana	111,28 - 113,25 beyit adedi	74
Fergana	281,13 - 286,12 » »	70
Kahire	229, 2 - 233,10 » »	73

Viyana nüshasındaki dört beyit (112,21-23; 113,21) Fergana nüshasında yoktur.

XLVII. Bap: «Ögdülmiş Odgurmış birle ikinç yolı munazara kılmışın ayur»

Fergana ve Kahire nüshalarında da bu başlık, ufak bir farkla böyledir.

Bu bap şöyle başlar:

Yanut berdi Ögdülmiş açdı tilın
Ayur ay kadaşım eşit sen bilin(?)

Viyana	113,26 - 115,29 beyit adedi	59
Fergana	286,14 - 291, 3 » »	57
Kahire	233,11 - 237, 9 » »	58

Viyana ve Kahire nüshalarındaki

Kamuğ edgülükke nenğ ol yolçısı
Telim ig togaka nenğ ol emçisi
(V.114,4; K.234,4)

Neçe ming tapuğsuz yazukluğ kulı
Ahir tin keserde onğardı yolı
(V.114,13; F.234,12)

beyitleri Ferganada yoktur.

Vıyana ve Fergana nüshalarındaki

Neçe minğ tapuğçı tapındı yılıñ
Çıkar can öyidin yitürdi yolın
(V.114,12; F.287,15)

beyti de Kahire nüshasında yoktur.

XLVIII. Bap: V.K.: «Ögdülmiş Odgurmışka beg berke tapunmak törüsün tokusun ayur»

Fergana «Beglerke tapunmak ayur»

Bu bap her üç nüshada şu beyitlerle başlar:

İki türlüg ol bu tapuğçı kişi
Tapuğ kılsa itlür küninğke (K.bu dişvar) işi
Biri oğlan erken tapuğka kirür
Takı bir bedük bolsa utru kılur

Viyana	115,30 - 119,25	beyit adedi	127
Fergaan	291, 4 - 299, 4	» »	118
Kahire	237,10 - 245, 7	» »	127

Kahire ve Mısır nüshalarındaki 10 beyit Fergana'da yoktur.

Fergana nüshasındaki

Ne edgü neng ol biligler sözi
Biligler sözi körse bar çın huri

beyti (244,13) Viyana ve Kahire nüshalarında yoktur. Fergana nüshasının bu babında epeyce kelime ve mısra farkları da vardır.

XLIX. Bap: V.K.: «Ögdülmiş kapuğdakı erat birle negü teg tirilgüsin ayur»

Fergana «Kapuğdaki erat birle suhbet sözi»

Bu bap şu beyitlerle başlar:

Yanut berdi Odgurmış aydı bu söz
Eşittim men emdi aya edgu öz
Takı bir sözüm bar ayıtgu sanğa
Anı ma ayu bergil emdi manğa

Viyana	119,26 - 124,5	beyit adedi	164
Fergana	299, 5 - 310,7	» »	160
Kahire	245, 7 - 255,9	» »	162

Viyana nüshasındaki 120,15-16; 122,13,33; 123,26 beyitleri Fergana nüshasında yoktur.

Viyana nüshasındaki 120,3; 122,33 beyitleri Kahirede yoktur.

L. Bap: «Ögdülmiş kara âm bile neteg katılgusın ayur»

Fergana:«Ögdülmiş Odgurmışka kara âm budun birle katılmaknı (öğretür)»

Kahire: «Kara âm budun birle netek katılgu kerekini ayur»

Bu bap şöyle başlar:

Kara âm budun barça kılgı önği (F.yenği)
Biligi ukuşu kılıncı yanğı (F.tenği)
Kılıksız bolurlar kara âm budun
Törü yok katılmış ödün(?)

Viyana	124,4 - 124.23	beyit adedi	16
Fergana	310,7 - 311.10	» »	16
Kahire	255.10 - 256,12	» »	16

LI. Bap: «Aleviler bile katılmaknı ayur»

Fergana: «Aleviler bile katılmaknı öğretür»

Kahire : «Aleviler bile katılmaknı öğretür»

Viyana	124.23 - 124.29	beyit adedi	6
Fergana	311.12 - 314, 2	» »	5
Kahire	256.13 - 257, 2	» »	5

Viyana nüshasındaki babın birinci beyti (124,24) olan

Kisilerde yegi kamuğ halka ba
Erür savçı urgı, ay edgü kadaş

beyti Fergana ve Kahire nüshalarında yoktur.

LII. Bap: «İlim ataları birle katılmakın ayur,

Yeme ataçılar, muazzimler muabbirler,
Muneccimler, şairler, tarığçılar, satığçılar,
Egdişçiler, uzlar, çıgaylar bile katılmak
Negü teg kerekin kerekmesin ayur»

[Viyana nüshasında bir başlık altına toplanan bunlar Kahire ve Fergana nüshalarında ayrı ayrı bap olarak yazılmıştır].

Fergana «Bilge âlim birle katılmaknı ayur»

Kahire «Bir kutu bilge âlim birle katılmaknı ayur.»

Bu bap her üç nüshada şu beyitle başlar:

Takı bir kutu bilge âlimler ol
Olar ilmi halkka yarutaçı ol

Viyana 125,1 - 127,41 beyit adedi 133

Fergana 314,5 - 322, 8 » » 134
Kahire 257,3 - 266, 4 » » 134

LIII. Bap: «Evlük kişi negüteg algusun ayur»
Fergana «Evlik negü teg almaknı ayur»
Kahire «Evlik (sahife bozuktur)... aytur»

Bu bap her üç nüshada şu beyitlerle başlar:

Kalı evlik almak tilese özüng
Talusın tile, ked yiti kıl közüng
Tübi (K. köki) edgü bolsun uruğ hem tarığ
[R. turuk]
Ovutluğ sakınuk (K.V. sakı yok) tilegil arığ

Viyana 127,42 - 130,23 beyit adedi 99
Fergana 322, 9 - 329,11 » » 98
Kahire 266, 5 - 272, 9 » » 96

Viyana nüshasındaki 129,3-4,8 beyitleri Kahire nüshasında yoktur. Bu baptaki bazı beyitlere Fergana'da tesadüf edilmiyor. Bununla beraber bunların yerine başka beyitler vardır.

LV. Bap: «Er aşka okımak, aşka barmak adapların ayur»
Fergana «Ögdülmiş aşka okımak aşka barmak töresin öğretür»
Kahire «Ögdülmiş Odgurmışka aşka okımak barmak törü 'n öğretür»

(Bu bap Radloff tarafından 55 inci bap sayıldığından biz de onun tasnifine riayet ederek devam ettik. Fakat bu sıralamada 54 üncü bap yoktur.)

Bu bap üç nüshada şu beyitle başlar:

Yanut berdi Ögdülmiş aydı bu ma
Kereklig turur ay kadaş aysa ma

Viyana 130,24 - 132,12 beyit adedi 72
Fergana 329,12 - 334,11 » » 70
Kahire 272.10 - 274,16 » » 37

Viyana ve Fergana nüshalarına göre Kahire nüshasında bir yaprak (iki sahife) eksiktir.

Viyana nüshasındaki 131,21-22 beyit Fergana'da yoktur.

LVI: Bap: «Kisi aska okımak törüsin tokasın ayur»
Fergana «Ogdülmiş Odgurmışka aşka okımak törüsin ayur»
Kahire «Aşka okımak törüsin ayur»

Bu bap şu beyitle başlar.

Kalı sen okıyın tese sen kişig
Okıgıl velâkin ked etril işig
Viyana 132,13 - 133,5 beyit adedi 35

Fergana 334,12 - 337,6 » » 36
Kahire 274,17 - 277,2 » » 34

Viyana nüshasındaki 132,40-41 Kahire'de yoktur. Kahire ve Fergana nüshalarında babın son beyti olan

A(y) könğlüm yarukı hakikat yakın
Sözüm mânası uk yime kad sakın

beyti Viyanada 57 nci babın üçüncü beyti (138,9) dir.

Bu baptaki

«Beciş kıl küçünğ yetse biçkil ağı»

mısraını Radloff şüphe ile okumuş ve mânasını da anlıyamamıştır.

Halbuki «Divan-ı Lûgat-it-Türk»ün keşfinden sonra bu mısraın mânası ve kıraatı tavazzuh etmiştir. Buradaki «beciş» ve «biçkil» kelimelerinden birincisi «*hediye edilen kumaş parçası*» dır ki «*biçkil ağı*» da «*ipekli kumaşı biç*» demek olur.

LVII. Bap: «Odgurmiş Ögdülmişke dünyadin yüz evrip barınğa tabı bolmuşın (F.K.bolmakın) ayur»

Bu bap her üç nüshada şöyle başlar:

Yanut berdi Odgurmış aydı bu söz
Eşittim men emdi eşit evre söz

Viyana 133,6 - 138,33 beyit adedi 256
Fergana 337,7 - 354,15 » » 254
Kahire 277,3 - 293, 1 » » 254

Viyana nüshasındaki 133,36 ncı beyit Kahire nüshasında yoktur.

Fergana nüshasındaki bazı beyitler Viyana nüshasına göre farklı görülmektedir. Bu baptaki 133,44 üncü beyit olan

Kanı ol peri, kuş bu yalnğuk öze
Uluğluk kılığlı kılınçı tüze

beytini Radlof:

«Kanı ol Yarı-Kuş bu yalnğuk öze»

diye yanlış okumuş ve «hani o yarı-kuş bu insan üzerindeki?» diye yanlış tercüme etmiştir. Buradaki «hani o» Süleyman'dır.

LVIII. Bap: «İlik üçünç yolı Ogdülmişni Odgurmış ündeyü idmışın ayur»

Fergana «Küntoğd: İlig Odgurmışnı üçünç katla ündemişin ayur»

Bu bap şöyle başlar:

Okıdı yana bir kün Ögdülmişig
Ayur kılgu boldı sanğa bir işig
Okıdım kadaşınğ manğa gelmedi
Ol arzu tilekni özüm bolmadı

Viyana 138,34 - 142,4 beyit adedi 101
Fergana 355, 1 - 362,6 » » 99
Kahire 293, 1 - 299,7 » » 100

Viyana nüshasındaki 139,26,30 beyitleri Fergana nüshasında yoktur.

Viyana nüshasındaki 139,5 beyti Kahire nüshasında yoktur.

Fergana ve Kahire nüshalarında bu babın son beyti Viyana nüshasında 59 uncu babın birinci beyti olarak yazılmıştır. (V.142,6)

LIX. Bap: Küntoğdı İlig Odgurmış birle körüşmişin ayur»

Her üç nüshada başlık farksızdır.

Viyana 142,5 - 145,6 beyit adedi 97 (babın birinci beyti: diğer nüshalarda önceki baptadır).

Fergana 362,7 - 370.1 » » 95
Kahire 299,8 - 305.16 » » 94

Viyana nüshasındaki 143.1 Fergana nüshasında yoktur.

Kahire nüshasında ise iki beyit eksiktir.

LX. Bap: «Odgurmis İligke pend bermişin ayur»

Her üç nüshada başlıklarda fark yoktur.

Bu bap her üç nüshada şöyle başlar:

Yanut berdi Odgurmıs avdı İlig
Bayat bersü barça tilekke ilig

Viyana 145,7 - 155,18 beyit adedi 342
Fergana 370.2 - 392, 5 » » 319
Kahire 305,17 - 326. 7 » » 331

Viyana nüshasındaki 146.24; 148.9; 150.9; 151.21; 154.32; 154.22,24; 155.18 beyitleri Kahire nüshasında yoktur. Fergana nüshasında ise Viyana nüshasındaki 23 beyit eksiktir.

LXI. Bap: «Ögdülmiş İligke el etküsin törü tüzürin ayur»

Bu bap şöyle başlar:

Yanut berdi Ögdülmis avdı İlig
Kamuğ işke önğdün yorıtsu ilig

Viyana 155,19 - 160.8 beyit adedi 164
Fergana 392, 6 - 403,11 » » 163
Kahire 326, 8 - 336, 9 » » 163

Bu babın Fergana nüshasındaki son iki beyti Viyana nüshasında LXII. baba girmiştir.

Viyana nüshasında 156,1 inci beyit olan

Aya beg tilese sen argu tilek
Er atnı sevün yagı boyunı ek

beyti Fergana nüshasında yoktur.

Bu beyit Kahire nüshasında

Er atnı sevündür tilegil tilek
Tilek barça kılgay yagı boynı ek (K.327.9)

şeklindedir.

Viyana nüshasında 156,25 nci beyit olan

Bu künki işinğ kodmal kılma yarın
Yarın bolga işin kalur kılmadın

beyti Kahire ve Fergana nüshalarında yoktur.

Fergana ve Kahire nüshalarındaki bazı beyitler Viyanada epeyce farklıdırlar.

LXII. Bap: «Ögdülmiş keçmiş küninğe acıp tavbeka oğramışın ayur»

Fergana ve Kahire: «Ögdülmiş keçmiş tiriklikke acıp tevbeka oğramışın ayur».

Kahire ve Fergana nüshalarında bu bap şu beyitle başlar:

Öküngdi avur bardı esiz künüm
Tirilik tökedi kararur tünüm

Viyana nüshasında bu beyit babın üçüncü beytidir. Bu nüshada bap

Ayur men yorıdım usalın küle
Künümnü keçürdim yavalık bile

beytiyle başlar. Fergana ve Kahire nüshalarında bu beyit babın üçüncü beytidir.

Viyana	160. 9 - 162.23	beyit adedi	86
Fergana	403.12 - 409, 5	» »	80
Mısır	336,10 - 341, 9	» »	82

Viyana nüshasında bu baba dahil olan buradaki 2 beyit Fergana ve Kahire nüshalarında LXI nci babın son beyitleridir.

Viyana nüshasındaki

Özi tevbe kılmak tiledi turup,
Yakuzınğa özri tilese kolup (160,23)

beyti Fergana nüshasında yoktur. Kahire nüshasında ise bu beytin birinci mısrai başkadır.

Ferganada bundan başka Viyanadaki 161,10,19,20; 162,2-3; beyitleri de yoktur.

Viyana nüshasındaki 162,20 nci beyit Kahirede yoktur.

Viyana nüshasındaki 162,17-18 nci beyitler Kahire ve Fergana nüshalarında farklıdır. Kahire ile Ferganada fark yoktur.

Viyana nüshasında:

Ölümde üzeyin özüng tevbeka
Usanma ölüm kelge tutka yaka
Ölümüg unutma özüngni yıga
Ölüm tutsa öknüp asıg kılmağa

Kahire ve Fergana nüshalarında:

Ölümden üzeyin özüngni yıga
Ölüm tutsa öknüp asıg kılmağa
Ölümüg unutma anun tevbeka
Usanma ölüm kelge tutga yaka

şeklindedir.

Görülüyor ki fark mısraların yer değiştirmelerindedir. Umumiyetle üç nüsha arasındaki farkların ekserisi bu gibi yer ve kelime farklarından ibarettir. Biz de bu gibi farkların teferruatlı gösterilmesini tenkitli yayının görevi saydık ve üzerinde durmadık.

LXIII. Bap: «Odgurmış Ögdülmişke kenğeş bermişin ayur»
Fergana «Odgurmış Ögdülmiş sözinğe..., cevap kılmışın akur»
Kahire «Odgurmış Ögdülmişke sözi pend berür».

Bu bap her üç nüshada şu beyitlerle başlar:

Yarut berdi Odgurmış aydı kadaş
Eşitkil sözümni a(y) könğli tudaş
Edi edgü niyetni kılmış özüng
Bayat bersü tevfik yarutsu közüng

Viyana 162,24 - 163,29 beyit adedi 41
Fergana 409, 6 - 412, 4 » » 41
Kahire 341,10 - 344, 4 » » 41

Bazı kelime farklarından başka nüshalar arasında fark yoktur

LXIII. Bap[1]: «Kişilik kılmışka (yanutı) kişilik kılmakın ayur»
Fergana «Könilikke könilik kişilikke kişilik kılmakın ayur»

[1] Radloff'a uyarak bu babı da «LXIII.» diye aldık. Halbuki bu bap sıraya göre LXIV. olmalı idi.

Kahire «Könilikke könilik kişilikke kişilik kılmakını ayur»

Bu bap her üç nüshada şöyle başlar:

Bu bir türlü k'ol kim tagı birsini
Ayayın eşitkil açа sen köni
(V. «Ayayın sanğa men eşitkil anı»)

Viyana	163,30 - 169,28	beyit adedi	191
Fergana	412, 5 - 425,10	» »	191
Kahire	344, 5 - 356, 6	» »	192

Fergana ve Kahire nüshalarındaki

Özi kadgusın kodtı bizni kolur
Anınğdan bagırsak adın (F. «takı») kim bolur

(R.417,10 ve K.449,1) beyti Viyanada yok.

Fergana nüshasına göre bu beytin ikinci mısraı birinci mısradır.

Viyana 164,6 daki

Bu erdem bilig ya uğuşka kamuğ
Sebep boldı İlig açıldı kapuğ

beyti Fergana nüshasında da farksızdır. Kahirede ise

Seni at ayağ birle kıldı uluğ
Sanğa edgülükke ol açtı kapuğ (344.15)

şeklindedir.

Viyana nüshasındakı (169,23):

Yeme edgü kutlug turur bu törü
Törülük uçar kuş kalıkta naru

beyti Kahire ve Fergana nüshalarında yoktur.

LXIV. Bap: «Odgurmış iglig bolup Ögdülmişni ündemişin ayur» (Her üç nüshada böyledir).

Bu bap her üç nüshada şöyle başlar:

Bu künlerde bir tün bu Ögdülmişa
Turup yatgalır, erdi (V.bardı) yastap başa

Viyana	169,29 - 172, 9	beyit adedi	79
Fergana	425,11 - 431,12	» »	79
Kahire	356, 8 - 361, 9	» »	79

Viyana nüshasında bu babın bir faslı olan «Ögdülmiş tüş yörigin ayur» (171,6), Fergana nüshasında (429,2) bap olarak yazılmıştır. Biz Viyana nüshasındaki sırayı takibettiğimiz için bunu «bap» olarak göstermiyoruz.

LXV. Bap: «Odgurmış tüş körmişin ayur»
Fergana ve Kahire «Odgurmış Ögdülmişke ayur»
Bu bap şöyle başlar:

Yanut berdi Ögdülmiş aydı tılın
Ayur sözleyin men könğülke alın

Viyana 172,10 - 172,15 beyit adedi 5
Fergana 431,14 - 432, 4 » » 5
Kahire 361,10 - 361,11 » » 5

LXVI. Bap: «Ögdülmiş Odgurmışnınğ tüşünğe tâbir kılur»
Fergana «Ögdülmiş Odgurmışka tüşünğe tâbir berdiki tıl ayur»
Kahire «Ögdülmişke tüş körmişin ayur»
Bu bap şöyle başlar:

Yanut berdi Ögdülmiş aydı bu tüş
Edi edgü tüş ol kor asgı öküş

Viyana 172,16 - 173,27 beyit adedi 50
Fergana 432, 5 - 436, 1 » » 51
Kahire 362,12 - 365, 6 » » 51

Fergana ve Kahire nüshalarındaki babın 55 inci beyti (F. 436,1. K.365,6) Viyana nüshasında LXVII inci babın birinci beytidir.

LXVII. Bap: «Odgurmış Ögdülmişke pend bermişin ayur»
(Her üç nüshada fark yoktur)

Viyana nüshasında bu babın birinci beyti, yukarıda dediğimiz gibi, Fergana ve Kahire nüshalarında 62 nci babın son beytidir. Bundan sonra gelen

Kĕni bol yetüzme könilik yolın
Bu yol edgü arzu tilekke bilin

beyti Fergana ve Kahire nüshalarında babın ilk beytidir.

Viyana 173,28 - 178. 9 beyit adedi 148
Fergana 436. 2 - 445,15 » » 144
Kahire 365, 7 - 374, 6 » » 146

Viyana (147,20) ve Fergana (437,12) nüshalarındaki

Bu ol dünya devlet karanınğ kurı
Bulunmas bolursa bolur beg (V. terk) karı

beyti Kahire nüshasında yoktur.

Fergana nüshası bu babın 146 ncı beytiyle tamam oluyor. Mütebaki kısmı kaybolmuştur.

LXVIII. Bap: «Ögdülmiş cevabı İligke Odgurmış iglemişin ayur»

Kahire nüshasında bu bap başlığı yoktur. Orada fasıl olarak «Ögdülmiş cevabı İligke» yazılmıştır.

Bu bap her iki nüshada şu beyitle başlar:

Yanut berdi Ögdülmiş açtı sözin
Kadaşı igi halı ne erdükin

Viyana 178,10 - 179,28 beyit adedi 52
Kahire 374, 7 - 374,17 » » 9

Viyana nüshasındaki 178,22 - 180,6 ncıdaki 43 beyit Kahire nüshasında yoktur. Tahminimize göre buradan iki yaprak (4 sahife) eksik olsa gerektir. Zaten 376 ncı sahife açık bırakılmış ve «sehven» diye yazılmıştır. Demek 3 sahifelik beyit eksik oluyor.

LXIX. Bap: Ögdülmiş kadaşı Odgurmışka taziyet yas tutmışın ayur»

Kahire nüshasının fihristinde de bu başlık böyledir.

Bu bap Viyana nüshasında

Kadaşınğ keçip bardı koddı acun
Sen ençin tirilgil uzun(?)
Ulıma sen emdi, seringil tıdın
Tirigke çıkış yok ölümke adın

beyitleriyle başlar. Her iki nüshanın karşılaştırılmasiyle bu bap 138. beyittir.

Viyana 179,29 - 180,5 beyit adedi 90
Kahire 375, 1 - 380,8 » » 73

Babın başlığı ve 16 beyti (179,30-180,5) Kahire nüshasında yoktur. Kahire nüshasının 375,1-378,16 sahifelerindeki 48 beyit Viyana nüshasında yoktur.

Viyana nüshasında 180,6 dan 181,15 e kadar olan 49 beyit Kahire nüshasında yoktur.

XII. Bap ile başlıyan asıl Kutadgu Biliğ bu bap ile sona ermektedir. Babın ve hikâyenin sonu şöyle bitiyor:

Yer öpti turup çıktı kesti sözin
Atın mindi, urdu ebinğe yüzin
Kelip tüştü kirdi ebinğe yürip
Yedi, içti, yattı bir anca serip
Olar bardı, kaldı ol edgü atı
Yitip bargu ermes atı, hürmeti

Son parça: LXX. bap ve ondan sonraki parçalar, kitabın son sözleri hükmündedir. Bu suretle Kutadgu Biliğ 11 baplık bir başlangıç, 58 baplık asıl hikâye ve 4 baplık bir bitkinç olarak 3 kısımda 73 baptan kurulmuş olur.

LXX. Bap: «Tiriklik yava kımışka ökünmekin ayur»

Bu başlık her iki nüshanın metninde yoktur. Radloff bu başlığı fihristten alarak koymuştur. Her iki nüshanın fihristinde bu başlık vardır. Fergana nüshasının fihristinde «Fani dünyeke ayrılıp tiriklik yava bolmışı» babı gösterilmektedir.

Bu bap şu beyitle başlar:

Körü bargıl emdi bu yanğluk kişi
Kişi mi bolur bu ferişte eşi

Viyana 181, 1 - 184,16 beyit adedi 95
Kahire 380, 9 - 386, 4 » » 95

LXXI. Bap: «Yusuf çal başı(?) yigitlikke ökünüp avuçgalıkın ayur» (fihristten alınmıştır).

Kahire «Yigitlikke açıp avuçgalıkını ayur»

Bu bap Viyana nüshasında yoktur. Kahire nüshasında şöyle başlar:

Yorığlı bulıt teg yigitlikni ıdtım
Tübi yel keçer teg tiriklik tökettim

Kahire 386,6 - 388,16 beyit adedi 44

LXXII. Bap: «Ödlek artakın dost kadaş cefasın ayur» (fihristten alınmıştır.)

Kahire «Ödlek ortakı(nı) dostlar cefasını ayur»
Fergana «Zaman ortakın(?) dostlar cefasın ayur» (fihristten alınmıştır.)

Kahire 389,1 - 391,7 beyit adedi 40

Bu bap şu beyitle başlar:

Turayı barayı ajunug kezeyi
Vafalıg kim erki ajunda tileyi

Bu bap Viyana nüshasında yoktur.

LXXIII. Bap: «Kitap idisi Yusuf Has Hacip özinğe pend berür»

Bu bap her iki nüshada şu beyitle başlar:

Bilig bil özünğke orun kıl töre
Bilig bilse özke idi berk tura

Viyana 184,17 - 185,25 beyit adedi 41
Kahire 391, 8 - 392,17 » » 25

Bu babın 27 nci beytinde (V.185,11) Kahire nüshası tamam oluyor. Buraya kadar da Viyanadaki 184,26,27 nci beyitler Kahirede yoktur.

Viyana nüshasının bu babı Kahire nüshasından 16 beyit fazladır.

Fihristler: Her üç nüshanın fihristlerini de bu kısa ve ilkel karşılaştırmayı tamamlamak üzere bu giriş kısmına ek olarak koyuyoruz.

* * *

Kutadgu Biliğ'in üç nüshasını kelimesi kelimesine karşılaştırmak ve bu nüsha ayrılıklarının kaynaklarını araştırmak, bilginlerimizden beklenen büyük hizmetlerin başlıcalarından bıridir. Burada yalnız kaba taslak bir karşılaştırma denemesiyle çalışıcılara istek vermeye çalışmaktan fazla bir şey yapılmış değildir.

I

KUTADGU BİLİĞ'İN ZİKRETTİĞİ BUĞRA HAN KİMDİR?[1]

Müslüman Türklerin en eski edebî eseri olan «Kudatku Bilik» veya «Kutadgu Biliğ» in 462 hicrî (1069-70 milâdi) de *Çu* nehri üzerinde kâin *Balasagun* şehrinde mütevellit Yusuf Has Hacip tarafından Kâşgar'da saltanat süren ve «Maşrık meliki Tabgaç Hanı Melik Buğra Han», «Tabgaç Kara Buğra Hanlar Hanı», «Tabgaç Uluğ Buğra Han» veya sadece «Ordukent Hanı Beg» namiyle maruf bir hükümdar için telif edilmiş olduğu malûmdur.

On birinci asır Kâşgar hükümdarlarının saltanat tarihlerine müteallik malûmat pek az ve müphem olduğu gibi, sikkevi vesaik de mefkut bulunmaktadır. Onun için, *Yusuf* tarafından zikredilen hükümdarın kim olduğunu katiyetle tayin kolay bir iş değildir. Ancak, bunun «İlik Hanlar» sülâlesine mensup olduğu şüphe götürmez. Bu hanedanın tarihi için gerek müslüman ve gerek Avrupa âlimlerince birinci mehaz, *İbnülesir*'in muazzam eseri, bilhassa, 408 senesine ait kaydettiği beyanattır. İbnülesir diyor ki: Kâşgar, Hutan ve Balasağun hükümdarı *Kadır Han Yusuf*'un oğlu *Arslan Han* kardeşi *Buğra Han* tarafından hal'olunup esir edilmiştir; Buğra Han bilâhare zevcesi tarafından zehirlenmiş ve yine bu kadın Arslan Hanı da 439 (H.) tarihinde idam ettirmiştir. Buğra Han yalnız on beş ay hükûmet etmiş olup yerine Yusuf Kadir Hanın oğlu (yani kardeşi tarafından) *Tuğrul Han* geçerek on altı sene (456 veya 457 senelerine kadar) hükûmet sürmüştür. Oğlu *Tuğrul Tekin* iki ay sonra Yusuf Tuğrul Hanın kardeşi ve Tafkaç Buğra Hanın(?) oğlu Harun Buğra Han tarafından hal'edilmiştir; Harun Buğra Han Kâşgarı «ubur» ederek *Harun*'u (Tuğrul Tekin olmasın?) esir etmiş, ve ordusunu kendine ram ettikten sonra Kâşgar ve Hutan'ı, Balasagun civarına kadar olan bütün araziyi zaptetmiş, ve burada yirmi dokuz sene hükûmet sürerek 496 da vefat etmiştir.

Bu beyanat, şüphesiz, tamamen doğru addedilemez. Buğra Han Harun, Tuğrul Hanın kardeşi idi ise Yusuf Kadır Hanın oğlu olma-

[1] Türkiyat Mecmuası, cilt: I.

lıdır; filvaki *İbnülesir* daha evvelki sahifede böyle gösteriyor. İbnülesir'in bahsettiği ve 439 dan 496 ya kadar (ki elli yedi senelik) saltanat müddeti bütün bu zamanı örtmüyor, daha on sene açıkta kalıyor. Her halde daha evvelki bir müelliften, Ebulfazlı Beyheki'den[1] biliyoruz ki Birinci Buğra Han (İbnülesir buna *Mahmut* diyor) 439 da değil 449 da vefat etmiştir. Şu halde Buğra Han Harun 467 den 496 ya, Tuğrul Han da 451 den 467 ye kadar hükûmet sürmüş olmak icabeder; İbnülesir iki kardeşin birlikte Semerkant Hanı Şemsülmülk'e karşı yaptıkları muharebelerden bahsediyor. Binaenaleyh bundan şu neticeye vâsıl olunabilir ki Yusuf Has Hacip tarafından zikredilen «Buğra Han» Harun İbni Yusuf'tur; bu fikir evvelce de «İslâm Ansiklopedisi» nin *Buğra Han* fıkrasında tarafımdan dermeyan edilmişti.

Lâkin bu fikir, «Kutadgu Bilig» in diğer nüshasının Fergana'da[2] *Nemengân*'da keşfinden sonra kıymetini kaybetmiştir; zira bunda, eserin ithaf olunduğu Han, «Ebu Ali Hasan ibni Süleyman» olarak görülüyor. Şu halde bu Arslan Han Süleyman'ın kardeşi değil oğlu imiş. Vakıa *Cemal Karşî* (veya Kurşî) nin İlik Hanların muhtasar bir tarihi olan «Mülhakatussarah»[3] unvanlı eserinde buna dair hemen hiç malûmat bulamıyorsak da, verdiği ensabi malûmat, *İbnülesir*'in beyanatından çok daha doğrudur; bu eser, İbnülesir'in 522 de *Karahıtay*'ları bozduğunu söylediği Ahmet Arslan Hanın babası ve Süleyman Arslan Hanın oğlu Hasan Tafkaç Han[4] olduğunu söylüyor. Binaenaleyh Kutadgu Bilig'in zikrettiği Tafkaç Han veya «Buğra Han» bu olmalıdır.

Ahiren Yarkent'te bulunan 474 veya 494 Zilhicce tarihli bir vesikada (yani 2 mayıs 1082 veya 27 eylûl 1101 de; çünkü vesika tam burada bozulmuş olduğu için kelimenin «seb'in» mi veya «tis'in» mi olması lâzımgeldiği kestirilemiyor) o zamanlar «Kâşgar» da hükûmet eden Hanın ismi «Tafkaç Buğra Kara Hakan Ebu Ali Bin Süleyman

---

[1] Tarihi Beyheki, Morley tab'ı, s.230

[2] Kâşifi olan Zeki Velidi Efendi, Rus Arkeoloji Cemiyeti Şark Şubesi yazıları, 22nci cildinde bunu tarif etmiştir. Bu yazma, İslâm Ansiklopedisinin «İlik hanlar» fıkrasında da tarafımdan zikredilmiştir. [Makalenin yazıldığı sırada yazmanın kaybolmuş olduğunu Bartold söylüyorsa da, tekrar bulunmuş olduğu Velidî Efendi tarafından bildirilmiştir. Bu sayımızdaki «Türkiyat Haberleri» kısmına bakınız. Mütercim]

[3] Müellifin kendi ifadesine nazaran (W. Bartold, Moğol istilâsı devrinde Türkistan, Metinler Karşî nispeti Kureyş'ten mehuz değildir. («Zapiski», cilt 11, 286); bununla beraber Peygamber gibi kendini Karşî «Kureyşî» gösteriyor

[4] Moğol istilâsı devrinde Türkistan, Metinler, s.133 ve yukarısı.

[5] Vesikanın buraya alınmasına lüzum görmedik

Arslan Kara Hakan» olduğu görülmektedir. İşte Kutadgu Biliğ'in bahsettiği Buğra Han'ın kim olduğu meselesini katiyetle ispat ve *İbnülesir*'in bayânatını tamamen cerh etmiş olan vesika şudur:[5]

(Türkiyat Mec. C.I, s.221-222 Ragıp Hulûsi tarafından ingilizceden tercüme edilmiştir.)

II.

YUSUF HAS HACİP ve «KUTADGU BİLİĞ»[1]

Eser ve müellifi: Şarki Türkistandaki Büyük İslâm merkezlerinde, Farisi edebiyatının bariz tesiri altında vücuda gelen eski Türk klâsik edebî eseri olarak, *Balasagun'lu Yusuf*'un Hicrî 462 de (M.1069-1070) yazdığı «Kutadgu Biliğ»i gösterebiliriz. Eser *Karahani*ler ailesinden olup Kâşgar'da saltanat süren «Tafgaç Buğra Kara Han Ebu Ali Hasan Bin Süleyman Arslan Kara Han» namına yazılmıştır. Yusuf, bu eseriyle, Kâşgar sarayında «Has Hacip» lik rütbesini dahi kazanmıştı. Kitabın ismi, mevzuunu göstermek itibariyle de manidardır :«Kutadgu Biliğ: Saadet veren» yahut «Padişahlara lâyık, şahane» mânasına gelir; «kut» kelimesi, -«Basmıl» ve «Uygur» hükümdarlarına verilen «İdikut» terkibinde görüldüğü gibi- «Haşmetmeap, şahane» yerinde kullanılmıştır. İşte bu itibarla kitabın ismi «saadet veren ilim» veya «Padişahlara lâyık ilim» mânasına gelir. Filoloji ve medeniyet tarihi itibariyle fevkalâde kıymettar olan bu eser, bir asırdanberi Avrupa âlimleri arasında mevzuu tetkik olmakta ve bu tetkikata hâlâ kemali ehemmiyetle devam edilmektedir.

Keşfi ve halli: «Kutadgu Biliğ» in ilim âlemine en evvel malûm olan nüshası, (H.843-M. 1439) da «Herat» ta Uygur yazısiyle yazılmış bir nüshadır ki, müverrih Hammer tarafından İstanbulda satın alınmıştır. Viyana Umumî Kütüphanesinde mahfuz olan bu eserden iptida *Jaubert* bahsederek 1823 te «Journal Asiatique» te bazı parçalarını neşir ve tercüme etmiş, ve muahharen *Vambéry* 1871 de mühim bir kısmını metin ve tercümesi beraber olarak ortaya koymuş ve nihayet *Wilhelm Radloff* tarafından tamamen neşir ve tercüme edilmiştir. Kitabın arap harfleriyle yazılmış ikinci bir nüshası elyevm Kahire'de «Kütüphanei Hidivî» dedir ki, Radloff muahharen bu nüshadan da istifade eylemiştir. Muahharen 1914 te Zeki Velidî Bey Nemengân şehrinde yine Arap harfleriyle muharrer

[1] Prof. Fuat Köprülü: Türk Edebiyat Tarihi'nden (s.194-204).

güzel bir «Kutadgu Biliğ» nüshası daha bulmuştur ki, bir zamanlar nasılsa kaybolduğu zannedilmişse de, ahîren tekrar bulunmuştur Lâkin ilim sahasında bu yeni ve çok kıymetli nüshadan henüz hiç istifade edilemedi. Uygur harflerinin Türkçeyi yazmakta kifayetsizliği itibariyle, filoloji noktasından «Kutadgu Biliğ» in sureti kıraati hakkında muhtelif fikirler dermeyan edilmiştir. Meselâ Vambéry, Radloff, Thomsen, Martin Hartmann, Karl Foy gibi âlimlerin bu eserdeki kelimeleri okuyuş tarzları, birbirinden az çok ayrılmaktadır. Mamafih bir taraftan bu yeni nüshanın bulunuşu, diğer taraftan «Divanü Lûgat-it-Türk» ün meydana çıkması ve Şarki Türkistanda bir çok Türk eserlerinin bulunması sayesinde Türk filolojisi için âdeta yeni bir devre açıldığından, «Kutadgu Biliğ» hakkında bu yeni vesaitle mücehhez olarak yeni bir lisani tetkike girişmek mecburiyeti vardır.

Mevzuu: Yetmiş üç fasılda 6500 den fazla beyti muhtevi olan bu manzum eser, eserin mevzu ve mahiyeti ve muharriri hakkında tafsilâtı hâki mensur bir mukaddeme ile 77 beyitlik bir mesneviyi de muhtevi ise de, bunların müellife ait olmayıp muahharen yazıldığı açıkça anlaşılmaktadır. Esasen, Hicrî dokuzuncu asra kadar yazılan Şark Türkçesi mahsullerinde, eserin başına veya sonuna muahharen bu yolda ilâveler yapıldığını da aşağıda göreceğiz. Bütün o devir manzum müslüman eserleri gibi Cenabı Hakka, Peygambere, Çeharı Yare, ve muahharen *Buğra Han*'a hitaben yazılmış parçaları ihtiva eden «Kutadgu Biliğ», isminden de anlaşıldığı veçhile, âdeta bir nevi «siyasetname» dir. Şair, melekâtı beşeriyeyi «adalet, devlet, akıl, kanaat» olmak üzere başlıca dörde ayırıyor; ve bunların timsali müşahhası olmak üzere «adalet» i «Gündoğdı» adlı bir padişah, «devlet» i «Aytoldı» isminde bir vezir, «akl» ı «Öğdülmiş» namında vezirin oğlu, «kanaat» i de «Odgurmiş» isminde vezirin kardeşi şeklinde yaşatıyor. Kitap baştan başa bunların muhavere ve münazaralarından ibarettir; işte bütün bu muhavere ve münazaralarda, şair muhtelif meseleler hakkında felsefi ve içtimai mülâhazalar yürütüyor; nasihatler veriyor; kezalik cemiyeti teşkil eden muhtelif sınıf ve zümrelerin mahiyet ve kıymetini, onlara karşı hükümdar tarafından tutulması lâzımgelen hareketi tespit ediyor. «Akıl: Ögdülmiş» in «adalet: Gündoğdu» ya verdiği nasihatler, şairin fikir ve felsefesini anlamak için olduğu kadar, o devirde Kâşgar cemiyetinin dahili kuruluşunu görebilmek için de pek mühimdir: bey ,vezir, sübaşı, uluğ hâcip, yalafaç: elçi, bitikçi ılımga: mektupçu, ağıcı: hazinedar, aş başçısı, hansalar, tamgacı, ayakçı: şaraptar, tapukçu: memur, karabudun: halk, alevî: seyyit, âlim, şair, tabip, üfürükçü, ruya tabircisi, yıldızlardan ahkâm çıkaran falcı, tacir, çiftçi, ilâh... yani o devirdeki Türk cemi-

yetinin hemen hemen bütün tabakaları burada zikredilmiş, onların evsafı ve hükümdarın onlara nasıl muamele etmesi lâzımgeldiği ayrı ayrı gösterilmiştir. Anlaşılıyor ki, o devirde bütün bu meslekler erbabını ihtiva eden Kâşgar'daki müslüman Türk cemiyeti, iptidai ve göçebe bir heyet mahiyetinde olmayıp oldukça yüksek bir iş bölümü derecesine vâsıl olmuş, yani içtimai tekâmülün, her noktai nazardan, oldukça müterakki bir safhasına girmiş bulunuyordu.

Eserde Türk veya Çin tesiri var mıdır?

Mevzuu ve ifade ettigi «ideoloji» itibariyle «Kutadgu Biliğ» de, Türk ve Çin hususiyetlerinin fazla olduğu eskidenberi iddia edilmiştir. «Bütün islâm mahsulâtı fikriyesine nispetle bu eserde dinî tesiratın pek az olduğunu, ileri süren *Vambéry*'den başlıyarak, bunu «herhangi bir çince eserin Türk ahval ve hususiyatına, Türk bakış ve görüşüne uydurulmuş bir tercümesi» addedecek kadar ileri giden *Turi Yujef*'e kadar, bütün müdekkikler bu tesiratı kabul etmişlerdir. «Kutadgu Biliğ» in terekkübettiği edebî unsurların tahlilini ayrıca yapacağımızdan, burada sadece «ideoloji» noktai nazarından bu «Türk-Çin» tesiratı azimesi iddiasının sathiliğini ve bunların hakiki nispetini izah edeceğiz. Evvelâ görüyoruz ki o asırdaki «Kâşgar cemiyeti», içtimai bünye itibariyle, sair muasır islâm heyetlerinden bariz bir surette ayrılmıyor; *Samani*'lerin saray ve idare teşkilâtı pek hafif tadilâtla, «Şarki Türkistan» saraylarında da kabul edilmiştir. Gerçi bazı fikirler, ve telâkkilerde, «Kutadgu Biliğ» müellifinin Mahmut Kâşgari'de gördüğümüz halk hikmetleriyle âşina olduğu ve onlara iştirak ettiği sarahaten seziliyor; eski göçebe telâkkilerinden kalan bazı manidar ananelere eserin şurasında burasında tesadüf olunuyor; lâkin, meselâ *Orhun* kitabeleriyle mukayese edince, «Kutadgu Biliğ» de hâkim olan «ideoloji» nin asla eski Türk ideolojisi olmadığı açıkça görünmektedir. Meselâ eski Türk ananelerinde ve halk destanlarında «kadın» hakkında beslenen yüksek ve hürriyetperver telâkkiyi biliyoruz: kadını, çocuğunun ilk ve başlıca mürebbisi, zevcinin en fedakâr yoldaşı, ocağın temeli ve bütün faziletlerin menşei olarak gösteren o telâkki ile, onu bütün fenalıkların müsebbibi, vefakârlık ve faziletperverlik hislerinden hemen hemen tamamiyle mahrum, ancak evde hapsedilmeye lâyık bir mahlûk telâkki eden «Kutadgu Biliğ» ideolojisi arasındaki tezat, ne kadar kat'i ve barizdir! İran-İslâm medeniyeti tesiri altında Kâşgar Türk sarayında nasıl yeni bir «ideoloji» hükümran olmaya başladığını göstermek itibariyle, bu eser, medeniyet tarihi noktasından çok şayanı dikkattir. «Çin tesiratı» na gelince, bu da, eserin mukaddemesinde «gelişi güzel» söylenmiş bazı sözlerin ciddi zannedilmesinden doğmuş, ve zoraki bazı müşabehetlerle teyidedilmek

istenmiş fevkalâde sathi ve indî bir mütalâadan ibarettir. Hakikati halde, Yusuf Has Hacib'in eserinde, ihtiva ettiği efkâr itibariyle en bariz tesir, *İbni Sina*'nınkidir.

Yusuf Has Hacip, İbni Sina şakirdi;

«Kutadgu Biliğ»in âdeta *Aristo* felsefesine göre yazılmış bir «siyasetname» olduğunu ileri sürerek *Yusuf Has Hacib*'in doğrudan doğruya veya bilvasıta İbni Sina şakirdi olduğunu iddia eden Otto Albertes'in bu hususdaki mütalâaları, fevkalâde calibi nazardır. «Yusuf Has Hacip» bu eserini, felsefe tarihi mütehassıslarının «Kurunu vusta ilminin merkez noktası» addettikleri İbni Sina'nın vefatından 32-33 sene sonra ikmal ettiğine nazaran, arada zaman itibariyle büyük bir fark yoktur; o devirde *Maveraünnehir*'de bir çok İbni Sina şakirtleri bulunduğunu düşünürsek, bu faraziye daha kuvvetlenir. Esasen İbni Sina'nın telkin ettiği esaslarla «Kutadgu Biliğ» ideolojisi arasında bir çok bariz müşabehetler vardır: Felsefi mesleğini neşir ve şakirtlerini intihabederken -ehli sünnet ulemasının tekfirlerinden korkarak- pek ziyade ihtiyatla hareket eden İbni Sina gibi, Yusuf da eserinin emin bir yerde hıfzını ve naehillere ademi tevdiini istemektedir; İbni Sina eserlerinde misal iradı usulüne nasıl sık sık müracaat ederse, Yusuf da daima aynı usule müracaat eder. Birçok teşbihat ve temsilâtta, Yusuf, İbni Sina'dan mülhem olduğunu göstermektedir. «Hayr»ın «ahlâki haz» ile müterafık olması ve mesut bir hayat için bu iki şartın mevcudiyeti hususunda Yusuf tamamen üstadına ittiba ediyor ki, bu, tamamen «aristai» bir telâkkidir. Yusuf'un «şer» telâkkisi de İbni Sina'dan farksızdır: Ona göre «şer, hayrın mutlak zıddı değil, belki ancak geçici bir tesiri haiz ve kendisinin zapt ve idaresiyle hayrın istikmaline yarıyan bir mania veya noksandır». «Kutadgu Biliğ»de de en evvel «şer amelin cehaletten neset ettiğini iddia eden tamamiyle Sokrati-Felâtuni telâkki» göze çarpmaktadır. «Şer» mefhumu onda asla bariz bir surette tahdit ve temviz edilmemistir. Bazan hastalık, bazan levis, bazan zehir, bazan da daha baska temsiller suretinde görülüvor; «âlim, salim, salih» mefhumuna «cahil, hasta, serir» tekabül etmektedir; talim sayesinde cahiller âlim olur, tedavi vasıtasiyle marizler teşfiye edilir, terbiye vasıtasiyle şerirler tezhip ve ıslah olunur. Ebeveyin evlâtlarını, hükümdar ve devletin efradı milleti terbiyeye borclu ve bundan tamamen mes'ul olmaları tarzındaki *Aristo*'nun telâkkisine İbni Sina'da olduğu gibi bizim müellifte de tesadüf edilmektedir.

İçtimai ve sivasi ahlâk hususunda da, sair bütün meselelerde olduğu gibi, İbni Sina tesiratı pek ziyade barizdir: İbni Sina'ya göre her siyasi cemiyet «ümera, rençperler ve müdafiler»den mürekkep

olarak üç esasi kısma ayrıldığı gibi, «Kutadgu Biliğ» de de bu üçlü taksim mevcuttur: Hükümdar, âyan ve memurin, karabudun, yani halk kütlesi. Umumî iktisat noktai nazarından da zenginler, orta sınıf (ordu ve memurlar), fukara zümreleri mevcuttur. Yusuf devlet iktısadiyatına ait sarih fikirler beslemektedir: Himaye ve teşvik vasıtasiyle fukara halk orta sınıfa, orta sınıf da biraz rahat ve huzura nail olunca zengin sınıfa iltihak eder, ve bövlece bütün millet selâmete erer. Her şeyden evvel fukara himaye edilmek ve ne orta sınıfın tekâlifi bunların, ne de zengin sınıfın ağırlığı bu berikilerin üzerine vükletilmemek iktıza eder. İste bütün bu gibi hususat, «Kutadgu Biliğ» ideolojisinin, şiddetle İbni Sina tesiratı altında kaldığını göstermektedir ki, yalnız garbi değil hattâ sarki Türkistanın o devirdeki umumi medeniyet tarihi noktasından bunu çok tabiî addedebiliriz. «Kutadgu Biliğ'in bize gösterdiği medenivet manzarasını, birbiri üzerine basılmış dokuz renkli bir litoğrafva levhasına benzetecek olursak o tabakaları da şövle izah etmek lâzımdır: En alttaki üc tabaka millî-Türk, ondan sonraki üc tabaka Aristo mezhebince ahlâki-sivasi, onun üstündeki iki tabaka islâmi, nihayet en üstteki safha da İbni Sina mesleğinin enfüsi rengiyle mülevven bir tabaka arzetmektedir; ve bu son tabakanın mümeyyiz sıfatı, kısmen ruhi, kısmen de dini-felsefî sahadadır. Bu eserde din, ancak Aristo mezhebinin cercevesi dahilinde, vani, islâmivetin icabatı İbni Sina'nın ahlâkıvativle ilmen talil ve tahkim olunabildiği derecede nazarı itibara alınmıştır.

Eesrde edebî unsurlar: Halk edebiyatı ve klâsik edebiyat tesirleri: «Kutadgu Biliğ» i edebî noktai nazardan tahlil derek, onu terkibeden edebî unsurların mahiyetini ve derecesini anlamak kabildir. Bu noktai nazardan, eserde başlıca iki unsura tesadüf ederiz: Eski halk edebiyatı an'anesinden gelen «millî unsur», ve klâsik İran şiirinden intikal eden «yabancı unsur». Daha ilk bakışta bu «İslâmi-İran» tesirinin kuvvetini görmemek kabil değildir: çünkü «vezin» ve «şekli nazım» itibariyle İrân «Şehname» sinin bir taklidi karşısında bulunuyoruz. O devirde, İran edebiyatı ve «Şehname» an'aneleri Şarki Türkistanın medeni islâm merkezlerinde hiç mechul olmadığı gibi, bu edebiyatın en mühim bir merkezi olan Garbi Türkistanın da aynı hanedan elinde bulunması, Kâşgar ve Balasagun'la Semerkant ve Buhara arasındaki maddi ve manevi rabıtaları kuvvetlendirmişti. Sonra, o sıralarda halis Türk merkezi olan Kâşgar'ın etrafında eski İran lehcelerini daha unutmamış halk kütleleri bulunduğunu ve Balasagun'da henüz «Soğut» lehçesinin de Türkce ile beraber yasamakta olduğunu da unutmamalıyız. «Kutadgu Biliğ» i millî hece vezninin on birlisiyle yazılmış zan-

neden *Vambéry*'nin tamamiyle yanıldığı ve eserin «faulün faulün faulün faul» vezniyle yazıldığı, artık, ilim âleminde bir mütearife hükmündedir. Esasen o sırada on bir hecelilerin pek nadir istimal olunduğunu ahîren «Divanı Lûgat-it-Türk» de bize göstermiştir. Arap ve Acem kelimeleriyle henüz o kadar mahlût bulunmıyan -meselâ Vambéry'nin neşretmiş olduğu bin küsur beyitlik parçada ancak yüz on iki Arap ve Acem kelimesi vardı- Türkçe, aruz kalıplarına lâyıkıyle intıbaktan henüz pek uzak olduğu için, eserde, nazım kavaidi itibariyle, bir takım hatalara tesadüf olunuyor; fakat, bütün bu gibi hatalara rağmen, «Kutadgu Biliğ» i aruz vezniyle yazılmış ilk tecrübe addetmek yanlıştır; ondan evvel herhalde bu yolda daha iptidai tecrübeler yapıldığı ve bilhassa Yusuf'un İran edebiyatına asla bigâne olmadığı iddia olunabilir.

Şekil itibariyle «Kutadgu Biliğ» de eski halk edebiyatı ananesinden kalan başlıca hususiyet, eserin umumiyetle yazıldığı mesnevi tarzı arasında «siir» veya «mâni» namı altında -yalnız üçüncüsü serbest kafiyeli olmak üzere- dört mısralık kıtalara -tam 173 verde- tesadüf edilmesidir; iste bu, yukarıda izah ettiğimiz vechile (dördüncü mebhas 11) halk edebiyatımızın bariz bir hususiyeti olan «kıta» tarzının bir devamından ibarettir ki, Acem mesnevilerinde buna asla tesadüf olunamaz. Eserin bastan basa mesnevi şeklinde yazılmasında, halk edebiyatımızdaki «koşuk: kaside» ananesinin tesiri olduğu söylenemez: bu, daha ziyade, İran edebî ananelerine riayet neticesidir. «Buğra Han» vasfındaki kasidede olduğu gibi, bazı tabiat sahnelerinin tasvirinde, halk edebiyatındaki görüş ve duyuş hususiyetleri sarahaten göze çarpar: «Müsahhas» ve «realist» bir tasvir ile müterafik samimî bir «lirizm»! Mamafih eser, müellifin maksadı ve «ideoloji» si itibariyle «ahlâki-felsefi» didaktik bir manzumedir.

Kutadgu Biliğ'n tesiratı: Yusuf Has Hacib'in kitabı Türk âleminde nasıl bir mevki kazandı? Ve Türk edebiyatının inkişafında ne dereceye kadar müessir oldu? Bu eser hakkında bildiğimizi tamamlamak için şüphesiz bu cihetleri de öğrenmek mecburiyetindeyiz. Bazı âlimler, «Kutadgu Biliğ» in mevcut nüshalarına nazaran, eserin iptida Arap harfleriyle yazılmış ve dokuzuncu asırda «Timuriler» sarayında Uygur harfleri mevkii itibarda olduğu sırada Uygur harfleriyle de istinsah edilmiş olduğu fikrini ileri sürerler. Şüphe yok ki eskiden bu eserin daha başka nüshaları da mevcuttu; binaenaleyh bugünkü nüshalara istinaden filolojik bir tarzı istidlâl takibederek, bunun iptida Arap harfleriyle yazıldığını iddia belki de doğru olamaz. «Karahaniler» in devlet muamelâtında eskidenberi Uygur harflerinin kullanıldığını «Mahmut

Kâşgari» sarahaten söylüyor. Ahiren «Yarkent» te keşfedilen bu devre -yani en eskisi (H.474) ve en yenisi (H.529) senesine- ait, resmî vesikalardan, devlet muamelâtına ait Türkçe evrakta Arap harflerinin de Uygur harflerinin de kullanıldığı anlaşıldığından, «Buğra Karahan» a takdim edilen ilk nüshanın Uygur harfleriyle olması ihtimali, tarihî noktai nazardan, belki de daha kuvvetlidir. Ancak, daha o ilk zamanlarda bile, eserin Arap harfleriyle yazılmış sair nüshaları bulunması da istib'adedilemez.

Elimizdeki muahhar edebî-tarihi membalarda Yusuf'a ve eserine ait hiçbir telmih olmaması, «Kutadgu Biliğ» i münferit ve tesirsiz bir edebî vâkıa addetmek için bize hiçbir hak veremez. Mahmut Kâşgari'nin, bu eserin telifinden iki sene sonra yazmağa başladığı «Divanı Lûgat-it-Türk» te bundan bahsetmemesi de, kitabını, «Kutadgu Biliğ» in neşrinden daha evvelce topladığı lisani ve edebî malzemeye istinaden yazmasından ileri gelmiştir. «Herat» nüshası, Hicri dokuzuncu asır ortasında bu eserin Horasan havalisinde bile henüz unutulmadığını gösterdiği gibi, şüphesiz «Kıpçak» tan gelen Mısır nüshası da, onun intişar sahasının genişliğine delâlet eder; 1909 da «Ural : Yayık» nehrinin mansabına yakın «Saraycık» nam mahalde topraktan bir çömlek bulunmustur ki, üzerinde «Kutadgu Biliğ» den ufak bir tâdil ve tahrif ile alınmış bir beyit de mevcuttur. Samoiloviç'in bu testiyi milâdi 13 üncü asır mahsulü olarak gösterdiğine nazaran, «Kutadgu Biliğ» in daha o asırda Altınordu sahasında söhret kazanmış olduğu teeyyüdetmektedir. «Kutadgu Biliğ» in yazıldığı devirden ve alelûmum «Şarki Türkistan» sahasından kalan tarihî ve lisani yadigârlar maalesef çok az olduğu cihetle, bu eserin kazandığı şöhreti ve icra ettiği tesiri lüzumu kadar sarih olarak bilemiyoruz. Ancak, son zamanlarda meydana çıkan «Aybet-ül-Hakayik» gibi bazı eserler sayesinde Türk tekâmülü edebîsi silsilesinin şimdiye kadar meçhul kalan halkaları birbiriyle kesbi irtibat etmekte, ve «Kutadgu Biliğ» in, sebepleri ve neticesi olmıyan münferit bir vak'a değil, bilâkis, tarzı tekevvün ve tekâmülü görülen bir «edebî hadiseler silsilesi» nin bariz bir safhası olduğu anlaşılmaktadır.

Moğolların «Yargucı» dedikleri «Halk hâkimleri» ne ait talimatnameleri ihtiva eden bir kitaba da «Kutadgu Biliğ» namı verildiğini gören Rus âlimi Melioranski, Yusuf Has Hacib'in eserini -Moğollara muallimlik ve kâtiplik etmiş olan «Uygurlar» sayesinde- Moğolların da bilip öğrendiğini, ve hattâ «Yargucılar» a ait talimatname mecmuasına verilen ismin de şüphesiz ondan iktibas edildiğini iddia etmişti. Müverrih İbni Arapşah, Cengiz zamanında Moğolların Uygur yazısına «Kutadgu» namını verdiklerini söylediği gibi, Reşid-üd-din'in meşhur «Câmi-üt-tevarih» inde de Cengiz «Biliğ» inden bahsedildiğini biliyoruz. Fakat bütün bunlar, Moğolların «Kutadgu Biliğ» adını Yusuf'un kitabından iktibas ettiklerine hiç bir delil teşkil etmez: «Kutadgu Biliğ» in vaktiyle zannolunduğu gibi Uygurca bir eser değil, «Hakaniye»

lehçesiyle yani Kâşgar Türkçesiyle yazılmış tamamiyle islâmi bir mahsul olduğu ve Cengiz'in muallim ve kâtibi olan Uygurların ise ya «budist» veya «hıristiyan» bulundukları düşünülünce, onların bu islâm eserini Moğollar arasına nakletmelerine asla imkân verilemez. Barthold'un da fikri veçhile, Yusuf'un, bu unvanı, Uygurlarla da müşterek daha eski bir Türk ananesinden almış olması ve Uygur «Bahşı : kâtip»lerinin de aynı anane tesiriyle bu ismi Moğollara nakletmeleri daha doğrudur.

KUTADGU BİLİĞ ADI VE KUTADGU BİLİĞİ CENGİZ HANİ ÜZERİNE BİR NOT

«Giriş»te ve Profesör F. Köprülü'den aldığımız parçada «Cengiz Han Kutadgu Biliğ» inden söz geçmektedir.

Bu eserden Mehmet Hinduşah Şemsül'münşi'nin *Düstur-ül-kâtip fi tayin-il-meratip* adlı XIV. asra ait kitabında bahsedilmektedir.[1]

Bu kitaba göre İlhanlılar devletinde adalet işlerine esas olacak bir kitap vardır ki buna «Kutadgu Biliği Cengiz Hani» adı verilir.

Moğol devlet teşkilâtı üzerine geniş ve etraflı bilgiler veren islâm tarihçilerinden hiçbirinde bu eserden söz geçmez. Onlara göre Cengiz Han'ın bütün devlet teşkilâtı «Yasa»da toplanır.

Profesör Melioranski, Cengiz'in Yasa'siyle «Kutadgu Biliğ»i arasındaki farkı şöyle düşünüyor:[2] «Yasa»da daha çok suçlar ve onları yapanların cezaları, «Kutadgu Biliğ»de ise *Yargucı*lar (hâkimler) için tutulacak yollar yazılmış olacaktır, diyor.

Buna göre «Yasa» bir ceza kanunu, «Kutadgu Biliğ» ise bir ceza muhakeme usulleri kanunu gibi alınmak gerektir.

Halbuki «Yasa»nın yalnız yasak olan işlerle bunları işliyenlerin cezalarını göstermekle kalmadığı, bütün Cengiz imparatorluğunun ana kuruluşlarını içine aldığı anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan «Kutadgu Biliğ»in «Padişah hazinelerinde saklı» tutulması hakkında mukaddemede gecen bir söz ile Residüddin'in «İlhaniler hazinesinde mahfuz Bilik kitabı» sözü karşılaştırılırsa bunun daha ziyade devletin başındakilerce bilinecek tedbirleri gösterir bir kitap olması hatıra gelir.

Bu noktalar gözönüne alınırsa, «Yasa» devletin kuruluşuna, idaresine, bütün devlet örgütleri ile halkın ödevlerine ait buyurma ve yasak etme hükümlerini toplar ki bunu herkesin bilmesi gerektir. «Kutadgu Biliğ» ise devletin başında olanların yasayı yerine getirir-

[1] «Düstur-ül-kâtip fi'tayin-il-merâtip» hakkında ilk malûmat Hammer'in «Altın Ordu Tarihi» (s.192 ve 467) ve «İlhanler Tarihi» (s.36) adlı eserlerinde verilmişti. Sonra Flügel ve Rieu kataloğlarında bu eserin bazı nüshaları tavsif edildi

[2] Zapiski Vostoç, Otdeleniya, XIII, s.20.

ken tutacakları yolları ve alacakları tedbirleri gösterir bir kitaptır ki bunu herkese bildirmeyip yalnız iş başındakilere mahsus olarak saklarlar.

Melioranski, Cengiz Kutadgu Biliği hakkında yukarıda adı geçen farsça kitaptan bazı parçalar da nakletmektedir ki bunların Cengiz Kutadgu Biliği'nden farsçaya tercüme edilmiş olması da mümkündür.[1] Bu parçalarda adı geçen «Emir Bayan Timur Bahşı» bir Uygur olduğuna göre kitaba «Kutadgu Biliğ» adı verilmesinin de -Cengiz devletinde değer verilen- Uygur ananesine riayetten ileri geldiği düşünülebilir.

Parçanın «Ulus Emirleri, Vezirler, Büyük Şûra Naipleri ve Vilâyet Hâkimleri bilsinler ki...» diye başlaması da bu kaidelerin yalnız büyük makamlarda olanlara mahsus bulunduğu fikrini kuvvetlendirmektedir.

Bu farsça parçanın tercümesini aşağıya alıyoruz:

«İkinci kısım, birinci bap, birinci parça, dördüncü fasıl: büyük Başkentte Tüze Bakanlığı hakkındadır.[2]

«Birinci nevi: Ulus[3] Beyleri, büyük divanın vezirleri ve naipleri ve vilâyet hâkimleri bileler ki, din ve devlet islerinin nizamı ve şeriat ve memleket maslahatlarının kıvamı, iki büyük ve tehlikeli işin yapılmasına bağlıdır ve bu iki işi birbirinden ayırmak -zamanın gereklerinden dolayı- elde değildir.

«Bu iki sevin birincisi, şeriatın buyruklarını kuvvetlendirmek ve islâmlik hükümlerini yürütmektir. (Tanrı onu kıyamet gününe ve saatine kadar sürdürsün!)

«İkincisi, adalet yollarına yönelmek ve insaf sahiplerinin huyuna ve gidisine uymaktır.

«Eğer bu iki isten biri yüzüstü bırakılacak olursa, ister istemez, saltanat hükümleri bozulur ve memleket durumu sarsılır.

«Adalet temellerini dösemek, Cengiz Han devletinin ve Moğol sultanlarının icatlarından olup, onlar bunu yürütmede son derece

---

[1] Ancak bu metinlerde İslâmlıktan da söz geçmesine göre bunlar Cengiz devrinden ve İlhanilerin müslümanlığı kabulünden sonra yazılmış olmak lâzımgelir.

[2] Anlaşıldığına göre, kitap kısımlara, kısımlar baplara, baplar -yukarıda parça diye tercüme edilen- darplara, darplar fasıllara ve fasıllar nevilere ayılmış oluyor. Burada «Tüze Bakanlığı» diye tercüme edilen söz, farsça metinde «emareti yarguyi» diye yazılıdır ve bu «yargu» kelimesi metinde daima tekerrür etmektedir. Görülüyor ki o asırda bu «yargu» sözü «kaza» ve «adalet» anlamlarını içine alan bir anlamda yerleşmiş bulunuyor.

[3] Burada «Ulus Beyleri» sözü de milletin başında bulunanlar anlamında olduğu, bunun divan vezirlerinden ve vilâyet hâkimlerinden önce söylenmesinden anlaşılır ki bu da «ulus» sözünün daha o zaman «millet» anlamına geldiğini gösterir.

gayret göstermiş ve onun hükümlerini doğruluk kaidelerine göre belirterek onlara uymayı kendileri için bir şeriat (tutulacak yol) saymış ve adalet ve insafa uymakta son derecelere varmış olduklarından, bu önsöze göre, yaradılışında adalet yapma ve insaf gösterme duyguları bulunan kudret ve kuvvet sahipleri, Moğol beylerinin ve ordu komutanlarının uymaktan başka yol bulamadıkları adalet kaziyelerini araştırmayı gerekli sayarlar.

«Bayan Bey, yeterlik ve işbilirlik ve Moğol sultan ve beylerinin türe ve kurallarını anlayıştaki ilerilik ve onların yasaklarını bilmek bakımlarından günün bütün beylerinin en ileri geleni olduğundan, Türe Bakanlığı yolu ve Moğolların yaradılışlarından doğan kazivelerin arastırılması isleri kendisine verilmistir. Şöyle ki, *Cengiz Han Kutadgu Biliğ*'inde görüp okuduğu ve büyük hâkimlerden[1] gördüğü üzere Moğolların islerini arastırmakla uğrasır ve adalet ve insaf yollarından kıl kadar ayrılmaz ve iki taraf arasındaki meseleleri yasak[2] hükmüne göre kesip atar. İki taraftan birinin haklı olduğunu anlarsa -gereği yerine getirilmek üzere- kendisinin eline ilâm[3] verir. Eğer mahkûm olan ikinci defa davaya kalkışacak olursa ilâm hükmünce cevap verilip davası hükümsüz kalır. İste bu yüzden kendisine Baskent Türe Bakanlığı görevi verilmiş ve her iste ona bas vurulmuştur ve onun sözünden dışarı çıkılmaz. Cengiz Hanın yasasına göre onun verdiği hükümleri Moğol Beyleri bir daha gözden geçirmezler. Adalet divanına gelen davacılar, türeye uygun olarak onun nökerlerine[4] ve ilâm kâtibine cevap verirler ki bunlara bakarak islerivle uğrasabilsin.

«... Bütün Moğol ordusu Bayan Timur Bahsı'yı büyük ordunun Yargu Beyi diye tanır. Davalarını ona havale eden Moğollar onun, *Kutadcu Biliğ* kanununa göre verdiği, doğru söz ve hükmünden dışarı çıkmazlar; onun hükmüne istirak etmeğe başkasının hakkı olduğunu ve ona itiraz edilebileceğini zannetmezler...

«... Altıncı nevi: Seyh Ali eskidenberi Moğol Beylerivle ve yargucularivle sohbet eder ve mülâzemetlerinde bulunurdu; yargucı kaidelerini ivi bilirdi. *Kutadgu Biliği Cengiz Hani*'yi ve Hakanın hükümlerini çok iyi öğrenmişt.»

Bu metinden Cengiz Han Kutadgu Biliği denilen bir eserin varlığı açık olarak anlasılmakta ve bu da Kutadgu Biliğ adının valnız Yusuf Has Hacibin eserine münhasır kalmadığını göstermektedir.

---

[1] Ekâbiri yarguciyan.

[2] Yasa demek olduğu anlaşılıyor.

[3] Yarguname.

[4] Nöker, nökür moğolcada «dost, yar, yaver» anlamına gelir (Bk. Poppe «Moğol Sözlüğü — Mukaddimat-ül-Adap» 261,376).

III.

KUTADGU BİLİĞ'İN VEZNİ

«Giriş»te gösterildiği gibi, Kutadgu Biliğ'in vezni meselesini aydınlatan Martin Hartmann'ın yazısının tercümesini ve İbrahim Necmi Dilmen'in yazısını buraya ekliyoruz:

I. MARTİN HARTMANN'IN YAZISI

Martin Hartmann, 1902 yılında Keleti Szemle dergisinin III. cildinde şu yazıyı neşretmiştir[*]:

KUTADGU BİLİĞ'İN ŞEKLİNE DAİR

«Görebildiğime göre Kutadgu Biliğ'in vezninden ve nazım şekillerinden ne Vambéry, ne de Radloff bahsetmiştir.[1] Bununla beraber, böyle incelme, gerek metnin iyice derinleştirilmesi[2], gerek dilin yapısı ve eser sahibinin dil görüşleri bakımlarından hiç de önemsiz değildir.

---

[*] S. 141-158. Türkçeye çeviren. Türk Dil Kurumu Sekreterlerinden. Sabri Paylı'dır. Rakamla işaret edilen haşiyeler, yazının aslındadır.

[1] Tıpkıbasımı, ancak düzeltmeleri okurken görebildim. Orada Radloff'un önsözünde (s.XI.) şu parçayı buldum:

«Kutadgu Biliğ, nesir şeklinde yazılmış olan başlangıç müstesna olarak, baştan başa her mısraı 11 heceli (.——/.——/.——/.—) veznine göre yazılmış kafiyeli beyitler halinde nazmedilmiştir.»

Bu söze göre yukarıki düşünceyi değiştirmek lâzımgelmektedir. Ancak bu sözden sonra dahi, bu yazıdaki incelemeler fazla sayılamaz. Çünkü bu söz dahi, durumu tam ve doğru olarak anlatmamaktadır.

Aşağıdaki incelemeler ve Or. Litt. Z. Cilt V. 1902, sayı 8 de gösterilen örnekler Radloff metinlerinin düzeninde vezin şekillerine büyük bir önem verilmediğini göstermektedir.

Or. Litt. Z.'de başkaları arasında 189,6 daki (Tokattin) kelimesini ileri sürerken, Radloff'un da bunu Vambéry gibi çevirmiş olacağı düşüncesinde idim ve bu kelimeyi (Takiyeddin) ile bir sıraya koymak için Pavet de Courteille'in bastırdığı Tezkiretülevliya'dan -ne yazık ki!- bir delil getirememiştim. Yalnız bütün eserde (-din) li lâkapların görülmemesi bize garip görünmektedir.

[2] Vezni kesin olarak incelemeden, hiç olmazsa mısraların sürüp giden 11 hecesini anlamış olan Radloff, kullanılabilecek bir metin meydana koymuştur. Birçok hallerde bilgisi onu yanlış okumalardan ve metni düzeltirken yanlış tahminlere düşmekten korumuş ve doğru bir düzeltmeye götürmüştür.

Bununla beraber, burada bilhassa şu birkaç düzeltmeyi ileri sürmek is-

Bu meseleyi aydınlatacak ilk nokta, eserin başka uluslarda taşıdığı adların birinde bulunur. Bu esere İranlılarca «Şehnamei Türki» veya «Şehname» (3,10 ve 6,1) denildiği söylenmektedir. Halbuki içindekilere bakılırsa Firdevsî'nin büyük eseri ile en ufak bir ilgi bile görülemez. Şu halde bu esere «Türk Şehnamesi» denilmesi yalnız şekil bakımından olan benzerlikten ileri gelmiş olmalıdır. İran Destanı gibi Türk didaktik şiiri de mütekarip[*] vezninde, kafiyeli kısa beyitlerden kurulmuştur.[1]

Doğu müslüman dünyasının şiirlerini vezinle okumaya alışmış olan her adam, veznin bu adını bilmese bile, eseri okuyunca bu vezni duyar ve anlar.

Arap vezninin Türkçeye tatbikinde, Yusuf Has Hacip, -arap kelimelerinde Ziynet-ül-ümerâ'yı vezne uydurmak üzere Zinâtun umârâ şekline sokmak gibi haller bir yana bırakılırsa- vezinli Türk şiirlerinde alışılmış olan imalelerden ileri gitmiş değildir.[2] Müellifin XI. asırda henüz işlenmemiş Türk diline[3] ölçülü vezni[4] bütün sıkıcı

---

tiyorum:

I. 6,1a daki (Iranlıklar) kelimesi, hiçbir sebep olmadan metindeki (Iranlıkla)-nın yerine konulmuştur. (Tıpkıbasım elimde değilse de basılı nüshada herhangi bir yanlış olamaz.) Bu, tıpkı arap yazısiyle yazanın kendi kafasından (r)yi ilâve etmesi gibidir. (Bakınız: B. de (Iranlıklar), buna karşı ler'i ter'den sonra kendiliğinden katmıştır.) Bu ilâve, bugün o kadar yaygın olan (r)nin düşmesi gibi bir hakikati karartmıştır.

II. 6,36 daki (yarılgazu) kelimesinin — vezin iki orta hecenin .— olmasını gerekli kıldığı için — (yarlıgası) olması lâzımgeleceğini sanıyorum. (Gerçekten de B. de (yarlıkası).

III. 185, 23 b (kulkak) sözü de -veznin (.—) grupuna uygun olarak- (kulak) olmalıdır ki metinde de böyledir ve bunu başka bağlantılar da açıkça göstermektedir. Çünkü (közün yum) tabirinin yanında (Kulak tobir -veya- kopır) tabiri olması umulur.

Vambéry'nin -Çagsprachstudien'de gösterdiği dikkate değer yazılarda da (berdilar) ve (bermablar) yerine -(r) düşerek- (berdila) ve (bermabla) örnekleri vardır.

[*] Arap ve İran aruzunda «mütekarip» denilen bahir, «faûlün» aslının tekrarlanmasiyle kurulan vezinler grupunu içine alır ki asıl vezni (faûlün faûlün faûlün faûlün) ve en çok kullanılan şekli de (faûlün faûlün faûlün faul) veznidir.

[1] Yalnız, kaside şekli gösteren bap. 73 müstesnadır.

[2] Kutadgu Biliğ ile -«Yeni Türkçe» demek istediğim- klâsik Çağatay şairlerinin ve yeni zamanların dili arasında hecelerin değerlenmesi bakımından önemli farklar görünmüyor. Meselâ «Yesevî»nin «Divanı Hikmet»indeki şiirlere ve Grenard'ın Dutreuil de Rhins Mission scientifique dans la Haute Asie'de zikrettiği şiir parçalarına bakınız.

[3] Kutadgu Biliğ'in dilini böyle adlandırmak istiyorum. Kanaatimce eser, yazan tarafından Uygur harfleriyle değil, Arap harfleriyle yazılmış olmalıdır. Çünkü daha (H.390) yılında (yani Kutadgu Biliğ'in tamamlanmasından 72 yıl önce) Hık-

zorluklariyle büyük bir şiir içinde ilk tatbik eden adam olduğunu unutmamalıdır. Bu bakımdan bazı sürçmeleri hoş görmek lâzımdır.

Asıl bu işte yapılması gereken inceleme, şairin Türkçe dil malzemesinin işlenmesinde güttüğü sıkı kuralları araştırıp meydana çıkarmaktır.[*]

Bu araştırmada, vurgulu son heceler üzerinde durmadım. Çünkü bunlarda «mısra sonuna gelen her hece uzun sayılır» kaidesi hüküm sürmektedir. Bunlar dışında göze çarpan şu iki nokta vardır:

1. — Köngül gibi kendilerinden sonra «ng»[***] gelen açık heceler genel olarak kısadır.

2 — Sessizler önünde kapalı heceler uzun sayılır.

3 — Kapalı bir heceden sonra sesli gelirse bu sesli bu hecenin içinde erir.

II. «KUTADGU BİLİG»İN VEZNİ MESELESİ[1]

Son asırda Avrupada ve bilhassa Almanyada «Türkoloji» yâdedilen tetebbuat meydan almıştır. Bu yoldaki mesai ve taharriyattan bir çok semereler iktitaf olunmuştur ki eski Türk tarih, hayat, âdat ve edebiyatına müteallik bir çok malûmat bu semereler dahilindedir. Bu malûmat henüz kemale ermek şöyle dursun, bilâkis ilk safhalarında bulunuyor. Avrupalılar gerek lisaniyat ve gerek tarihiyat sahasında en evvel kendi mensup oldukları ırk ve kavmiyetin doğrudan

---

Şan ve Şugerde'de ve (H.393)te Buharada kenar yazıları sırf arapça paralar bastırılmıştı. Bu gibi paralara, Yusufun hamisi olup eser kendisine armağan edilen Tapgaç Kara Buğra (Radloff'un sandığı gibi Çinli değildir!) da sahip olmuştur. Eserin Uygur harfleriyle yazılması Cengiz Hanın Moğol devleti zamanında Uygurcanın yeniden canlandırılmasına kalkışıldığı zamanın yadigârı olsa gerektir.

[4] Ölçülü vezin (aruz vezni demek istiyor.) Türk şiirlerinde hiçbir vakit tek başına hâkim olamamıştır. Bunun yanında her vakit hece vezni de hüküm sürmüştür. Yunus Emre şiirlerinde böyle olduğunu İstanbulda oturduğum sıralarda anladım. Ve Necip Âsım'dan bu konu üzerine bol malzeme elde ettim. Fakat bunlarda en eski Mevlûtların, meselâ Süleyman Dede Mevlûdunuh hece vezniyle olduğunu gösterir bir belge yoktur.[**]

[*] Burada müellif Kutadgu Bilig'den 117 mısralık bir parçayı alarak vezne tatbik etmektedir ki bu kısmı ve buna ait notları tercümeye lüzum görülmemiştir.

[**] Süleyman Dede'nin Mevlûdu hece vezniyle değil, -yine onbir heceye uyan- «Fâilâtün fâilâtün fâilün» veznıyle yazılmıştır.

[***] Hakikatte mesele (ng) ile yazılan sesin yazışa göre sanıldığı gibi iki ses değil, çok genizden gelen bir tek ses olmasından ve kelimenin (gö-nül) gibi okunmasından ibarettir.

[1] İbrahim Necmi, Yarın Mecmuası, İstanbul, sayı: 5; 10 teşrinisani 1337.

doğruya alâkadar olduğu Hint - Avrupa âsariyle meşgul olmuşlardır. Akvamı samiye hakkındaki tetkikat bunlardan sonra başlamıştır. Hele mileli turaniye tetebbuatı ancak yeni işlenilen bir mevzu hükmündedir.

İptidailiğine ve azlığına rağmen bu malûmatın oldukça kıymetli kısımları vardır. Ezcümle yirminci asrın ilk senelerinde «von Le Coq» ve «Grünwedel»in Şarki Türkistanda yaptıkları taharriyat ve elde ettikleri semerat bize o havalide kadim Uygur saltanatının yadigârlarını tanıtmıştır. «Turfan» diye maruf olan kadim bir şehrin harabeleri arasında bulunan bu yadigâlar, onlardan beş on sene evvel Mogolistanda bulunan ve «Orhon Âbideleri» ismini alan diğer âsarı kadimeye inzimam eylemiştir.

Türkler arasında islâmiyetin intişarından evvelki zamana ait olan eserler, bu suretle gizlendikleri asırdide toprakların altından çıkarılarak tarihe yeni malûmat getiriyor; fakat bu hal islâmiyetin mebadii intişarında ve hattâ intişarından çok sonraları Türkler arasında mevcut ve mer'i âsarın tetkikinden gına getiremez. Türk tarihi tetebbu hususunda o kadar fakirdir ki, değil böyle eski safhaları, hattâ dünkü vakayii bile ciddî tetkiklerle tenvir edilmek ihtiyacından kurtulamamıştır.

İslâmiyetin Vasati Asyada intişarından sonra Türklere ait olarak tanılan en eski eserlerden biri de -son zamanlarda ismi çok zikredilen- «Kutadgu Biliğ» ismindeki eserdir. «Yusuf Has Hacip» tarafından Kâşgar Emîri «Buğra Han» namına 462 tarihinde telif edilmiş olan bu manzum mesnevi Hint ve İran tesirleriyle vücuda getirilmiş bir nevi siyaset ve ahlâk nasihatnamesi hükmündedir.

«Kutadgu Biliğ»in mevzuu ve münderecatı hakkında Osmanlı karileri epeyce malûmat almışlardır. Fakat eserin vezni meselesi hakkında gerek Avrupada ve gerek memleketimizde yanlış bir fikir mevcuttur. Avrupalılar ve onlardan iktibas ile Türk muharrirleri, Kutadgu Biliğ'in onbirli maruf Türk hece vezni ile yazılmış olduğunu söylerler.

Bundan birkaç sene evvel Darülfünun Edebiyat Fakültesine «Ural-Altay lisanları mukayeseli sarfı» müderrisi olarak Almanyadan celbedilen Profesör Giese dahi bu fikirde idi. Burada kendisiyle beraber çalışmak zevkine nail olduğum sıralarda bu eserin metniyle de biraz uğraştık.

Kutadgu Biliğ'in iki metni vardır: Mısırda bulunan bir metin elimizde değildi ve o zaman harp hasebiyle tedariki de imkânsızdı. Bunun için biz Rus müsteşriki meşhuru Radolff'un tabettirdiği metin üzerinde çalışıyorduk.

Daha ilk sahifelerde birçok mısralar alışık lisanıma ve samiama aruz zevk ve âhengi vermeğe başladı. Bakınız, ilk beyitlerini size de yazayım:

Bayat atı birle sözüg başladım
Törütken egitken keçürgen idim
Öküş ögti birle telim ming sena
Uğan bir bayatka anğar yok fena
Yağız yer yaşıl kök, kün ay birle tün
Törütti halayık öd ödlek bütün[1]

Açıktan açığa Şehname'nin de vezni olan «faûlün faûlün faûlün faul» vezni değil mi?

Metni okumağa devam ettikçe bu hususiaki kanaatim gittikçe kuvvetleniyordu. O derecede ki nihayet zehabımı alman Profesöre de arzettim. Kökleşmiş itikadı birdenbire sarsılamadı; fakat meseleyi yeniden tetkik lüzumunu kabul etti. Muhtelif parçalarda muhtelif mısra ve beyitler üzerinde birlikte çalıştık. Neticede şunu gördük ki ekseriyeti azimede hiç tereddüde mahal yoktu; vezin açıktan açığa bahrî mütekarip vezniydi.

Yalnız bazı mısralar üzerinde Profesörün tereddüdü vardı ve bazı mısralar da her ikimizi şüpheye düşürüyordu.

Yalnız Profesörü şüpheye düşüren mısralar, Türkçeye hâs olan «sağır kef» harfinin bulunduğu bazı mısralardı. Profesör, bu harfi -hâlâ Anadolunun birçok yerlerinde müstamel olduğu üzere- genizden gelen bir derin nun gibi değil, «n» ve «g» harflerinden mürekkep bir «muzaaf harf» gibi -«ng» şeklinde- telâffuz ediyordu. Bu suretle harfin tek hareke ile okunarak kısa hece farzedilmesi lâzımgelen yerlerde iki harf gibi okunması, heceyi uzatıyor ve vezni bozuyordu. Meselâ:

Kamuğ barça mungluk töretilmişi
Mungı yok idi bir angar yok eşi[2]

Beytinde «mungluk-mungı-angar» kelimeleri Profesörün ağzında bu şekillere giriyor ve bittabi vezne uymuyordu.

Her ikimizi şüpheye düşüren parçalara gelince nispeten pek az ve âdeta on beş, yirmi mısraa münhasır olan bunlar da metinde iyi

[1] Mânası: «Allahın ismiyle söze başlarım ki o, yaratan, yükselten ve fenayabeden sahibimdir. Çok medih ile bin sena diyelim o büyük Allaha ki onun için fena yoktur. O kara yeri, yeşil semayı, güneşi, ayı, geceyi yaratmış ve tesisi hayat için halâikin tenasül ve tekâsürünü irade buyurmuştur.»

[2] Mânası: «Bütün mahlûkatı hep mahkûmu fenadır. Yalnız o fenâdan âzâde bir sahiptir ki şerik ve nazîri yoktur.»

okunamıyarak bazı kelimeleri Radloff tarafından tahminen ilâve edilmiş mısralardan idi. Buralarda vezin bozukluğunun Radloff tarafından vezni düşünmiyerek yapılan tahmin hatasından ileri geldiğinde artık tereddüt bile etmiyorum. Meselâ:

Tatığ erdi barça yiğitlik yaşım
Ağu kıldı emdi manga yer aşım[1]

Beytinde Radolff «ağu» kelimesini «katku» diye okumuş ve vezni bozmuştur.

Eğer Kutadgu Biliğ'in asıl metni, eserin vezni «faûlün faûlün faûlün faûl» olduğu kanaatiyle bir kere daha tetkik olunursa, gerek istinsah ve gerek tahmin sehivleri bu esasa göre tashih edilerek hakikatin büsbütün meydana çıkacağı şüphesizdir.

Böyle eski bir Türk manzumesinin Türk vezniyle yazılmış olması tabiî daha hoşumuza giderdi ve Avrupalıların bu yoldaki zannını belki de bu sebeple derince tetkik etmeden kabul etmiş bulunduk. Fakat hakikat bizim zevkimizden ve arzumuzdan evveldir. «Sena, fenâ, halâik, hakkulyakin, hâzır, arş, şek, mukır, selâm, medih» kelimeleri[2] 33 beyitten ibaret ve «Tanrı -azze ve celle- ögtisin ayur»[3] serlevhalı olan ilk manzumesinde bile arapça tesiratını gösteren bu kadim eserin ruhu gibi vezni de islâmi nüfuz altında vücut bulduğunu kabul için tereddüdü caiz göremiyorum.

---

[1] Mânası: «Gençliğim artık devrei tevakkufa dâhil oldu, sinnim bana her taamın lezzetini zehirnak kılmağa başladı.»

[2] Bu kelimeler Uygur harfleriyle yazıldığı için şeklen biraz fena okunurlar; fakat Arabiden mehuz olduklarına şüphe yoktur.

[3] Mânası: «Cenabı Hak azze ve celle methini yazar.»

VİYANA NÜSHASI SONUNDAKİ EKLERDEN ÇİNCE METİN

«Giriş»in «Genel Bilgiler» kısmında Viyana nüshasının sonunda görülen çince metnin tercümesini göstermiştik. Ankara Üniversitesi Dil - Tarih - Coğrafya Fakültesi Çince Profesörü Doktor Eberhart, bu metnin -yukarıda geçen- tercümesiyle birlikte bize şu notları da vermek lûtfunda bulunmuştur:

«Ming yıllıklarında Hami ülkesinden Çine o çağlarda gelen elçilerden bahsedilmekte ve 1403, 1404, 1412, 1426 ve 1427 elçilikleri zikrolunmaktadır. Bu yıllık kayıtlarından anlaşıldığına göre bu gelen elçiler at ve deve getirip Fağfura sunmakta idiler. Fakat bu kayıtlarda gazal boynuzundan hiç bahsedilmemekte ve elçinin adı da geçmemektedir.

«Yazının üslûbu, bunun gerçekten Çin Fağfurunu sunulmuş olmıyacağını gösterir. Vakıâ dış şekli, meselâ Fağfura ait bütün kelimelerin satır başına alınması, doğrudur. Fakat Fağfura yapılan hitaplar, Çin metinlerinde görülenlerle uyuşmaz.

«Diğer yandan, böyle bir yazıda Çin teşrifatına göre kullanılması caiz olmıyan kelimeler, dil bakımından doğru olmakla beraber, geçmektedir. Buna göre bu metin, belki bir müsvedde olabilir.

«Bu yazının tarihini çinceye dayanarak belirtmek mümkün değildir. Yazı şekli iyi ve modern Çin yazısına uygundur.

«Metnin yanındaki Uygurca yazı, Çin metninin aynı olsa gerektir.»

Kitabın başına konulan -yazanı belirsiz- önsözlerde Kutadgu Biliğ'in başka ülkelerde «Adabı Mülûk, Enis-ül-mülûk, Zinet-ül-ümera, Pentnamei mülûk, Şehnamei Türki...» gibi adlar aldığı söylenmektedir. Bu ifade tamamı tamamına alınamaz. Olsa olsa Kutadgu Biliğ konusundaki eserlerin başka yerlerde bu gibi adlarla anıldığı, yahut Kutadgu Biliğ gibi kitapların oralarda böyle adlandırıldığı demek olabilir.

Kutadgu Biliğ sözünü Kilisli Rifat Bilge, Divanı Lûgat-it-Türk'e dayanarak, şöyle çözümlemektedir:

Kut kelimesi Divanda «devlet, baht, ikbal» anlamınadır (I, 269-12) bundan bir geçmiş zaman kipi yapmak istersek (II, 273-15)te gösterilen kurala göre köke bir «aztı» eki getiririz: Kutatı olur. Buradaki peltek «z» (II, 243-8) gereğince d ye çevrilip (II, 274-3) gereğince bu d de t leşerek kaynaşınca kelime *Kutattı* olur. Anlamı «devlet sahibi, ikbal sahibi, baht sahibi oldu» demektir (II, 241-10). Bu fiilin mastarı Kutatmak ve buyruk kipi *kutat* veya *kutad*'dır. İşte bu kipe yer, zaman, âlet isimleri yaratıcı «gu» (III, 158-1) ekini katarsak *Kutadgu* kelimesi kurulmuş olur ki «devlet ve ikbal sahibi olmaya yarıyan» anlamına gelir.

Biliğ kelimesi «bilgi» anlamına olduğundan *Kutadgu Biliğ* de «devlet ve saadet sahibi olmaya yarar bilgiler» demek olur.

EFRASİYAP HAKKINDA

Kutadgu Biliğ, Şehnamenin tanıttığı Efrasiyab'ın kim olduğunu da aydınlatmaktadır. Efrasiyap diye adı bile İranlaştırılan Büyük Türk Hakanının adı «Tunga Alp Er» olduğunu, adı belli, bilgili, iller almış bir hükümdar olduğunu Yusuf Has Hacip şu beyitleriyle gösteriyor:

Bu Türk beglerinde adı belgülüg
Tunga Alp Er erdi katı bilgülüg
Tacikler ayur anı Efrasiyap
Bu Efrasiyap tuttu iller talap

Doğrudan doğruya genizden gelen (n) ile Tuna okunması gerektiği vezinden de belli olan bu kelimenin anlamı ·ı Kilisli Rifat Bilge şöyle inceliyor:

Divanı Lûgat-it-Türk'e göre (Tunga) bebir denilen yırtıcı hayvanın adıdır ki fili dahi öldürür diye meşhurdur (II, 272-4).

Bu halde Tunga Alp Er adı, yürekli erkek bebir demek olur.

Kutadgu Biliğ'de bu Türk Hakanının ölümü dolayısiyle söylenmiş bir şiirden de örnek vardır:

Alp Er Tunga öldi mu
Isız ajun kaldı mu
Özlek öcün aldı mu
Emti yürek yırtılur

Burada Efrasiyab'ın adı Alp Er Tunga şeklindedir ki yukarıdakinden farkı, Tunga sözünün başa değil sona gelmesinden ibarettir.

Дефект оригинала

VII.

KUDATGU BİLİĞ'DE MAKAM VE MESLEK ADLARI

Kutadgu Biliğ devlet teşkilâtını ve halk tabakalarını anlatırken, o zaman kullanılan öz türkçe birçok makam ve meslek adlarını da ortaya atmaktadır. Yaşıt bulunduğu Divanı Lûgat-it-Türk'ün yardımiyle anlamları aydınlanan bu sözlerden bir takımı üzerine Kilisli Rifat Bilge'nin notlarını buraya almayı faydalı bulduk:

Kutadgu Biliğ, *tapuğçu* diye bir sınıf anıyor ki bunun o zaman Hakanın özel hizmetinde olanlar demek olduğu anlaşılıyor. Bu tapuğçular, ilerledikçe *okçu, tamgacı, idişçi, ağıcı, bitigçi, hayilbaşı, sübaşı, öge, kökayukluk, inanç, yapgu, yuğruş, ilbeyi*... olabilirlermiş.

Bunlardan *okçu* ve *yaycılar* o zamanın savaş kuvvetlerinden biri olduğu gibi, idişçilerin hayvan yetiştirici, ağıcının hazinedar, bitigçinin kâtip olduğu da yukarıda geçmiştir.

Kalan sözler, *Divan*'da şöyle gösterilmektedir:

Yapgu. — Halk takımından olduğu, bey soyundan gelmediği halde Hakandan iki derece aşağı bulunan zat (III, 24-13).

Yuğruş. — Halk takımından olduğu, bey soyundan gelmediği halde, Hakandan bir derece aşağı, vezir mertebesinde olan zat (III, 31-1).

Öge. — Halk takımından, aklı başında, yaşlı başlı, işlerde sınanmış, denenmiş, Tigin (Prens) den bir derece aşağı kimse (I, 84-4).

İnanç. — Kendisine inanılıp güvenilen kimsedir ki İnanç bey dahi derler (I, 119-14).

Sübaşı kelimesi Divanda doğrudan doğruya tarif edilmez. Yalnız *Selçuk* kelimesi münasebetiyle «şu sultanların dedelerinin adıdır; ona (Selçuk Sübaşı) denilirdi.» (I, 397-9) sözü geçer.

Kutadgu Biliğ'in tariflerinden Sübaşı'nın Ordu Baş Komutanı derecesinde olduğu ve Sübaşı olmadan önce hayilbaşı olmak lâzımgeldiği anlaşılıyor.

Kökayukluk kelimesi de Divanda yok ise de buna benzer bir (Kökyük) kelimesi geçmektedir ki Türkmenlerin büyüklerine verilen bir lâkap olarak gösteriliyor (III, 96-17).

Halk arasındaki mesleklere gelince, bunlar için de şu kelimeler görülüyor:

Erat — Asker.

Karabudun — Halk, avam.

Otaçı ve Emci — Hekim.

Afsuncu — Dua ve azimet akuyarak gûya cinleri elde eden muazzim.

Tüş yorgucı — Ruya tabir eden, muabbir.

Yılduzçı — Müneccim.

Söz tirgüçi — Şair.

Tarığçı - - Çiftçi.

Satığçı — Tüccar.

İğdişçi — At tüccarı.

Temürçi — Demirci.

Etükçi — Kunduracı.

Görülüyor ki Kutadgu Biliğ, o zamankı Türk cemiyetinin varlıkları üzerinde zengin bir söz ve bilgi kaynağıdır.

VIII.

İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ KUTADGU BİLİĞ İÇİN NE DİYOR?[*]

Yusuf Has Hacip: Balsagunlu Türk yazıcısıdır ki, 469 (1069-70) da Kâşgar Sultanı Tavgaç Kara Han Ebu Ali Hasan bin Süleyman Arslan için «Hanlar Aynası» Kutadgu Biliğ'i meydana getirdi ve mükâfat olarak Has Hacip unvanını aldı. Orta Asya Türk şiirinin bu ilk klâsik eseri baştan başa Fars edebiyatının tesiri altındadır. Yazıcı, artık, Türk halk şiirinin hecelerin sayısına dayanan ölçülerini kullanmıyor; *Mütekarib*'in henüz acemice bir taklidine girişiyor ve bu yüzden önsözünde, İranlıların, eserine Şahname diyeceklerini söylüyor. Üslûbu da, bilhassa, şahının medhiyesine giriş vazifesini gören bahariyesinde, Fars lirik şiirine bağlıdır. Eserine verdiği yapma eda kendi icadı mıdır, yoksa bir örneği mi taklit etmiştir ve bu örnek hangisidir, bu cihet henüz daha tespit edilememiştir, evvelce düşünülmüş olan Çin edebiyatı tesiri hiç bir hususta ispat edilir gibi değildir. Yazıcı, doktrinlerini temsili şahılsara söyletiyor: adaleti temsil eden Küntoğdı Han, bahtiyarlığı temsil eden vezir Aytoldı, bunun oğlu Ökdülmiş ve bunun arkadaşları olan Älig ile Odgurmış. Yazıcının içtimaî ahlâk doktrinleriyle, fırsat buldukça anlattığı hekimlik hakkındaki fikirleri, ilk önce O. Alberts'in ispat ettiği gibi, İbni Sina'dan alınmıştır. Bununla beraber bu nazariyeleri kendi kavminin yaşama şartlarına tatbik ediş tarzı oldukça şahsidir. Bu itibarla izahları, fazla bilgiçlik satmasına rağmen, Orta Asya Türklerinin içtimai durumlarının araştırılması için hayli zengin bir kaynaktır. Kullandığı dil, sarih surette Kâşgar dilidir, yani diyeleklerin dışında, saray mahfillerinin, İran tesiri altında, danışıklı (itibari) sekiller içinde tespıt etmiş olduğu sun'i bir dildir; bu dilin temeli El-Kâşgarî'nin Divanı Lûgat-it-Türk'ünde gösterdiğinden daha yeni bir

[*] «Kutadgu Biliğ»e dair malûmat İslâm Ansiklopedisinde «Yusuf Has Hacip» maddesini yazan Profesör Brockelmann tarafından verilmiştir. Bu makalede birçok yanlışlar olmasına rağmen büyük bir bilginin kaleminden çıktığı için olduğu gibi tercüme ederek buraya aldık. Bu yanlışların en başlıcası, bütün kaynaklarda dört şahıslı olarak gösterilen eseri beş şahıslı yapmasıdır. Bu beşinci şahıs, güya Öğdülmiş'in arkadaşlarından Älig'dir. Kitapta buna benzer ad İlig'dir ki Hakan Küntoğdı'nın lâkabıdır.

Дефект оригинала

Türki şeklidir; fakat bu dil, daha önce sanılmış olduğu gibi tam manasiyle Uygurca değildir. Buna karşılık eserin ilk başta hangi yazıyle kaleme alınmış olduğu kat'i surette söylenemez; bu eser, önce, Herat'ta yazılmış olan ve 1897 ye kadar yegâne bilinen Viyanadaki elyazması gibi -temeli Nesturi-Asuri yazısı olan-Uygur yazısı ile mi, yoksa Kahire Millî Kütüphanesinde bulunan parçada ve 1914 te Velidî Bey tarafından Nemengân'da bulunan elyazmasında olduğu gibi Arap yazısı ile mi yazıldı, bilinmiyor. Vambéry Viyana yazmasının bazı kısımlarını: *Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik Uigur. Text mit Transcription und Übersetzung nebst uigurisch-deutschen Wörterbuch und Facsimile aus dem Original Text des Kudatku Bilik*, (Leipzig, 1870) adı altında neşretti. W. Radloff 1890 da Petersburg'da eserin tam bir tıpkıbasımını çıkardı, 1891 de çevriyazısını (transcription) verdi ve 1900 de Viyana ve Mısır yazmalarına göre metin ve tercümesini neşretti. Radloff, çevriyazısını, başlığı *Kudatku Bilik* şeklinde yazışından görüldüğü gibi, simal diveleklerinin telâffuzuna dayamışken, V. Thomsen *Uygur dilinde sessizler sistemi* (Kéleti Szemle, II, 241 ve devamı) hakkındaki incelemesinde, Kutadgu Biliğ'in kafiyelerine dayanarak gösterdi ki, eser, yumuşak ve sert sessizler bakımından pek zengin olan Orhun yazıtlarının fonetiğini tamamiyle muhafaza etmiştir. Arap harfleriyle olan yazma nüsha bu sonuçları doğrulamıştır.

Biblivografya: W. Barthold, *Kutadgu Biliğ*'in zikrettiği Buğra Han kimdir? (Türkivat Mecmuası, I (1925), s.221-26); Köprülüzade Mehmet Fuat, Türk Edebiyatı Tarihi (İstanbul 1928, s.194-204).

C. BROCKELMANN

Üç nüshanın fihristleri

"Kutadgu Biliğ"in her üç nüshasının baş tarafına bapların fihristi konulmuştur. Bu fihristler birbiriyle karşılaştırıldığı zaman aralarında az çok fark olduğu görülüyor. Bundan başka fihristlerde yazılı bap başlıkları metindeki başlıklara uymuyor veyahut metinlerde bulunmuyor. Meselâ Viyana nüshasının aslında bir kaç bap başlığı yazılmamış, Radloff transkripsiyon yaparken bunları ya fihristten veya Kahire nüshasından alarak ilâve etmiştir. Fergana nüshasında da durum böyledir.

Bu bap başlıklarını ve metindeki bunların içine giren beyitleri inceliyerek karşılaştırmak ve böylece asıl fihristi yeniden kurmak, ileride yapılacak işlerdendir. Şimdilik ancak fihristlerin kabataslak bir mukayesesini yapabildik.

K.	F.	V. (*)	
1		1	— Tanrı azze ve celle'nin methini beyan eder.
2		2	— Peygamberler büyüğü Muhammet Mustafa'nın methini beyan eder.
3		3	— Peygamberimizin dört arkadaşının methini beyan eder.
4		4	— Ordukent beyi Hanu'ın methini beyan eder.
5	1	5	— Yedi yıldız, dört unsur ve on iki burcu beyan eder.
6	2	6	— İnsan oğlu ve kızının şerefi ilim ve dirayet olduğunu beyan eder.
7	3	7	— Dilin hikmetini, fayda ve zararlarını beyan eder.
8	4	8	— Kitabın sahibi sözlerine (sözlerindeki kusurlarına) özür diler.
9	5	9	— İyilik yapmanın lüzumunu beyan eder (?) (F. iyi adamlara karışmanın iyiliğin söyler)
10	6	10	— İnsanın fazileti ilim ve dirayetle olduğunu beyan eder.
11	7	11	— Kitap adını ve ihtiyarlığı söyler.
	8		Ahlak ve amel bozukluğunun zararını söyler (mt. yok).

(*) İşaretler: K. = Mısır, F. = Fergane, V. = Viyana nüshaları; mt. = metinde, Fih. = fihristte.

12 9 12 — Sözbaşı Küntoğdı İlig adalet sıfatını beyan eder.
13 10 13 — Küntoğdı İlig tekrar gelip göründüğünü söyler.
14 11 14 — Aytoldı'nun Küntoğdı hizmetine girdiğini söyler...
15 12 15 — Aytoldı kendisinin devlet olduğunu bildirdiğini
— 13 — F. Yine devlet sıfatını ve faziletini söyler.
16 14 16 — Devletin (saadetin) sıfat ve tabiatını söyler...
F. mt. Kündoğdı İlig Aytoldıya adil sıfatını söyler...
17 15 17 — Kündoğdı Aytoldı'ya kendisini bildirdiğini söyler... (F. fih. var, mt. yok).
18 16 18 — Aytoldı İlig'e adaletin ne olduğunu söyler....
19 17 19 — Aytoldının İligden sual sorduğunu söyler.
20 18 20 — Aytoldı'ya İlig'in cevabı
21 — 21 — Dilin faziletini (hikmetini) ve faidelerini söyler.
— — 22 — Aytoldı vezirin İlig'e cevabı ve memuriyete yarıyan ve yaramıyanları söyler
22 19 23 — Söz söylemek mi iyi yoksa sükût mu iyi?
23 20 24 — Saadetin ehemmiyetsizliğini, devletin vefasızlığını söyler. (K. Aytoldı vezir oğlu Öğdülmiş'e pent vermişin söyler. Fih. yok).
24 21 25 — Aytoldı vezir oğlu Öğdilmiş'e düşündüklerini söyler. (F. fih. yok; mt. var).
25 22 26 — Aytoldı İlig'e nasihat ederek vasiyetname yazdığını söyler.
— — 27 — Öğdilmiş'e nasihat verdiğini söyler.
26 23 — F. İlig'in Öğdülmiş'i çağırdığı... (mt. yok).
27/24-25/28 — İlig'in Öğdilmiş'e suallerini ve onun cevaplarını söyler.
28 26 29 — Öğdilmiş İlig'e dirayet (irfan) vasıflarını beyan eder. (F. mt. yok).
29-30/27-28/30- Bey ve vezirin nasıl olmaları lâzımgeldiğini söyler.
31 29 31 — Kumandanın nasıl olması lâzımgeldiğini söyler.
32 30 32 — Uluğ Hacip'in nasıl olması lâzımgeldiğini söyler.
— 31 — F. Perdedar nasıl olmalıdır (mt. yok).
33 — 33 — Kapıcıbaşının nasıl olması lâzımgeldiğini söyler.
34 32 34 — Elçiliğe gönderilecek adamın nasıl olması lâzımgeldiğini söyler.
35 33 35 — Beylere ne gibi kâtipler gerek olduğunu söyler.
36 34 36 — Başhazinedarın nasıl olması lâzımgeldiğini söyler.
37 35 37 — Aşçıbaşı ve kâhyanın nasıl adam olması lâzımgeldiğini söyler.

38	36	38	— Sakiler ve şaraptarların nasıl adam olması lâzım olduğunu söyler.
—	37	39	— Hizmetçilerin beyler üzerindeki haklarını söyler. (K. fih. yok, mt. var).
39	38	40	— İlig'in suallerine Ögdilmiş'in cevaplarını söyler.
40	39	41	— Küntoğdı İlig'in Odgurmış'a mektup gönderdiğini söyler.
41	40	—	(K. F. Ögdilmiş'in Odgurmış tarafına vardığı)
42	41	42	— Odgurmış'ın Ögdilmiş'le munazırasını söyler.
43	—	—	(K. Ögdilmiş Odgurmış'ı çağırdığını söyler).
—	42	F.	Dünyanın faziletin, faydasını ve zararını söyler.
44	43	43	— Odgurmış Ögdilmiş'e dünya ayıplarını söylediğini beyan eder.
45	44	44	— Ögdilmiş Odgurmış'a dünya ile ukba kazandığını söyler.
46	45	45	— Odgurmış'ın İlig'e mektup gönderdiğini söyler. (F. İlig mektubunun cevabını)...
47	46	46	— İlig'in ikinci defa mektup gönderdiğini söyler.
48	47	47	— Ögdilmiş'le Odgurmış'ın ikinci defa munazırasını söyler.
49	48	48	— Beylere hizmetin (tapmanın) usulünü beyan eder.
50	49	49	— Kapı adamlariyle nasıl muamele yapılması lâzımgeldiğini söyler.
51	—	50	— Avam (karabudun) ile muamele kaidelerini söyler. (F. fih. yok; mt. var).
52	—	51	— Alevîlerle nasıl muamele edileceğini söyler.
—	—	52	— İlim adamları (ataları), hekimler, afsuncular, kâhinler, münecimler, şairler, çiftçiler, tüccarlar, çobanlar (iğdişçiler), ustalar ve fakirlerle nasıl muamele edileceğini söyler (F. K. mt. var, fih. yok).
53	50	53	— Evlenmeyi, oğul ve kız terbiye etmeyi söyler.
—	51	—	F. Bargıtlar (?) la sohbet sözünü (mt.: Oğul kız doğarsa onları terbiye nasıl olacağını) söyler.
54	—	54	— Evde bulunan evlâtlık ve odacıları nasıl tutmak gerekliğini söyler.
55	52	55	— Ziyafete davet edilince icabet edip etmemeyi söyler.
—	53	—	F. ... edepleri beyan eder (mt. terbiyesinde bulunanları iyi tutmağı söyler)
56	—	56	— Ziyafete vardıkta nasıl yemek ve nasıl yememek gerekliğini söyler.
—	54	—	F. Cemiyete çağırmağı beyan eder (mt. ziyafete çağırmağı...)

57	55	57	— Odgurmış dünyanın ayıplarını ve kanaatin iyiliğini söyler. (K. F. "dünyadan nefret edip...")
—	56	—	F. Gafillikten uyanmağı beyan eder (mt. yok).
58	57	58	— Ögdilmis'in Odgurmış'ı davete vardığını söyler.
59	58	59	— Odgurmış'ın İlig'in huzuruna geldiğini söyler.
60	59	60	— Odgurmış'ın İlig'e nasihat verdiğini ve aralarında geçen sual ve cevapları söyler. (F. "Odgurmış'ın İlig'le sohbetini söyler". Mt. "pent verdiğini söyler")
61	60	61	— Ögdilmiş İlig'e adalet usulünü söyler. (F. fih. "il abadanlığı ve faydalarını söyler" (mt. K. V. ile birdir).
62	61	62	— Ögdilmiş'in peşiman olup tevbe ettiğini söyler.
63	62	63	— İnsaniyete karşı insaniyet kılmayı söyler.
64	63	64	— Odgurmış'ın hastalanıp Ögdilmiş'i davet ettiğini söyler.
65	64	65	— Odgurmış'ın ruya gördüğünü söyler.
—	65	—	F. Ögdilmiş'in kardeşi tarafına vardığı (mt. "Ögdilmiş'in Odgurmış rüyasını tabiri...")
66	—	66	— Odgurmış'ın kendi ruyasını nasıl tabir ettiğini söyler.
67	—	67	— Odgurmış'ın Ögdilmiş'e nasihat verdiğini söyler.
—	—	68	— Ögdilmiş İlig'e Odgurmış'ın hastalandığını söyler.
68	—	69	— Odgurmış'a Ögdilmiş'in yas tuttuğunu söyler.
69	66	70	— Ömrünü heba ettiğine peşimanlığını söyler.
70	—	71	— Yusuf Hacip gençliğinin geçtiğine peşiman olup ihtiyarlığını söyler.
71	67	72	— Zaman bozukluğunu dost ve kardeş (F. "dostlar") cefasını söyler.
72	—	73	— Kitap müellifi nasihat verip özür diler (F. yok).

" Kutadgu Bilig " e dair Bibliografya

H. Vambéry. Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik, 1870

W. Radloff. Das Kudatku Bilik (Faksim. 1890; uygurca matbaa harfleriyle 189; transkripsiyon ve almanca terceme, 1910)

Kutadgu Bilig'e dair yazılan makaleler

O. Alberts. Der Dichter des ... Kudatku Bilik ein Schüler des Avecenna (Archiv f. Philosophie. Archiv f. Geschichte der Philosophie, VII, 1901)

O. Alberts. Zur Textkritik des Kudatku Bilik (ZDMG, LI, s. 715-717)

R. R. Arat Kutadgu Bilig'de tabibler ve efsuncularla münasebet hak. ("Ülkü" 1936, sayı 46, sah. 292-293)

V. Bartold. Kutadgu Bilig'in zikrettiği Bugra Han kimdir? ("Türkiyat" I, s. 221-226).

Fitrat Kutadgu Bilig ("Maarif ve Okutguçı" mecmuası, Taşkent, 1925, sayı 2, sah. 68-74. Bu makale "Türkiyat" (cilt I, s. 334-347) ve "Ungar. Jahrbucher" (Bd. VI, s. 154-158) mecmualarında hulâsa edilmiştir.

M. Hartmann. Zur metrischen Form des Kutadku Bilik (Kl. Szemle, III, 141-153)

Fitrat. Özbek edebiyatı nümuneleri, Taşkent, 1928, s. 79-87.

İbrahim Necmi "Kutadgu Bilik"in vezni ("Yarın" 1921, sayı 5, sah. 3)

P. Jaubert Notice d'un Manuscrit, en caractères ouïgours (Journal Asiatique, 1825, VI, s. 39-52; 78-95)

Köprülü F. Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1928, s. 198-199.

S. Malov K tretyey rukopisi Kutadgu Bilig (Bulletin de l'Acad. des scien. de l'URSS, 1929, s. 754-787)

P. Melioranski O Kudatku Bilike Çingiz Hana (ZWO, XIII, 015-023).

Németh Gyula. Kőrösi Csoma Sandor cèlja, Budapest 1935, s. 13-16.

W. Radloff. Zum Kudatku Bilik (ZDMG, III, s. 152 ve 289) Über eine in Kairo aufgefundene zweite Hand-

schrift des Kutadgu Bilik (Izv. A. N., 1899, t. IX, No. 4 s. 310)

A. Samoyloviç. Addenda et corrections à l'édition du texte et à la traduction du "Kutadgu Bilig" (Dokladı A. N. 1942, s. 148-151. Rusça)

A. Samoyloviç. Srednc-aziatskiya nadpisi na glinyanom kuvşine iz Sarayçıka (ZWO, XXI s. 038-047).

A. Samoyloviç. Complément aux traductions d'un vers du Kutadgu Bilig, prosées par Radloff et Thomsen (Dok. A. N., 1928, s. 23-25)

W. Schott H. Vàmbéry: Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku-Bilik. (ZDMG., 1871, Bd. XXV., s. 288-294)

V. Thomsen. Sur le système des consonnes dans la langue ouigour (Kl. Szemle II, 241-259)

Thury Jozsef (Ragıb Hulûsi tercemesi) Orta Asya Türk dili yadigârları ("Mil'î tetebbüler" mecmuası, Sayı, 2, sah. 90-91, eski Török nyelvemlékek a XIV szàkad végeig, Budap. 1903 s. 12-13)

A. Z. Velidi Vostoçnıye rukopisi v Ferganskoy oblasti (ZWO, XXII, 312-313)

Giriş Kısmının İçindekiler

Sahife	
5	Önsöz
11	Kutadgu Biliğ tıpkıbasımlarına giriş: I. Genel Bilgiler
11	Kutadgu Biliğ'in yazılışı ve yazanı
13	„ „ adı
14	Eldeki yazma nüshalar
17	Şimdiye kadar yapılmış yayınlar
20	Kutadgu Biliğ'in çevriyazısı işi
24	„ „ edebiyatça değeri ve tesirleri
28	„ „ de kullanılan vezin
29	„ „ ve Türk medeniyeti
34	II. Kutadgu Biliğ'in içindekiler
36	Önsözler
36	Başlangıç kısmı
42	Asıl Kutadgu Biliğ
43	Birinci kısım
53	İkinci kısım
62	Üçüncü kısım
75	Dördüncü kısım
79	Son baplar
83	III. Kutadgu Biliğ nüshaları arasındaki ayrılıklar üzerine bir deneme
83	Mukaddeme
88	Asıl Kutadgu Biliğ
109	Son parça

Sahife

111 Fihristler

112 Ekler: I. Kutadgu Bilig'in zikrettiği Buğra Han kimdir?

II. Yusuf Has Hacip ve Kutadgu Bilig

121 Kutadgu Bilig adı ve Kutadgu Biligi Cengiz Hani üzerine bir not

124 III. Kutadgu Bilig'in vezni: Martin Hartmann'ın yazısı.

126 Kutadgu Bilig'in vezni meselesi

130 IV. Viyana nüshası sonundaki eklerden Çince metin

131 V. Kutadgu Bilig sözü

132 VI. Afrasyap hakkında

133 VII. Kutadgu Bilig'de makale ve meslek adları

135 VIII. İslâm Ansiklopedisi Kutadgu Bilig için ne diyor?

137 Üç nüshanın fihristleri

141 Kutadgu Bilig'e dair bibliyoğrafya

143 Giriş kısmının içindekiler

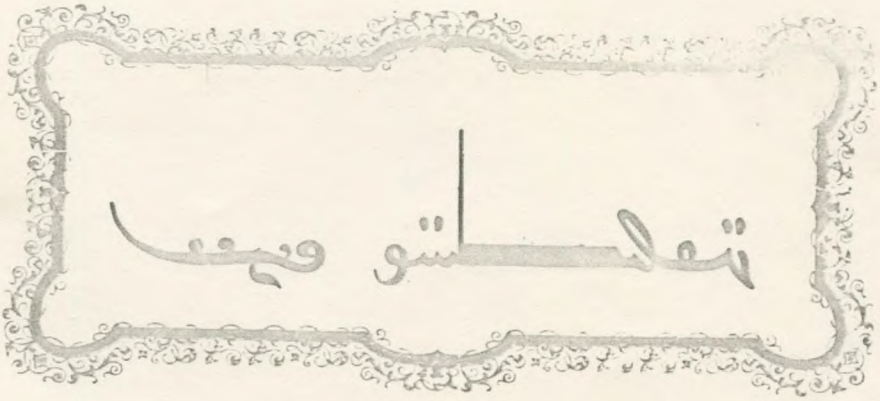

إدارة الشؤون القانونية

رضوان الله علیهم اجمعین

ا
ب
ج
د
ه
و
ز
ح
ط
ي
ك
ل
م
ن
س
ع
ف
ص
ق
ر
ش
ت
ث
خ
ذ
ض
ظ
غ

بسم الله الرحمن الرحيم وبه نستعين

ن

48

سورة

ـــــ ـــــ ـــــ ـــــ ـــــ

ـــــ ـــــ ـــــ ـــــ ـــــ

Asıl Kutadgu Biliğ'in Viyana metni
burada sona ermiştir.

آمین یارب العالمین

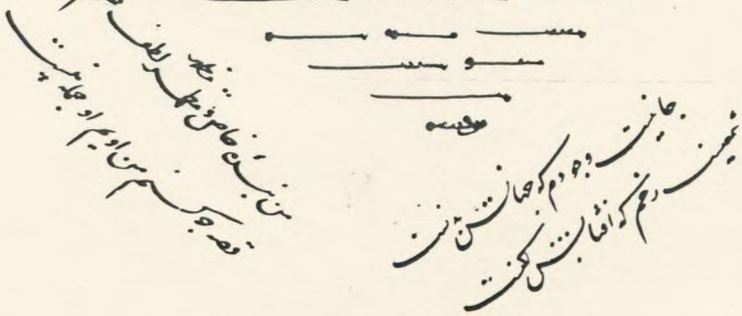

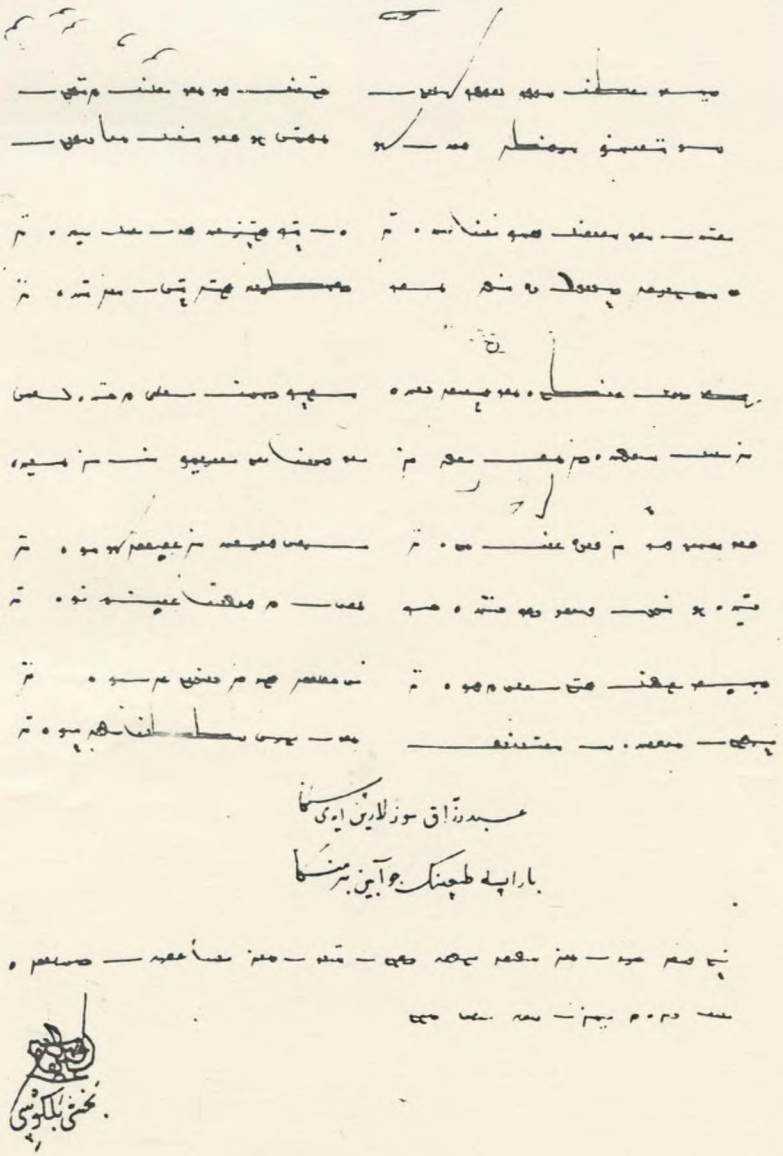

عبدرزاق سوزلارین ایدی سما
باراپه طچنک جوآیین برمنسما

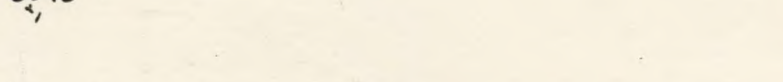

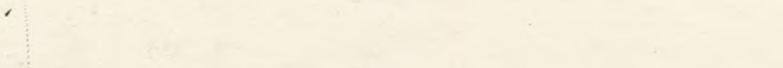

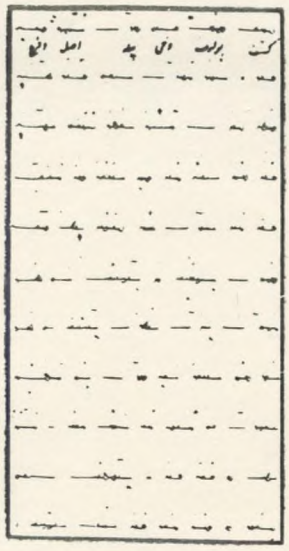

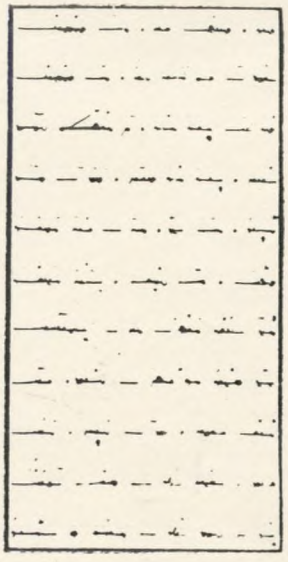

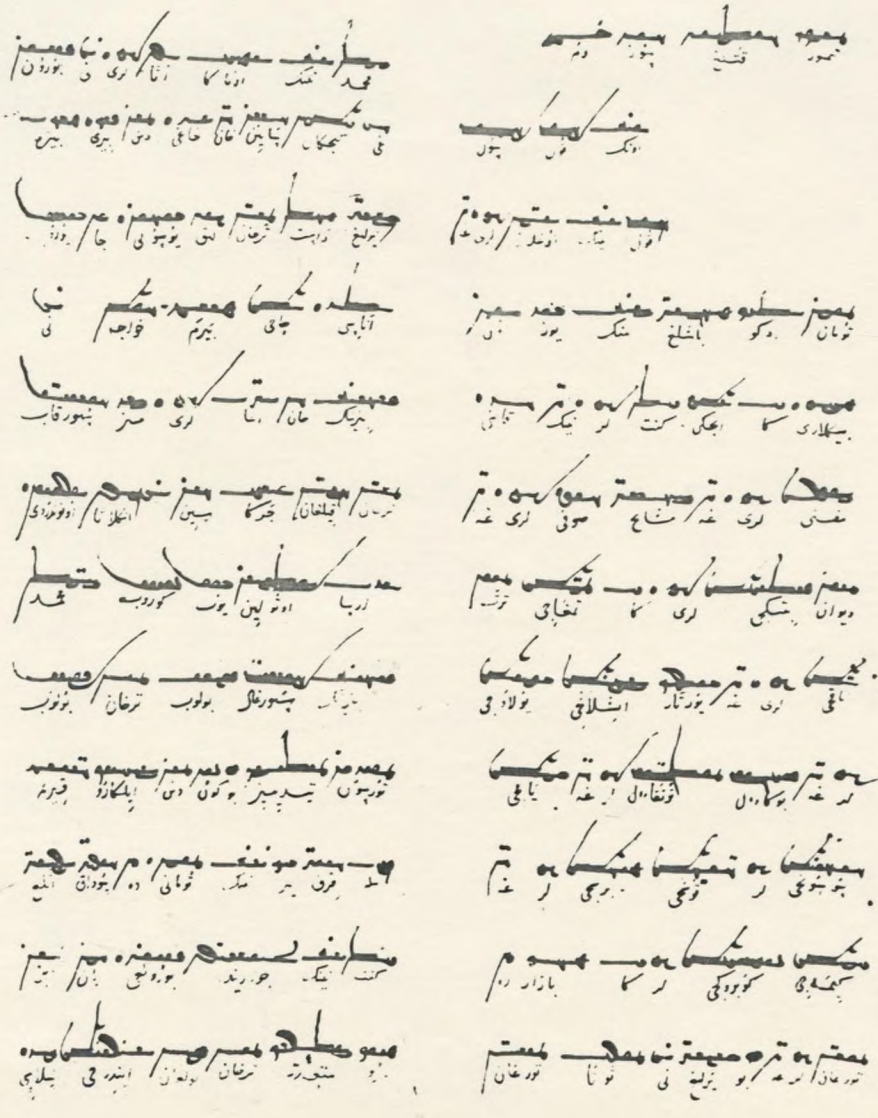

哈容地面差來使臣把把格
等
皇帝前叩頭奏奴婢地方風寒土
冷無希罕物件今差使臣將
阿魯骨馬四匹羚羊角三十
枝進貢去了望
天皇帝憐憫怎生
恩賜奏得
聖旨知道

Photog.-ätzie u. Druck von C. ANGERER & GÖSCHL,
k. k. Hof-Photogr. Kunst-Anstalt, Wien